

ศึกษาวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้ในการแก้ปัญหา
: กรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒

AN ANALYTICAL STUDY OF BUDDHADHAMMA OF KING RAMA V :
A CASE STUDY OF THE RATTANAKOSIN ERA 112 CRISIS

นายณรงค์ วิจิตญาณ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

ศึกษาวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้ในการแก้ปัญหา
: กรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒

นายณรงค์ วิจิตญาณ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

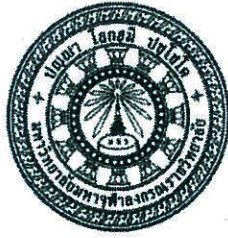
An Analytical Study of Bhuddadhamma of King Rama V :
A Case Study of the Rattanakosin Era 112 Crisis

Mr. Narong Wichityarn

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้ในการแก้ปัญหา : กรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร,ดร.)

ประธานกรรมการ

(ผศ.ดร.วุดินันท์ กันทะเตียน)

กรรมการ

(พระราชปริยัติมุนี, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(ผศ.ดร แม่ชีกฤษณา รักษาโอม.)

กรรมการ

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระราชปริยัติมุนี, ผศ.ดร.

ประธานกรรมการ

ผศ.ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโอม

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(นายณรงค์ วิชิตญาณ)

ชื่อวิทยานิพนธ์	: ศึกษาวิเคราะห์การใช้หลักพุทธธรรมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : กรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒
ผู้วิจัย	: นายณรงค์ วิจิตญาณ
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	: พระราชปรีดีมุนี (เทียบ สิริธนาโณ), ผศ. ดร., ป.ธ. ๙, M.A. (Pali & Sanskrit), Ph.D. (Pali) : ผศ. ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโณม, อ.บ. (อภิธรรมบัณฑิต), บ.ศ.๙. (บาลีศึกษา ๙ ประโยค), ศศ.บ. (ภาษาอังกฤษ), ศศ.บ. (ภาษาไทย), พธ.ม. (พระพุทธศาสนา), พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)
วันสำเร็จการศึกษา	: ๒๙ ตุลาคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

การศึกษาวิจัยเรื่อง “การใช้หลักพุทธธรรมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : กรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒” โดยมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการคือ ๑) เพื่อศึกษาหลักพุทธธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ๒) เพื่อศึกษาวิกฤตการณ์ในประเทศไทยในช่วงการรุกรานของจักรวรรดินิยมตะวันตก ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ และ ๓) เพื่อศึกษา วิเคราะห์หลักพุทธธรรม ของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ที่ทรงใช้ในการแก้ปัญหา : กรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ และวิธีดำเนินการวิจัยในครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research)

ผลการวิจัยพบว่า

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ประเทศอังกฤษและฝรั่งเศส ออกล่าอาณานิคมในทวีปเอเชียและเอเชียอาคเนย์ ประเทศอินเดีย พม่า มลายู (มาเลเซีย) ต้องตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ ส่วนเวียดนามและเขมรซึ่งตั้งอยู่บนคาบสมุทรอินโดจีน ต้องตกเป็นเมืองขึ้นและเมืองในอารักขาของฝรั่งเศส หลังจากที่ยึดครองเวียดนามและเขมรได้แล้ว ฝรั่งเศสวางแผนที่จะยึดครองประเทศลาวซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของอินโดจีน ซึ่งตั้งอยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และขณะนั้นลาวเป็นประเทศราชของสยาม ฝรั่งเศสขอให้สยามสละสิทธิ์เหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง โดยให้เหตุผลว่าลาวเคยเป็นเมืองขึ้นของเวียดนามมาก่อน โดยอ้างว่าเมื่อเวียดนามตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสแล้ว ลาวก็ต้องตกเป็นของฝรั่งเศสด้วยในฐานะผู้สืบสิทธิ เมื่อสยามปฏิเสธ ฝรั่งเศสจึงพยายามหาเหตุอันจะนำไปเป็นข้อพิพาทกับสยามเรื่อยมา และที่สุดฝรั่งเศสตัดสินใจส่งเรือปืนสองลำข้ามสันดอนเข้ามายังกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ.

๒๔๓๖) ทำให้เกิดการสู้รบกับกองกำลังของฝ่ายสยามที่อยู่รักษาการณ์ที่ป้อมพระจุลจอมเกล้าและป้อมผีเสื้อสมุทร ที่ตำบลแหลมฟ้าผ่า เมืองสมุทรปราการ ทั้งสองฝ่ายต่างได้รับความเสียหาย ทั้งต่อชีวิตและทรัพย์สิน แต่ฝ่ายฝรั่งเศสกลับเรียกร้องให้สยามชดใช้ค่าเสียหายให้แก่ฝ่ายฝรั่งเศส และให้สยามสละสิทธิในดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง

ในการแก้ปัญหาวิกฤตการณ์ ร.ศ.๑๑๒ และเหตุการณ์ต่อเนื่องต่อกรณีพิพาทต่าง ๆ ที่มีกับอังกฤษและฝรั่งเศสนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงยึดทศพิธราชธรรมอันมีขันติ คือความอดกลั้นและอดทน อักโกธะ ความไม่โกรธ และตปะ ความเพียรเครื่องเผาผลาญกิเลสต่อการข่มขู่คุกคามของฝรั่งเศส ทรงขอคำอธิบายถึงที่มาของการสู้รบสิทธิ แต่ฝรั่งเศสไม่ยอมชี้แจง แต่กลับแสดงความไม่พอใจ ประกาศปิดอ่าวไทยเมื่อวันที่ ๒๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ ในที่สุดสยามต้องยอมสละสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงซึ่งเป็นที่ตั้งของประเทศลาวให้แก่ฝรั่งเศส และชดใช้ค่าเสียหายให้แก่ฝรั่งเศส และมีการลงนามในสัญญาเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ และในอีก ๑๐ ปีต่อมา สยามต้องสละสิทธิเมืองหลวงพระบางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง เมืองมโนไพร และเมืองจำปาศักดิ์ เพื่อแลกกับเมืองจันทบุรี และยอมสละสิทธิเหนือดินแดนเมืองเสียมราฐ พระตะบอง ศรีโสภณ และเกาะกง เพื่อแลกกับเมืองตราด และยอมสละสิทธิเหนือดินแดน เมืองไทรบุรี ปะลิส กลันตัน และตรังกานูให้แก่อังกฤษเพื่อแลกกับการยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตที่ทำไว้อังกฤษ

Thesis Title : An Analytical Study of Buddhadhamma of King Rama V:
: A Case Study of The Rattanakosin Era 112 Crisis

Researcher : Mr. Narong Wichityarn

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Phra Rajapariyattimuni (Thiab Siriñaño), Pali IX,
M.A. (Pali & Sanskrit), Ph.D. (Pali)

: Asst. Prof. Dr.Maechee Kritsana Raksachom, Abhidhamm
Studies, Pali IX, B.A (English), B.A. (Thai Language),e),
M.A. (Buddhist Studies), Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : October 29, 2018

Abstract

This thesis entitled “Analytical study of Buddhadhamma of King Rama V: A case study of the Rattanakosin Era 112 Crisis” has three objectives: 1) to study Buddhadhamma in Buddhist Scriptures, 2) to study of the crisis of Thailand from the invasion of Western imperialism in King Rama V period, and 3) to analytically study the Buddhadhamma’s application of King Rama V: A case study of the Rattanakosin Era 112 Crisis. The method of research is the documentary research.

The result of research found that during the 25th century, England and France were colonial in Asia and Southeast Asia. India, Myanmar, Malaya (Malaysia) were dependency of England, Vietnam and Khmer (Cambodia) which located on the Indochina Peninsula became colony of France. After had occupied Vietnam and Khmer, France planned to occupy Laos which is the part of Indochina. Laos at the time was Siam’s Kingdom on the left (East) of the Mekong River. France requested Siam to renounce the territory on the left bank of the Mekong River by the reason that Laos was dependency of Vietnam before. When Vietnam became France, Laos must also belong to France as replacement. Siam had refused, France ever tried to find sources to lead to dispute with Siam. And finally, France decided to send two gunships across the shoals into Bangkok. It caused to fight with the Siamese forces.

Both of them were damaged in both life and property. France called for Siam to compensate for damages to France, and requested Siam renounce the territory on the left bank of the Mekong River.

His Majesty King Chulalongkorn, King Rama V, was patient and tolerant from

France's treat. He was asked for an explanation from France about the right of Vietnamese and Khmer, how did the territory on the left bank of the Mekong River come? This was the objection shown by Siam to France. France was dissatisfied and announced to close the gulf of Thailand. Eventually, Siam had to give up and gave the territory on the left bank of the Mekong River which was the site of Laos and compensate for damages to France. The ten years later, Siam had to renounce the Luangprabang city, the right bank of Mekong River, Manopai, and Champasak to exchange for Chanthaburi, and had to surrendered the area in north of Siem Reap, Battambang, Sisophon, and Koh Kong to exchange for Trat, and surrendered over the territories of Kedah, Perlis, Kelantan, and Terengganu to Britain in exchange for the cancellation of the extraterritorial right granted to England.

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณบุคคลผู้มีรายนามดังนี้ พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย ที่ให้คำชี้แนะแนวทางที่เป็นประโยชน์แก่วิทยานิพนธ์เป็นอย่างยิ่ง

พระราชปรีดีมณี, ผศ. ดร. พระอาจารย์ผู้เป็นที่ปรึกษาตรวจงานให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น และ ผศ. ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโณม อาจารย์ที่ปรึกษาที่กรุณาให้คำปรึกษาและคำแนะนำแก้ไข พร้อมทั้งข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์ยิ่ง และนำมาซึ่งความสมบูรณ์ของงานวิจัยของวิทยานิพนธ์เล่มนี้

ขอขอบคุณเพื่อน ๆ นิสิตปริญญาโท สาขาวิชาพระพุทธศาสนา รุ่น ๒๗ ทุกคน ตลอดจนบุคคลในครอบครัวที่ให้การสนับสนุน ทำให้การทำวิจัยวิทยานิพนธ์สำเร็จด้วยความเรียบร้อย

บุญกุศลและคุณประโยชน์ที่จะเกิดจากวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยขอน้อมถวายสักการบูชา พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ และขออุทิศให้กับบรรพบุรุษของชาติผู้มีส่วนปกป้องสยามให้พ้นจากการตกเป็นอาณานิคมจักรวรรดินิยมตะวันตก ทำให้สยามยังคงเป็นเอกราชตราบเท่าทุกวันนี้ และขออุทิศให้แก่บิดามารดาผู้ให้การอุปการะจนเติบโตใหญ่

นายณรงค์ วิชิตญาณ

๒๙ ตุลาคม ๒๕๖๐

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ซ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๔
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๕ นิยามศัพท์	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๒
๑.๘ ประโยชน์ที่จะได้รับ	๑๓
บทที่ ๒ ศึกษาหลักธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา	๑๔
๒.๑ ความหมายของพุทธธรรม	๑๔
๒.๒ กัลยาณมิตร	๑๘
๒.๓ หลักทศพิธราชธรรม	๒๐
๒.๔ หลักขันติธรรม	๒๕
๒.๕ บทสรุป	๒๖
บทที่ ๓ ศึกษาวิกฤตการณ์ในประเทศสยาม ในช่วงการรุกรานของจักรวรรดินิยม ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕	๒๗
๓.๑ กรุงรัตนโกสินทร์	๒๘
๓.๒ การเสียดินแดนในยุคต้นรัตนโกสินทร์	๒๙
๓.๓ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	๓๖
๓.๔ การเสียดินแดนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	๔๒
๓.๕ บทสรุป	๖๕
บทที่ ๔ วิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง นำมาใช้ในการแก้ปัญหา : กรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒	๖๖
๔.๑ ทรงใช้หลักขันติธรรมกับการแก้ปัญหาวิกฤตการณ์ ร.ศ.๑๑๒	๗๐

๔.๒ ทรงใช้หลักกัลยาณมิตตากับการแสวงหาพันธมิตร	๘๑
๔.๓ ทรงใช้หลักอโธระในการแก้ปัญหาความขัดแย้ง	๘๕
๔.๔ บทสรุป	๘๙
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๙๐
๕.๑ สรุปผลการวิจัยคัมภีร์ในพระพุทธธรรม	๙๐
๕.๒ สรุปผลการวิจัยวาทกรรม ร.ศ.๑๑๒	๙๐
๕.๓ ข้อเสนอแนะ	๙๔
บรรณานุกรม	๙๖
ภาคผนวก	๑๐๐
พระยอดเมืองขวาง	๑๐๑
หนังสือสัญญา ๙ ข้อ	๑๐๔
หนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒	๑๑๐
สัญญาน้อย (อนุสัญญา)	๑๑๒
หนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส วันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒	๑๑๓
หนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส วันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕	๑๑๘
ประวัติผู้วิจัย	๑๒๑

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. อักษรย่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ โดยระบุเล่ม/ข้อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อ เช่น ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๐๒๗/๕๐๘ หมายถึงสุตตันตปิฎก ขุททกนิกายเถรคาถา พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๒๖ ข้อ ๑๐๒๗ หน้า ๕๐๘ และผู้วิจัยได้เรียงตามลำดับคัมภีร์ ดังนี้

พระวินัยปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิ.ม. (ไทย)	= วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ม.อ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
อง.สตตก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	สัตตกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธมมปทปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถา	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พุทธธรรม คือคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นคำสอนที่เกี่ยวกับความจริงของธรรมชาติเกี่ยวกับทุกข์และทางนำไปสู่ความดับทุกข์ หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้านั้นมีมากถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น พระอานนท์เล่าว่า “เราได้เรียนมาจากพระพุทธเจ้า ๘๒,๐๐๐ พระธรรมชั้น จากพระภิกษุ ๒,๐๐๐ พระธรรมชั้น จึงรวมธรรมที่เราจำของคลองปากได้ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น”^๑ หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้ามีการสืบทอดต่อกันมาด้วยวิธีท่องจำแบบปากต่อปาก จากรุ่นสู่รุ่น เรียกว่า “มุขปาฐะ” ต่อมาจึงได้มีการสังคายนาและได้จดบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร และคัมภีร์ที่บันทึกพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เรียกว่าพระไตรปิฎก และยังมีคัมภีร์อื่น ๆ ที่แต่งขึ้นในภายหลังเพื่อขยายความอีก ได้แก่ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา เป็นต้น

ทศพิธราชธรรม หรือ ราชธรรม ๑๐ เป็นหลักธรรมคำสอนบทหนึ่งของพระผู้มีพระภาค ที่ทรงประสงค์ที่จะให้เป็นหลักธรรม หรือคุณธรรมที่พระมหากษัตริย์ ผู้ปกครองบ้านเมือง ตลอดจนผู้นำทั้งหลายพึงมีประจำตน อันจะยังประโยชน์สุขให้เกิดแก่ไพร่ฟ้าประชาชนทั้งหลาย ซึ่งมีอยู่ ๑๐ ประการคือ (๑) ทาน การให้ (๒) ศีล ความประพฤติดีงาม (๓) ปริจจาคะ การเสียสละ (๔) อาชวระ ความซื่อตรง (๕) มัททวะ ความอ่อนโยน (๖) ตบะ ความเพียรเครื่องเผาผลาญกิเลส (๗) อักโกธะ ความไม่กริ้วโกรธ (๘) อวิหิงสา ความไม่ข่มเหงเบียดเบียน (๙) ขันติ ความอดทนเข้มแข็งไม่ท้อถอย (๑๐) อวิโรธนะ ความไม่คลาดธรรม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงเป็นพุทธมามกะ และทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีทศพิธราชธรรมอยู่ในพระองค์อย่างบริบูรณ์ ดังเช่นเมตตากรุณาที่พระองค์ทรงมีต่อพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการบริพารทั้งหลาย ตลอดจนพสกนิกรโดยทั่วไป ทรงมีตบะ คือความเพียรที่จะกำจัดความเกียจคร้าน มีขันติธรรม อันหมายถึงความอดทนอดกลั้นต่อการนิทาว่าร้าย ต่อการคุกคามและยั่วยุของจักรวรรดินิยมตะวันตก และทรงใช้ปัญญาในการวินิจฉัยไตร่ตรองในการแก้ไขวิกฤตการณ์ของประเทศ ทรงยึดหลักขันติธรรม อันเป็นคุณธรรมอันประเสริฐ เป็นคุณธรรมอันประกอบด้วยปัญญา ที่มุ่งมั่นที่จะทำให้สำเร็จได้ด้วยความอดทนอดกลั้นอันเป็นลักษณะที่แท้จริงของขันติในทางพระพุทธศาสนา ดังพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระอานนท์เถระดังนี้ “การไม่ทำบาปทั้งปวง ทำกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี้คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ความอดทนคือความอดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้า

^๑ ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๐๒๗/๕๐๘.

ทั้งหลายตรัสว่า นิพพานเป็นบรมธรรม ผู้ทำร้ายผู้อื่น ไม่ชื่อว่า เป็นบรรพชิต ผู้เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ชื่อว่า เป็นสมณะ”^๒

ดังนั้นผู้ที่มีขันติธรรม คือผู้ที่ความอดทน ความอดกลั้น เป็นผู้ปราศจากเวร นอกจากจะเป็นที่รักใคร่นับถือสำหรับมนุษย์ทั้งหลายแล้ว ยังเป็นที่รักใคร่นับถือของทวยเทพเทวดาทั้งหลาย ย่อมสามารถนำประโยชน์สุขมาให้แก่ตนเองและคนเหล่านี้อีกด้วย

วิฤตการณ ร.ศ. ๑๑๒ เป็นกรณีศึกษาถึงความอดกลั้น อดทนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในการแก้ปัญหาของประเทศ ทรงดำเนินนโยบายทั้งทางการทูตควบคู่ไปกับทางทหาร เพื่อแก้ไขสถานการณ์ของประเทศที่ถูกคุกคามจากจักรวรรดินิยมตะวันตก อันมีประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสที่แข่งขันกันล่าอาณานิคม เพื่อหวังในประเทศราชและทรัพยากรทางธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์ของประเทศในแถบเอเชียและเอเชียอาคเนย์ โดยใช้ความได้เปรียบในด้านอาวุธที่ทันสมัยกว่า และเรือรบที่มีประสิทธิภาพสูงกว่า เข้าคุกคามประเทศที่อ่อนแอกว่า เปรียบการกระทำของฝรั่งเศสที่กระทำต่อสยาม ไม่ต่างอะไรกับนิทานอีสปเรื่องหมาป่ากับลูกแกะ

ย้อนกลับไปสู่ยุคต้นรัตนโกสินทร์ ประเทศไทยในยุคต้นรัตนโกสินทร์มีพื้นที่กว้างใหญ่ไพศาล ทิศเหนือครอบคลุมแคว้นสิบสองปันนา จรดประเทศจีน ทิศตะวันออกเฉียงเหนือครอบคลุมพื้นที่ทั้งฝั่งซ้ายและขวาของแม่น้ำโขง ทิศตะวันออกครอบคลุมดินแดนเขมรทั้งหมด ทิศตะวันตกจรดชายแดนพม่ามีเมืองมะริด ทวาย และตะนาวศรีอยู่ภายใต้การปกครองของไทย ทิศใต้จรดชายแดนมลายู (ปัจจุบันคือประเทศมาเลเซีย) มีเกาะหมาก (ปีนัง) ไทรบุรี ปะริส กลันตัน และตรังกานู อยู่ในอาณัติของไทย ครั้นถึงยุคล่าอาณานิคม ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ หลายชาติในยุโรปต่างแสวงหาอาณานิคมในทวีปเอเชีย แอฟริกา และอเมริกา หลายประเทศในเอเชีย และเอเชียอาคเนย์ต่างถูกคุกคามจากจักรวรรดินิยมตะวันตก รวมทั้งประเทศไทยด้วย ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๔ ไทยต้องเสียดินแดนถึง ๗ ครั้งเนื้อที่รวมกว่า ๓๐๐,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร

ต่อมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สยามก็ต้องยอมเปิดประเทศเพื่อเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศตะวันตกมากขึ้น แต่ถึงกระนั้นสยามต้องเสียดินแดนให้กับอังกฤษ และฝรั่งเศส รวม ๖ ครั้ง ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๓๑ ถึง ปีรัตนโกสินทรศก ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) รวมเนื้อที่ประมาณ ๔๑๖,๕๐๐ ตารางกิโลเมตร ครั้งที่ ๑ เสียแคว้นสิบสองจุไทให้แก่ฝรั่งเศสในปี พ.ศ. ๒๔๓๑ ครั้งที่ ๒ เสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่สาละวินให้แก่อังกฤษ ปี ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) ครั้งที่ ๓ เสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสในปี ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ครั้งที่ ๔ เสียเมืองหลวงพระบางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง เมืองมโนไพร และเมืองจำปาศักดิ์เพื่อแลกกับเมืองจันทบุรีในปี ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) ครั้งที่ ๕ เสียมณฑลบูรพาซึ่งมีเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณให้แก่ฝรั่งเศสในปี ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) และครั้งที่ ๖ เสียเมืองไทรบุรี ปะริส กลันตัน และตรังกานู ให้แก่อังกฤษในปี ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)

^๒ พ.ร. (ไทย) ๒๕/๑๘๓-๑๘๔/๙๐.

การเสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสในปรีตโนโกสินทรศก ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) นั้น ถือว่าเป็นวิกฤตการณ์ที่รุนแรงที่สุด และเหตุการณ์ยืดเยื้อต่อเนื่องถึง ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) เป็นวิกฤตการณ์ที่สร้างความเจ็บปวดและสะเทือนใจคนไทยทั่วประเทศ และฝังลึกอยู่ในความทรงจำของคนไทยทุก ๆ คนจนยากที่จะลืม โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงเสียพระทัยยิ่ง ถึงกับทรงพระประชวร ในชั้นต้นพระองค์ทรงตั้งพระราชหฤทัยไว้ว่า หากไม่สามารถรักษาเอกราชของกรุงสยามไว้ได้แล้ว เห็นจะถึงที่สุดแห่งพระชนม์ชีพ ทรงมีพระราชหัตถเลขาไว้ว่า

รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์ กล่าวไว้ในหนังสือวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ป้อมพระจุลจอมเกล้ากับการรักษาเอกราชของชาติ ว่า “ถ้าความเป็นเอกราชของกรุงสยามได้สิ้นสุดไปเมื่อใด ชีวิตฉันก็คงจะสิ้นสุดไปเมื่อนั้น”^๓

ดังคำฉันท์ที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ ความบางตอนมีดังนี้

...เจ็บนานหนักอกผู้	บริรักษ์ ปวงเอย
คิดใคร่ลาลาญหัก	ปลดเปลื้อง
ความเหนื่อยแห่งสุจัก	พลันสร้าง
กูจักสู้รบป้องกัน	พลันเชชม

เป็นคำฉันท์ที่ทรงบรรยายถึงความรู้สึกของพระองค์ ที่มีต่อข้าราชบริพารที่ต้องเหน็ดเหนื่อยต่อการคอยเฝ้าปรนนิบัติพระองค์

พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ มีพระนิพนธ์ตอบเพื่อให้พระองค์ทรงมีมานะ เพื่อให้ทรงมีความอดทน อดกลั้นเพื่อที่จะเผชิญวิกฤตการณ์ของประเทศ ดังนี้

...ขอเหตุที่ขุนขัด	จะวิบัติเพราะขันตี
จงคล้ายเหมือนหลายปี	ละลืมเลิกละลายสูญ
ขอจงพระชนมา	ยุสถาวรพูน
เพิ่มเกียรติอนุกุล	สยามรัฐพิพัฒน์ผล.

บทพระนิพนธ์ตอบของพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นเหตุให้ทรงหักพระทัย กลับมาเสวยพระโสมอีกครั้ง เพื่อเผชิญกับวิกฤตการณ์ของประเทศ

มหาเสวกเอกพระยาบุรุษราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์) ได้เล่าว่า “ในที่สุดพระองค์ทรงหักพระทัยได้ ทรงรับสั่งเป็นเชิงปรารภว่า การเสียเขตแดนเพียงเล็กน้อยตามชายแดนพระราชอาณาจักร ซึ่งเราเองก็บำรุงรักษาให้เจริญเต็มที่ไม่ได้นั้น ก็เปรียบเสมือนกับเสียปลายนิ้วของเราไป ยังไกลอยู่รักษาหัวใจกับตัวไว้ก็แล้วกัน”^๔

^๓ รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์, วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ป้อมพระจุลจอมเกล้ากับการรักษาเอกราชของชาติ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท พิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๘.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๗.

ในที่สุดพระองค์ก็ทรงสามารถรักษาเอกราชของสยามไว้ได้ แม้เราจะสูญเสียดินแดนบางส่วนไป แต่สยามก็ยังคงเป็นเอกราชมาตราบเท่าทุกวันนี้

ในการศึกษาและวิจัยในเรื่องนี้ ผู้วิจัยสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นล้นพ้น ที่ทรงสามารถแก้ไขวิกฤตการณ์ของประเทศไว้ได้ ให้สยามรอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของจักรวรรดินิยมตะวันตก ทำให้สยามยังคงเป็นความเอกราชมาจนตราบถึงปัจจุบันนี้ และผู้วิจัยต้องการที่จะศึกษาและวิเคราะห์ถึงแนวทางและหลักพุทธธรรม ที่พระองค์ทรงใช้ในการแก้ไขปัญหาวิกฤตการณ์ของประเทศ จนสามารถนำพาสยามผ่านพ้นวิกฤตินี้ การสะกดคำบางคำในงานวิจัยนี้ อาจแตกต่างจากการเขียนในปัจจุบัน ในการทำรายงานนี้ผู้วิจัยจะรักษารูปแบบเดิมไว้ให้มากที่สุด เพื่อแสดงให้เห็นวิวัฒนาการของการใช้ภาษาของไทย

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาหลักธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาวิกฤตการณ์ในประเทศสยาม ในช่วงการรุกรานของจักรวรรดินิยม ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕

๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้ในการแก้ปัญหา : กรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

๑.๓.๑ หลักพุทธธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ว่าเป็นอย่างไร

๑.๓.๒ วิกฤตการณ์ในประเทศสยาม ในช่วงการรุกรานของจักรวรรดินิยม ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าเป็นอย่างไร

๑.๓.๓ วิเคราะห์การใช้หลักพุทธธรรม ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ : กรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ว่าเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย

ผู้วิจัยได้วางขอบเขตการวิจัยไว้ดังนี้

ผู้วิจัยจะทำการสืบค้นข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ตำรา หนังสือ งานวิทยานิพนธ์ บทความ วารสารและจดหมายเหตุ

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะในการวิจัย

ในการทำวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ให้คำจำกัดความของคำศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย ไว้ดังนี้

๑.๕.๑ หลักพุทธธรรม หมายถึง หลักธรรมคำสอนของทางพระพุทธศาสนาของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในที่นี้หมายถึงหลักทศพิธราชธรรมและหลักขันติธรรมที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้ในการแก้ปัญหากรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒

๑.๕.๒ สยาม หมายถึง นามของประเทศไทย ที่ชาวต่างชาติเรียก แต่คนไทยหาเรียกไม่ คนไทยเรียกนามประเทศว่า “กรุงศรีอยุธยา” ทั้งในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี สมัยกรุงธนบุรี ก็เรียก และในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ก็เรียกนามประเทศว่ากรุงศรีอยุธยา ในการทำสัญญาหรือข้อตกลงกับชาวต่างชาติ นานาประเทศจะใช้คำว่า “สยาม” (Siam) แทนนามประเทศไทย แต่ไทยใช้คำว่า “กรุงศรีอยุธยา” เป็นนามประเทศ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าเกิดความไม่เป็นระเบียบในการเรียกนามประเทศ จึงทรงให้ใช้นามประเทศว่า “สยาม” แทน “กรุงศรีอยุธยา” เพื่อให้ตรงกับที่ต่างชาติใช้ เพื่อไม่ให้เกิดการสับสนกัน ทั้งนี้ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๙๘ เป็นต้นมา

๑.๕.๓ รัตนโกสินทรศก (Rattanakosin era) หมายถึง ศักราชของปีของสยาม ซึ่งเริ่มนับตั้งแต่ปีที่ก่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นปีที่หนึ่ง ซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๒๓๒๕ รัตนโกสินทรศกเริ่มมีการใช้ครั้งแรกเมื่อจุลศักราช ๑๒๕๐ ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒) และวันเริ่มต้นปีคือวันที่ ๑ เมษายน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำหนดให้เป็นวันขึ้นปีใหม่ และประกาศใช้รัตนโกสินทรศกอย่างเป็นทางการ

๑.๕.๔ วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ หมายถึง กรณีพิพาทระหว่างฝรั่งเศส-ไทย (Franco-Siamese War) เกิดขึ้นในปรีรัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๒๔๓๖ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เมื่อฝรั่งเศสอ้างอธิปไตยเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงซึ่งเป็นที่ตั้งของประเทศลาว ซึ่งเป็นประเทศราชของสยาม โดยฝรั่งเศสส่งเรือรบ ๒ ลำ และเรือสินค้าซึ่งเป็นเรือนำร่อง ๑ ลำ แล่นเข้ามาในน่านน้ำเจ้าพระยา และปะทะกับเรือรบของสยามและปืนใหญ่ที่ป้อมพระจุลจอมเกล้า ทำให้มีผู้บาดเจ็บและเสียชีวิตทั้งฝ่ายฝรั่งเศสและฝ่ายสยาม แม้จะมีการหยุดยิงในเวลาอันสั้น แต่ฝรั่งเศสก็นำไปเป็นข้ออ้าง เรียกร้องให้ฝ่ายสยามชดเชยค่าเสียหายให้กับฝรั่งเศส ต่อชีวิตและทรัพย์สินของฝรั่งเศส และเรียกร้องให้ฝ่ายสยามยินยอมยกดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศส เหตุการณ์ในครั้งนี้นำไปสู่การสูญเสียดินแดนฝั่งซ้ายและขวาของแม่น้ำโขง และมณฑลบูรพาหรือเขมรส่วนนอกซึ่งมีเมืองเสียมราฐ พระตะบองและศรีโสภณ

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ เอกสารเกี่ยวกับหลักพุทธธรรม

พระพุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “ขรวาสธรรม” ว่า ขันติ แปลว่า ความอดทน ความอดทนนี้จำเป็นจะต้องมีเข้ามารับช่วงอีกที เพราะว่าการบังคับจิตนั้นมันโกลาหล มันต้องทน ถ้าไม่ทนมันก็ล้มละลายที่ตรงนั้นนั่นเอง ฉะนั้นต้องเอาความอดทนเข้ามารองรับไว้อีกทีหนึ่ง จะต้องมีความหนักแน่นและอดทน ความสำเร็จทั้งหลายนั้นมันไม่ได้มาทันอกทันใจ มันต้องการเวลา บางทีก็ต้องการเวลามากเสียด้วย ถ้าไม่ทนมันก็ล้มเหลว มันยังไม่ถึงเวลาที่จะได้ผล แล้วเราก็ไม่ทน มันก็เลิกกัน ฉะนั้นเราก็ต้องทนด้วยการรอคอย สำหรับพระภิกษุในพระพุทธศาสนา นี้ เขามีคำที่ไพเราะน่าฟัง

มากอยู่คำหนึ่งว่า “ประพติพรหมจรรย์ด้วยน้ำตา” หมายความว่า การเป็นภิกษุเป็นบรรพชิตนี้มีสิกขา วินัยที่เราต้องประพติปฏิบัติ ที่นี้มันฝึกความรู้สึกรู้สึกของเรา เราต้องทนจนน้ำตาไหล ไม่ยอมให้มันเสีย ไปในการปฏิบัติ ฉะนั้นความอดทนนี้ถ้าพูดให้ถูกแล้วมันอดทนต่อการบีบคั้นของกิเลส^๕

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “ภาวะผู้นำ” ว่า พระพุทธเจ้า ทรงมีลักษณะอีกประการหนึ่งแห่งความเป็นผู้นำ ซึ่งแสดงออกเป็นคำตรัสในบางครั้ง คือ พระพุทธเจ้า ทรงเป็นผู้ที่ช่วยให้คนทั้งหลายได้ศึกษา เรียนรู้ หรือฝึกฝนตนเอง จนกระทั่งเขาสามารถที่จะข้ามพ้น ความทุกข์ หรือปัญหาไปให้ถึงจุดหมายได้ ข้อนี้หมายความว่า ผู้นำไม่ได้มาหยิบยื่นอะไรให้แก่ผู้อื่น โดยตรง แต่มาช่วยให้คนอื่นได้ฝึกฝน ได้เรียนรู้จนสามารถพึ่งตนเองได้ และช่วยตนเองให้พ้นปัญหา หรือช่วยให้ผู้ได้รับการฝึก สามารถช่วยตนเองให้บรรลุจุดหมาย^๖

กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม ได้จัดพิมพ์ไว้หนังสือ “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการศาสนา” ในพระราชพิธีศรีสัจปานกาลแห่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน โดย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวปฏิญาณต่อหน้าพระสงฆ์ทั้งหลาย ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ในพระบรมมหาราชวัง วันที่ ๒๑ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ ดังต่อไปนี้

ข้าพเจ้าขอกล่าวคำปฏิญาณต่อหน้าพระสงฆ์เถระทั้งหลาย อันประชุมอยู่ ณ ที่ว่านี้ การที่ข้าพเจ้าคิดจะไปประเทศยุโรป ณ ครั้งนี้ ด้วยข้าพเจ้ามุ่งต่อความดีแห่งพระราชอาณาจักร และด้วยความหวังว่าจะเป็นประโยชน์ต่อข้าพเจ้าด้วย เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าตั้งใจจะรักษาตนให้ สมควรแก่ที่เป็นเจ้าของประชาชนชาวสยามทั้งปวง จะรักษาเกียรติยศแห่งพระราชอาณาจักร อันเป็นเอกราชนครนี้จนสุดกำลังที่ข้าพเจ้าจะป้องกันได้ และเพื่อจะให้เป็นเครื่องเตือนใจตัว ข้าพเจ้า และเป็นเครื่องเย็นใจแก่ผู้ซึ่งมีความรักใคร่มุ่งหมายความดีต่อข้าพเจ้า ปราศจากวิตก กังวลในความประพฤติรักษาตัวของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจึงขอสมทวนข้อทั้งหลายที่จะกล่าว ต่อไปนี้

๑) ข้าพเจ้าจะไม่มีจิตยินดีน้อมไปในศาสนาอื่น นอกจากสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และ พระธรรมอันพระองค์ได้ตรัสรู้ชอบดีแล้ว กับทั้งพระสงฆ์หมู่ใหญ่ อันได้ประพฤติตามคำสั่งสอน ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นเลยเป็นอันขาด จนตรากว่าสิ้นชีวิต

๒) การที่ข้าพเจ้าไปครั้งนี้ แม้ว่าจะช้านานเท่าใดก็ดี ข้าพเจ้าจะไม่ร่วมประเวณีด้วยสตรีใด จนกลับเข้ามาถึงในพระราชอาณาเขต

๓) ถึงแม้ว่าจะไปในประเทศซึ่งเขาถือกันว่าการให้สุราเมรัยไม่รับ เป็นการเสียเกียรติอันดี ถ้า เพื่อป้องกันโรคภัยอันเปลี่ยนอากาศ เป็นต้น ข้าพเจ้าจะไม่เสพสุราเมรัยให้มันเมาเสียสติ ถ้า แม้แต่มีกายวิกลเกินปกติเป็นอันขาด^๗

^๕ พุทธศาสนิกชน, **ขรรษาธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๑๘), หน้า ๘๓.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **ภาวะผู้นำ**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ตลาดา พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๗.

^๗ กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, **พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการศาสนา**, พ.ศ. ๒๕๕๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๕๑-๕๒.

คณะกรรมการธรรมสภา และสถาบันบันลือธรรม จัดพิมพ์ไว้ใน “พระราชธรรม พระราชประวัติ พระราชกรณียกิจ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” เกี่ยวกับขันติ ว่า ขันติ ความอดทน ความอดทนต่อโลกะ โทสะ และโมหะ อดทนต่อคำนิทาว่าร้าย ในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่สอง ได้มีผู้กล่าวร้ายต่อพระองค์ว่า ทรงนำทรัพย์แผ่นดินไปพลาญโดยเปล่าประโยชน์ ซึ่งความจริงค่าใช้จ่ายในการเสด็จครั้งนั้น เป็นพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ทั้งสิ้น ยิ่งกว่านั้นยังได้บังอาจดูหมิ่นพระบรมเดชานุภาพว่า จะทรงทำให้ประเทศสยามเป็นเมืองขึ้นของประเทศในตะวันตก แต่ด้วยพระขันติธรรมอันสูงส่ง พระองค์ทรงอดทนอดกลั้นต่อการนิทาว่าร้าย ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาอมรราชว่า การที่จะให้เป็นข้าฝรั่งนั้น ต้องอาศัยเหตุผลสองประการ คือทำให้ผิผิสัญญาทางพระราชไมตรีอย่างแรง คือจับฝรั่งตัดหัว เป็นต้น หรือไปทำหนังสือยอมอยู่ในโปรงกั้น หรือทำหนังสือยอมยกเมืองโดยวิมล (สมัครใจ) ให้แก่ประเทศหนึ่งประเทศใด ถ้าหากว่าความเห็นของคนว่าข้าจะเป็นเช่นนั้นได้แล้วไม่มีทางอื่นที่จะควรทำยิ่งกว่าจะให้ออกเสียจากราชสมบัติ^๔

๑.๖.๒ เอกสารเกี่ยวกับวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒

สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นิพนธ์ไว้ในหนังสือ “พระนิพนธ์ประวัติศาสตร์” เกี่ยวกับคำว่า “เมืองไทย” และ “ประเทศสยาม” ว่า ในเรื่องคำว่า “เมืองไทย” กับคำว่า “ประเทศสยาม” มีความจริงที่ประหลาดอยู่อย่างหนึ่งคือคำว่า เมืองไทย เป็นคำพวกไทยเรียก แต่ชาวประเทศอื่นเขาไม่เรียก ส่วนคำว่า สยาม นั้นเป็นคำที่ชาวต่างประเทศเรียก แต่ไทยเองหาเรียกไม่ เป็นเช่นนั้นมาแต่โบราณ ในศิลาจารึกครั้งราชวงศ์พระร่วงเป็นใหญ่ เมื่อจะกล่าวถึงนามประเทศนี้ ก็เรียกแต่ว่า กรุงสุโขทัย มาถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นราชธานี มีพระราชสาส์นหรือทำหนังสือสัญญากับต่างประเทศ เมื่อจะกล่าวนามประเทศนี้ก็ใช้แต่คำว่า กรุงศรีอยุธยา มีสำเนาตัวอย่างหนังสือครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทำหนังสือสัญญากับ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งกรุงฝรั่งเศส ฝ่ายฝรั่งเศสใช้คำว่า สยาม แต่ฝ่ายไทยก็ใช้คำว่า กรุงศรีอยุธยา ทุกแห่ง แม้จนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ในรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ก็ยังคงใช้นามประเทศในภาษาไทยว่า กรุงศรีอยุธยา มีตัวอย่างอยู่ในหนังสือสัญญาที่ทำกับอังกฤษ ครั้งเฮนรี เบอร์นี่เป็นทูตเข้ามาเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๙๓ ยังใช้คำว่า กรุงศรีอยุธยา เป็นนามประเทศไทย เราพึงมาใช้คำ สยาม เป็นนามของประเทศในทางราชการในรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (ข้าพเจ้าไม่มีเวลาพอที่จะสอบให้รู้แน่ว่าเริ่มใช้มาแต่ปีใด) เข้าใจว่าดูเหมือนจะใช้เมื่อทำหนังสือสัญญา ทางพระราชไมตรีกับอังกฤษเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่าที่ใช้คำว่ากรุงศรีอยุธยา เป็นแต่นามเดิมราชธานีเก่าไม่ตรงกับนามประเทศ และนานาประเทศต่างเรียกนามประเทศอยู่ว่า ประเทศสยามทั่วกันแล้ว จะใช้นามอื่นหาเหมาะสมไม่ จึงได้ใช้นามประเทศว่า ประเทศสยาม ในทางราชการแต่นั้นมา^๕

^๔ ธรรมสภา และสถาบันบันลือธรรม, **พระราชธรรม พระราชประวัติ พระราชกรณียกิจ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา และสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๒), หน้า ๑๒๗.

^๕ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระนิพนธ์ประวัติศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ไทยควอลิตี้บุ๊ก จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๐๓-๑๐๔.

พลาตีสัย สิทธิธัญกิจ ได้เขียนไว้ในหนังสือ “สมเด็จพระจอมเกล้า พระเจ้ากรุงสยาม” ว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริ เห็นว่า การใช้คำว่า “กรุงศรีอยุธยา” ซึ่งเป็นนามของราชธานีเก่า ไม่ตรงกับนามของประเทศเวลานี้ หนึ่ง พระเจ้ากรุงสยาม ในรัชกาลก่อนนิยมออกชื่อประเทศเป็นทางการที่ติดต่อกับต่างประเทศว่า “กรุงศรีอยุธยา” ส่วนบรรดานานาประเทศเวลานี้นิยมเรียกอยู่ว่า สยาม ทัวกันแล้ว ดูเป็นการลึกลับ มีชื่อไม่เป็นระเบียบที่แน่นอนและสิ้นสุดลงได้ ประจวบกับเวลานี้อังกฤษได้ส่งทูตเข้ามาทำสัญญาทางพระราชไมตรีด้วย ครั้นจะใช้นามเดิมเป็นการไม่เหมาะสม จึงเห็นควรใช้นามของประเทศว่า “ประเทศสยาม” เป็นนามทางการตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๘ สืบไป^{๑๐}

สายสกุล เตชาบุตร ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “เสียดินแดนให้จักรวรรดินิยมสมัยล่าอาณานิคม” ว่า การเสียดินแดนในยุครัตนโกสินทร์นี้ กล่าวได้ว่าส่วนหนึ่งเป็นการเสียดินแดนให้กับบรรดาประเทศจักรวรรดินิยมตะวันตก ในยุคที่โลกเรียกกันว่า ยุคล่าอาณานิคม แม้ไทยหรือสยามจะยังโชคดีที่บรรดาประเทศนักล่าอาณานิคมจะไม่ได้เข้ามารุก หรือยึดครองอย่างประเทศเพื่อนบ้านรอบข้างที่ต้องเสียทั้งเอกราชและอธิปไตย แต่การเสียแผ่นดินแม้เพียงบางส่วนหรือบางแห่งก็ทำให้สยามต้องเสียผลประโยชน์และเสียศักดิ์ศรีของความเป็นชาติอยู่ไม่น้อย^{๑๑}

นาวาเอก สวัสดิ์ จันทน์ ได้เขียนไว้ในหนังสือ “กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยา สมัย ร.ศ. ๑๑๒” ว่าดินแดนของลาวที่อยู่ระหว่างดินแดนญวนกับดินแดนไทยทางภาคเหนือแบ่งเป็น ๔ แคว้น คือ (๑) แคว้นหลวงพระบาง (Luang Prabang) (๒) แคว้นสิบสองจุไทย (Sib Song Chau Thai) (๓) แคว้นหัวพันทั้งห้าทั้งหก (Hua Panh Tang Ha Tang Hoe) (๔) แคว้นพวน (Pouen) ญวนเรียก ตรานนิน (Tran Ninh) ทั้ง ๔ แคว้นขึ้นอยู่กับเจ้าผู้ครองนครหลวงพระบาง^{๑๒}

สุวิทย์ อิศราศวัต เขียนไว้ในหนังสือ “จักรวรรดินิยมเหนือแม่น้ำโขง” ว่า ในปี พ.ศ. ๒๔๒๗ ฝรั่งเศสสามารถยึดเวียดนามได้ทั้งหมด ทำให้พรมแดนไทยกับฝรั่งเศสติดต่อกัน ต่อมาเกิดปัญหาโจรสลัดซึ่งเป็นชาวจีนผู้รักชาติ ได้ก่อกบฏต่อราชวงศ์แมนจูที่เรียกว่า “กบฏไต้ผิง” แต่รัฐบาลไม่ได้ จึงหลบหนีการปราบปรามของรัฐบาลแมนจู (ราชวงศ์ชิง) เข้ามาอาศัยอยู่ตามเขตชายแดน เทียว ปล้นสะดมชาวบ้านทั้งในเวียดนาม และสยาม คือแคว้นสิบสองจุไท หัวพันทั้งห้าทั้งหก (ข้าเหนือ) พงสาลี เชียงขวางและหลวงพระบาง สยามต้องส่งกำลังทหารขึ้นไปปราบหลายครั้ง แต่ก็ยังไม่เบ็ดเสร็จเด็ดขาด เมื่อเวียดนามตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสแล้ว ฝรั่งเศสจึงได้อาสาช่วยไทยปราบโจรสลัด ผลปรากฏว่ากองกำลังของฝรั่งเศสและไทยสามารถปราบโจรสลัดได้สำเร็จ แต่ก็เกิดปัญหาใหม่ขึ้นมา คือ

^{๑๐} พลาตีสัย สิทธิธัญกิจ, สมเด็จพระจอมเกล้า พระเจ้ากรุงสยาม, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท จูน พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๓๖), หน้า ๘๐.

^{๑๑} สายสกุล เตชาบุตร, เสียดินแดนให้จักรวรรดินิยมสมัยล่าอาณานิคม, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ยิปซี กรู๊ป จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๑๓-๑๔.

^{๑๒} สวัสดิ์ จันทน์, น.อ., กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสและการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยา สมัย ร.ศ. ๑๑๒, (กรุงเทพมหานคร: กรมยุทธศึกษาทหารเรือ, ๒๕๑๐), หน้า ๑๐.

กองกำลังทหารของฝ่ายฝรั่งเศสไม่ยอมถอนกำลังออกไปจากแคว้นสิบสองจุไท ฝรั่งเศสอ้างว่าแคว้นสิบสองจุไทและแคว้นหัวพันฯ เป็นของเวียดนามมาก่อน พระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) แม่ทัพสยามเห็นว่าสยามยังไม่มีแผนที่แนวเขตแดน และไม่มีหลักเขตแดนที่จะอ้างว่าเป็นของสยาม จึงยอมทำสัญญาชั่วคราวกับผู้บัญชาการทหารฝรั่งเศส ที่เมืองแกลง (ปัจจุบันคือเดียนเบียนฟู) เมื่อวันที่ ๒๒ ธันวาคม ๒๔๓๑ ให้สยามรักษาแคว้นหัวพันทั้งห้าทั้งหก และแคว้นพวน (เชียงขวาง) ส่วนฝรั่งเศสรักษาแคว้นสิบสองจุไท แต่อีก ๕ ปีต่อมา ในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ สยามต้องยกดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศสซึ่งก็รวมถึงแคว้นสิบสองจุไทด้วย^{๑๓}

เกริกฤทธิ์ ไทคุณธนาภ ได้เขียนไว้ใน “สยาม ร.ศ. ๑๑๒ วิกฤตแผ่นดิน พิพาทฝรั่งเศสและเสียดินแดน” ว่า มีพระบรมราชโองการให้ประกาศแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการและราษฎรทั่วทั้งปวงให้ทราบทั่วกันว่า “ในการที่ฝรั่งเศสกับกรุงสยามทู่เถียงกัน ด้วยเขตแดนทางฝั่งโขงคราวนี้ แต่แรกฝรั่งเศสก็ได้ส่งเรือรบลำหนึ่งเข้ามารักษาคมนในบังคับชำนานมาแล้ว บัดนี้อ้างเหตุว่าเรือรบฝ่ายประเทศอังกฤษจะเข้ามารักษาคมนประโยชน์ของชาตินั้นอีก ฝ่ายฝรั่งเศสจึงจะขอเอาเรือรบเข้ามาอีก ๒ ลำเพื่อรักษาคมนประโยชน์บ้าง ...ฝ่ายเราเห็นว่าเป็นสมัยที่ยังไม่ควรจะมีเรือรบต่างประเทศเข้ามาจอดในลำแม่น้ำอีก จึงได้ปรึกษาด้วยราชทูตฝรั่งเศส และมีโทรเลขไปยังรัฐบาลฝรั่งเศสที่กรุงปารีสแล้ว ก็ได้ตอบทางโทรเลขรับรองตกลงว่าจะส่งเลิกการที่จะส่งเรือเข้ามาในแม่น้ำอีก และข้างฝ่ายราชทูตฝรั่งเศสก็ได้ตกลงยอมไม่ให้เรือรบขึ้นมา และขอเรือไฟให้นายทหารเรือออกไปห้ามแล้ว แต่เรือสองลำก็ยังขึ้นเข้ามาในปากน้ำ ถึงยังป้อมพระจุลจอมเกล้า เจ้าพนักงานเรือจึงได้ยิงห้ามนัดหมายตามธรรมเนียม เรือรบไม่ฟังกลับยิงโต้ตอบบ้าง จึงเกิดการยิงโต้กันขึ้น^{๑๔}

นาวาเอกวิพันธุ์ ชมะโชติ ได้เขียนไว้ใน “บันทึกไว้ในประวัติศาสตร์ แผ่นดินที่เสียไป” เกี่ยวกับการรบที่ป้อมพระจุลจอมเกล้าว่า ก่อนค่ำวันที่ ๑๓ กรกฎาคม เวลาประมาณ ๑๘.๐๐ น. วิกฤตการณ์จากการยิงต่อสู้ระหว่างเรือปืนฝรั่งเศสกับกองเรือและป้อมต่าง ๆ ของสยามที่ปากน้ำก็เริ่มขึ้น และกินเวลาประมาณ ๒๕ นาที จึงจบด้วยการแลกชีวิตทหารสยาม ๑๕ นาย ทหารฝรั่งเศส ๓ นาย ส่วนผู้บาดเจ็บประกอบด้วย ทหารสยาม ๓๐ นาย และฝรั่งเศส ๓ นาย^{๑๕}

สุมิตรา จันทรเงา กล่าวไว้ในหนังสือ “สยามยามวิกฤติ” ตอนหนึ่งว่า วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ นอกจากเสียดินแดนบางส่วนแล้ว สยามยังต้องจ่ายค่าเสียหายให้แก่ฝรั่งเศสอีกถึง ๓ ล้านฟรังก์ เป็นที่เจ็บช้ำน้ำใจแก่คนไทยทั้งมวล พระภิกษุบางรูปถึงกับทูลอาสาจะลาสิกขาออกมารบพุ่งป้องกันบ้านเมือง ข้างพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ พระบิดาแห่งการทหารเรือไทย ทรง

^{๑๓} สุวิทย์ อิศาศวัต, **จักรวรรดินิยมเหนือแม่น้ำโขง**, (นนทบุรี: โรงพิมพ์มติชนปากเกร็ด, ๒๕๕๒), หน้า ๑๙-๒๐.

^{๑๔} เกริกฤทธิ์ ไทคุณธนาภ, **สยาม ร.ศ. ๑๑๒ วิกฤตแผ่นดิน พิพาทฝรั่งเศสและเสียดินแดน** (กรุงเทพมหานคร: บริษัท คอนเซ็ปท์พริ้นท์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๑๙๙-๒๐๐.

^{๑๕} วิพันธุ์ ชมะโชติ, น.อ., **บันทึกไว้ในประวัติศาสตร์ แผ่นดินที่เสียไป**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ อนิเมทกรู๊ป จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๑๖.

ชักชวนนายทหารไทยในกองทัพเรือสักอักษร “ร.ศ. ๑๑๒” ไว้ที่กลางอกสำหรับรำลึกถึงเหตุการณ์อัปยศในครั้งนั้น^{๑๖}

หลวงสาครศุขเขตต์ ได้เขียนไว้ใน “จดหมายเหตุความทรงจำ สมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี ปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๗” ว่า แต่เพราะเหตุที่รัฐบาลสยามไม่มีความปรารถนาที่จะให้เรื่องลูกหลานใหญ่โตถึงกับเป็นสงคราม ที่รัฐบาลคิดเห็นดังนี้ก็ด้วยตระหนักใจดีแล้วว่า สู้เขาไม่ได้ จึงควรรักษาความสงบ แลอนุโลมผ่อนผันดีกว่า ฉะนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ รัฐบาลทั้งสองฝ่ายจึงได้ทำความตกลงต่อกัน โดยฝ่ายฝรั่งเศสได้ตั้งข้อเรียกร้องต่อฝ่ายสยามหลายข้อ ที่เป็นข้อสำคัญยิ่งก็คือ ขอให้ฝ่ายสยามสละสิทธิ์ความเป็นเจ้าเป็นใหญ่เหนือดินแดนริมฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง บางส่วนบางตอน ที่อยู่ในความปกครองมาแต่ก่อนนั้น ให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศส ผลที่สุดฝ่ายสยามก็จำต้องยอมตาม เมื่อความต้องการของฝรั่งเศสเป็นที่สมหวังแล้ว เหตุการณ์มัวหมองที่จะได้เกิดขึ้นต่อกันอีกก็เป็นอันระงับไป แต่ในระหว่างที่รัฐบาลทั้งสองฝ่ายจะได้พิสูจน์สอบสวนทำความตกลงกันในเรื่องข้อสัญญาแบ่งปันเขตแดน แลอื่น ๆ ให้แก่ฝ่ายฝรั่งเศสให้เป็นการถูกต้องเรียบร้อยนั้น รัฐบาลสยามได้ตกลงยอมให้รัฐบาลฝรั่งเศสยึดเอาเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกันชั่วคราวจนกว่ารัฐบาลสยามจะปฏิบัติตามสัญญาได้ครบถ้วน

๑๗

สวรค์ สุวรรณโชติ ได้เขียนไว้ใน “ประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและตราดที่ฝรั่งเศสยึดครอง ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๓๖ - พ.ศ. ๒๔๔๙” ว่า ประเทศไทยมอบเมืองตราดให้กับฝรั่งเศสยึดครองตามข้อตกลงเพื่อการถอนทหารของฝรั่งเศสจากจันทบุรีเมื่อ วันที่ ๒๙ ธันวาคม ค.ศ. ๑๙๐๔ (พ.ศ. ๒๔๔๗) โดยมีผู้ว่าการอินโดจีนเป็นผู้รับมอบในนามรัฐบาลฝรั่งเศส และฝรั่งเศสได้ออกจากจันทบุรีในวันที่ ๓๐ ธันวาคม ปีเดียวกัน^{๑๘}

กรมโฆษณาการ จัดพิมพ์ไว้ใน “ประเทศไทย เรื่องการเสียดินแดนแก่ฝรั่งเศส” เกี่ยวกับการเสียพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ ว่า เพื่อให้ฝรั่งเศสไปจากเมืองตราด สยามต้องเสียพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ โดยสัญญาลงวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ และมีสัญญาติดท้ายว่า ด้วยการปักปันเขตแดนลงวันที่วันเดียวกัน ใจความโดยย่อ ของสัญญาทั้งสองฉบับนี้ก็คือ สยามยอมยกดินแดนพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณให้แก่ฝรั่งเศส และฝรั่งเศสยอมให้เมืองด่านซ้ายและเมืองตราด และเกาะทั้งหลายซึ่งอยู่ใต้แหลมลิงลงไปจนถึงเกาะกูด ให้แก่สยาม^{๑๙}

ไกรฤกษ์ นานา ได้เขียนไว้ใน “สมุดภาพเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒” ว่า สงครามครั้งที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็คือการสู้รบและความสูญเสียที่เป็นผลมาจากวิกฤติการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ แม้ใน

^{๑๖} สุมิตรา จันทรเงา, สยามยามวิกฤติ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท พินเนต พรินติ้ง เซ็นเตอร์, ๒๕๔๑), หน้า ๑๕-๑๖.

^{๑๗} หลวงสาครศุขเขตต์ (ป.ท. สาคริกานนท์), จดหมายเหตุความทรงจำ สมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี ปี ๒๔๓๖ - ๒๔๔๗, (พระนคร: โรงพิมพ์ ไทยใหม่, ๒๔๗๘), หน้า ๑๖-๑๗.

^{๑๘} สวรค์ สุวรรณโชติ, ประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและตราดที่ฝรั่งเศสยึดครอง ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๓๖ - พ.ศ. ๒๔๔๙, (กรุงเทพมหานคร: เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๒๐), หน้า ๖๒.

^{๑๙} กรมโฆษณาการ, ประเทศไทยเรื่องการเสียดินแดนแก่ฝรั่งเศส, (พระนคร: โรงพิมพ์พานิชย์ผล, ๒๔๘๓), หน้า ๑๑.

ระหว่างเหตุการณ์ดำเนินอยู่ ยังมีหลักฐานให้เชื่อว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำเอาตำราพิชัยสงครามของ “ซุนวู” (รู้เขา รู้เรา ร้อยศึกมีจักพ่าย-ผู้วิจัย)^{๒๐} มาใช้ ช่วยให้การสู้รบยุติลงโดยเร็ว ต่อมาสยามเริ่มมองเห็นสัจธรรมว่า ยุทธวิธีแบบโบราณเป็นเรื่องล้าสมัย และไม่ทันต่อความล้าหน้าของกองทัพจากตะวันตกอีกต่อไป การสู้รบแบบใหม่จำเป็นต้องใช้ทฤษฎีติดอาวุธทางความคิดแทน จึงทรงตัดสินพระทัยเสด็จไปยุโรปในปี พ.ศ. ๒๔๔๐ (ค.ศ. ๑๘๙๗) เพื่อดำเนินยุทธศาสตร์กันชนด้วยพระองค์เอง อันเป็นทางเลือกที่ ๓ ซึ่งอาจยุติสงครามลงได้ ทรงสร้างบรรทัดฐานใหม่โดยการวางการทูตนำการทหาร ซึ่งจะกลายเป็นยุทธวิธีที่เหมาะสมที่สุดของการทำสงครามยุคใหม่ ทั้งยังทรงนำเอาอาวุธชนิดใหม่คือการประชาสัมพันธ์เชิงรุกมาใช้อีกด้วย ความแข็งแกร่งตามนโยบายข้อสันนิษฐานของเยอรมัน และความยืดหยุ่นของนโยบายการเมืองในอิตาลี นับเป็นทฤษฎีใหม่ที่สยามทดลองใช้อย่างมีประสิทธิภาพ สื่อมวลชนชั้นนำของยุโรปประจำปีนั้น ได้ตีแผ่ความสำเร็จเชิงนโยบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างเกรียวกราว หลักฐานที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์ของประเทศฝ่ายศัตรู ฝ่ายศัตรูได้วิเคราะห์แบบผืนใจว่า บางที “สยาม” จะเป็นฝ่ายชนะในยกนี้^{๒๑}

๑.๖.๓ เอกสารเกี่ยวกับงานวิจัย

พระมหาจุฬารัตน์ ธรรมานุเมธี (ศิริพันธ์) ได้กล่าวถึงหลักชั้นดีธรรมในงานวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์หลักภาวะผู้นำในพุทธศาสนาเถรวาท” ว่า ชั้นดีคือความอดทน อดกลั้น รู้จักข่มใจตนเอง ไม่ท้อแท้เหน็ดเหนื่อยกับอุปสรรคต่าง ๆ ที่มากระทบกระทั่งการปฏิบัติกิจหน้าที่ของตน มีสติคอยควบคุมจิตใจคงที่อยู่ตามปกติ ไม่ให้กำเริบอ่อนไหวเมื่อเผชิญกับปัญหา แม้จะหนักหนาขนาดไหนก็ต้องอดทนเพื่อให้สำเร็จไปได้ด้วยดี หลักธรรมข้อนี้เป็นการแสดงออกถึงความเข้มแข็ง กล้าหาญ อดกลั้น อดทนต่อสถานการณ์ทุก ๆ สถานการณ์^{๒๒}

พระกาญจนพงศ์ สุวณฺณวิโส (สุวรรณ) ได้วิจัยเรื่อง “ลักษณะชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก” พบว่า จากผลการศึกษาลักษณะของชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก ได้ส่งผลเป็นความสุขแก่ พระโพธิสัตว์และสังคมได้เพราะอาศัยเหตุปัจจัย ๒ ประการ คือ (๑) ปรโตโฆสะ คือการแนะนำสั่งสอน ได้ถ่ายทอดองค์ความรู้อันถูกต้อง หรือได้รับการปลูกฝังศีลธรรมและจริยธรรมจากบุคคลผู้เป็นกัลยาณมิตร หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเหตุปัจจัยภายนอก (๒) โยนิโสมนสิการ คือ คิด

^{๒๐} ศุภนิมิตร วีรสกุล, กลยุทธ์ ยุทธวิธี ผู้นำแบบซุนวู, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (นนทบุรี: ห้างหุ้นส่วนจำกัดภาพพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๔๙.

^{๒๑} ไกรฤกษ์ นานา, สมุดภาพเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ออฟเซ็ท ครีเอชั่น จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๕๕.

^{๒๒} พระมหาจุฬารัตน์ ธรรมานุเมธี (ศิริพันธ์), “การศึกษาวิเคราะห์หลักภาวะผู้นำในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๓๐.

อย่างเป็นระบบ พิจารณาสืบค้นมีความคิดถุกวิธีรู้กระบวนการเชื่อมโยงของสรรพสิ่งครบถ้วนทุกขั้นตอนตามธรรมชาติของมัน วิธีคิดตามระบบโยนิโสมนสิการ เป็นลักษณะของการใช้ปัญญา^{๒๓}

นางสาวนวลพรรณ พูลสวัสดิ์ ได้นำพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เรื่อง “ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท” เขียนลงในงานวิจัย “การศึกษาพระราชจริยวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอันเนื่องด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา” เกี่ยวกับขันติธรรม ว่า ขันติ ในทศพิธราชธรรม หมายความว่า กิริยาที่อดทนต่อโลภะ โทสะ โมหะ ไม่แสดงกิริยาว่าจ้ออันชั่วร้ายตามอำนาจของโลภะ โทสะ โมหะ และอดทนต่อทุกขเวทนา อดทนต่อถ้อยคำที่มีผู้กล่าวชั่วไม่เป็นที่พอใจ พระมหากษัตริย์จะต้องมีพระราชหฤทัยที่กล้าหาญ สามารถรักษาพระราชหฤทัยและพระอาการทางกาย ทางวาจา ให้สงบเรียบร้อย จึงจะปกครองอาณาประชาราษฎร์ให้อยู่เป็นสุขได้^{๒๔}

ดร. สิริมงคล อุ่นใจ ได้วิจัยเรื่อง “คัมภีร์เป็นพระพุทธเจ้า” พบว่า พระโพธิสัตว์มองเห็นอานิสงส์ของขันติว่า ผู้มีความอดทนเป็นผู้ควรแก่การทำงานทั้งหลาย ทำให้ฝ่าฟันอุปสรรคที่คอยขัดขวาง เป็นผู้ควรที่การบรรลุดุธรรม เป็นธรรมมีอุปการะมากต่อการปฏิบัติอันเป็นปฏิบัติต่อกิเลสทั้งปวง เป็นคุณธรรมที่สามารถข่มอารมณ์ที่น่าปรารถนาและไม่ปรารถนา เป็นคุณธรรมดุจแผ่นดินที่รองรับสิ่งทั้งปวง และมาซึ่งผลคือ พระสัมมาสัมโพธิญาณทรงชนสรรพสัตว์ให้ออกจากทุกข์ในการเวียนว่ายตายเกิด” นี่เป็นหลักในการพิจารณาขันติบารมี^{๒๕}

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้แบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ

๑.๗.๑ การวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ผู้วิจัยจะสืบค้นและรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร (Documentary Research) โดยมีขั้นตอนการปฏิบัติดังนี้

๑) ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources) รวบรวมจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คัมภีร์ และอรรถกถา

๒) ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources) รวบรวมจากตำรา หนังสือ เอกสาร งานวิจัยวิทยานิพนธ์ บทความ วารสาร และงานเขียนอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

^{๒๓} พระกัญจนพงศ์ สุวณฺณวิโส (สุวรรณ), “ลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๓๒.

^{๒๔} นวลพรรณ พูลสวัสดิ์, “การศึกษาพระราชจริยวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อันเนื่องด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๗๓.

^{๒๕} สิริมงคล อุ่นใจ, ดร., คัมภีร์เป็นพระพุทธเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๑๑๙-๑๒๐.

๑.๘ ประโยชน์ที่จะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบหลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนา

๑.๘.๒ ทำให้ทราบหลักการและกุศโลบายที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้ในการแก้ปัญหาของประเทศไทยมเกิดวิกฤติการณ์ กรณีวิกฤติการณ์ ร.ศ. ๑๑๒

บทที่ ๒

ศึกษาหลักธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ผู้วิจัยจะศึกษาถึงความหมายของพุทธธรรม อธิบายถึงหลักกัลยาณมิตตตา หลักทศพิธราชธรรม และหลักขันติธรรม โดยศึกษาจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส เป็นต้นดังต่อไปนี้

๒.๑ ความหมายของพุทธธรรม

จากการศึกษาของผู้วิจัย พบว่าคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายนั้น บรรดาสาวก (ศิษย์ผู้ชายของพระศาสดา) และสาวิกา (ศิษย์ผู้หญิงของพระศาสดา) นิยมเรียกว่า พุทธธรรม หมายถึงธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ หรือคำสอนของพระพุทธเจ้า ดังคำบาลีว่า “พุทธานุสาสนิ”^๑ แปลว่า “คำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย”^๒ ในสมัยพุทธกาล คำที่ใช้เรียกคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายนั้นมีหลายคำ มีคำว่า พรหมมจรรย, สาสนะ, พระธรรมวินัย, นวังคสัตตทธาน, ปาพจน์ และ สัทธรรม และแต่ละคำมีความหมายดังนี้

๒.๑.๑ พรหมจรรย

ในปัญจวัคคียกถา คำว่าพรหมจรรย เป็นคำที่พระพุทธเจ้าทรงใช้เรียกคำสอนที่พระองค์ตรัสรู้ ถือได้ว่าเป็นปรากฏการณ์แรกเริ่มในการเรียกสิ่งพระองค์ตรัสรู้ โดยพระองค์ทรงแสดงปฐมเทศนาต่อปัญจวัคคีย์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นอรหันต์ตรัสรู้เองโดยชอบ พวกเธอจงเสียโสถสดับ เราได้บรรลุอมตธรรมแล้ว จะสั่งสอน จะแสดงธรรม พวกเธอเมื่อปฏิบัติตามที่เราสั่งสอน ไม่นานนักก็จักทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์อันยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่ง พรหมจรรย ที่เหล่ากุลบุตรผู้ออกจากเรือน บวชเป็นบรรพชิตโดยชอบ ต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบันนี้แน่แท้”^๓

ลำดับนั้นภิกษุปัญจวัคคีย์ได้ยอมเชื่อฟังพระพุทธองค์ ต่างเสียโสถสดับ ตั้งจิตเพื่อรู้อย่าง ครั่งนั้นแล พระพุทธองค์ได้รับสั่งกับภิกษุปัญจวัคคีย์อีกว่า

ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ อย่างนี้ บรรพชิตไม่พึงเสพ กล่าว คือ

(๑) กามสุขัลลิกานุโยค (การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย) เป็นธรรมอันทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์

^๑ ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๓๘/๔๙-๕๐.

^๒ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐.

^๓ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒/๒๐.

(๒) อัตตกิลมณานุโยค (การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน) เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์

ภิกษุทั้งหลาย มัชฌิมาปฏิปทาไม่เอียงเข้าใกล้ที่สุด ๒ อย่างนั้น ตถาคตได้ตรัสรู้อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน^๔

ครั้งนั้น ท่านพระอัญญาโกณฑัญญะได้เห็นธรรมแล้ว บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว หยั่งลงสู่ธรรมแล้ว ข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความแคลงใจ ถึงความเป็นผู้แก่แล้วกล้า ไม่ต้องเชื่อผู้อื่น^๕ ในคำสอนของพระศาสดา ได้กราบทูลพระพุทธรเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์พึงได้การบรรพชา พึงได้การอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาค”^๖

พระพุทธรองค์ได้ตรัสว่า “เธอจงมาเป็นภิกษุเถิด”^๗ แล้วตรัสต่อไปว่า “ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว เธอจงประพาสพิภพจรณะเพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด”^๘

พระวาจานั้น ได้เป็นการอุปสมบทของท่านพระอัญญาโกณฑัญญะได้เป็นพระภิกษุในพุทธศาสนา ต่อมาพระผู้มีพระภาคทรงโอวาท สั่งสอนภิกษุทั้งหลายที่เลื่อมด้วยธรรมมีกถา เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงโอวาท สั่งสอนด้วยธรรมมีกถา ธรรมจักขุอันปราศจากธุลี ปราศจากมลทินได้เกิดขึ้นแก่ท่านพระวัปปะและท่านพระภัททิยะในเบื้องต้น และท่านพระมหานามะและท่านพระอัสสชิในเวลาต่อมาว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวง มีความดับไปเป็นธรรมดา”^๙

ทั้ง ๔ ท่านนั้นได้เห็นธรรมแล้ว บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว หยั่งลงสู่ธรรมแล้ว ข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความแคลงใจ ถึงความเป็นผู้แก่แล้วกล้า ได้กราบทูลพระพุทธรเจ้าเพื่อบรรพชาในสำนักของพระพุทธรองค์ พระพุทธรองค์ทรงแสดงอนัตตลักขณสูตรต่อปัญจวัคคีย์ มีใจความเกี่ยวกับ รูป คือ ร่างกาย เวทนา คือ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ สัญญา คือ ความจำได้หมายรู้ สังขาร คือ ความคิดหรือเจตนา วิญญาณ คือ ความรู้อารมณ์ทางตา หู เป็นต้น หรือเรียกอีกประการหนึ่งว่าอายตนะทั้ง ๖ อันได้แก่สัมผัสทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เมื่อพระพุทธรองค์ได้ตรัสอนัตตลักขณสูตรนี้แล้ว ภิกษุปัญจวัคคีย์ก็มีใจยินดีชื่นชมภาษิตของพระพุทธรองค์ เมื่อพระพุทธรองค์ตรัสเวลายากรณนี้อยู่ จิตของภิกษุปัญจวัคคีย์ก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่นครั้งนั้น มีพระอรหันต์ในโลก ๖ รูป

^๔ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

^๕ ไม่ต้องเชื่อผู้อื่น หมายถึงไม่ต้องอาศัยผู้อื่นคอยแนะนำร่ำสอนในคำสอนของพระศาสดา ไม่ได้หมายถึงว่า ไม่ต้องเชื่อใครเลย (อปรปจโย-ไม่มีใครอื่นอีกเป็นปัจจัย) (สารตถ.ฎีกา ๓/๑๘/๒๒๖)

^๖ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

^๗ จงมาเป็นภิกษุเถิด หมายถึงคำประกาศอนุมัติการบรรพชาอุปสมบทแก่ผู้ขอบวชคือเท่ากับประกาศว่าจงมารับการบรรพชาอุปสมบทตามที่ขอ (สารตถ.ฎีกา ๓/๑๘/๒๒๒)

^๘ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

^๙ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๖.

๒.๑.๒ สาสนะ

คำว่าสาสนะนั้น เป็นคำที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตและปัจจุบัน ทรงใช้เรียกหลักธรรมที่เป็นคำสอน หลักธรรมของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ หลักฐานในธรรมบทใช้คำว่า โอวาทคาถา เป็นสาสนะ หรือคำสอน ดังข้อความ ว่า

สพฺพปาปสฺส อภฺรณํ กุสฺลสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
 สจฺจิตตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธานสาสนํ.
 ขนฺตี ปรมํ ตโป ตีติกฺขา
 นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา
 น หิ ปพฺพชิตो ปฺรฺปฺชาตี
 สมฺมโน โหติ ปรี วิหรฺชฺยฺนโต.
 อนุปวาโท อนุปฆาโต ปาติโมกฺเข จ สํวโร
 มตฺตณฺณุตตา จ ภตฺตสฺมี ปนตฺถจฺ สยนาสนํ
 อธิจฺจิตฺเต จ อาโยโค เอตํ พุทฺธานสาสน”^{๑๐}

ความไม่ทำบาปทั้งสิ้น ความยังกุศลให้ถึงพร้อม ความทำจิตของตนให้ผ่องใส” นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย. ความอดทนคือความอดกลั้น เป็นธรรมเฝ้าบาปอย่างยิ่ง ท่านผู้รู้ทั้งหลาย ย่อมกล่าวพระนิพพานว่าเป็นเยี่ยม, ผู้ทำร้ายผู้อื่น ไม่ชื่อว่าบรรพชิต ผู้เบียดเบียนผู้อื่นอยู่ ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ. ความไม่กล่าวร้าย ๑ ความไม่ทำร้าย ๑ ความสำรวมในพระปาติโมกข์ ๑ ความเป็นผู้รู้ประมาณในภัตตาหาร ๑ ทิณนอนที่นั่งอันสงัด ๑ ความประกอบโดยเอื้อเพื่อในอธิจิต ๑ นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย^{๑๑}

๒.๑.๓ พระธรรมวินัย

ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระองค์ไม่ได้ทรงตั้งใครเป็นศาสดาแทนพระองค์ แต่พระองค์ให้ระบบทำงานแทนพระองค์ ระบบที่กล่าวนี้คือพระธรรมวินัย ดังหลักฐานว่าพระพุทธเจ้ารับสั่งกับพระอานนท์ว่า “ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้ว แก่เธอทั้งหลาย หลังจากที่เราล่วงลับไป ก็จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย”^{๑๒}

๒.๑.๔ นวัคคัฏฐาสน

นวัคคัฏฐาสน^{๑๓} หมายถึงคำสั่งสอนของพระศาสดา มีองค์ ๙ พุทธพจน์มีองค์ ๙ อย่างที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า คือ

๑. สุตตะ ร้อยแก้ว ได้แก่พระวินัยปิฎก พระสุตตรที่ไม่มีคาถา และนิทเทส

^{๑๐} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๓๘/๔๙-๕๐.

^{๑๑} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๑/๑๐๑.

^{๑๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๔.

^{๑๓} กองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พุทธวิธีการสอน, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๙๐-๙๑.

๒. เคยยะ ร้อยแก้วสมร้อยกรองได้แก่พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด โดยเฉพาะในสคาถวรรค สังยุตตนิกาย

๓. เวยยาकरणะ ร้อยแก้วแบบแจกแจง ได้แก่ พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด และพระสูตรที่ไม่มีคาถา และพระวจนะอื่นใดที่ไม่จัดเข้าในองค์ ๘ ข้อที่เหลือ

๔. คาถา ร้อยกรอง ได้แก่ ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา และคาถาล้วนในสุตตนีบาตที่ไม่มีชื่อว่าเป็นสูตร

๕. อุทาน ร้อยกรอง ที่ทรงเปล่งด้วยพระหฤทัยที่ประกอบด้วยโสมนัส และญาณ พร้อมทั้งข้อความที่ประกอบอยู่ด้วยรวมเป็นพระสูตร ๘๒ สูตร

๖. อิติวุตตกะ ร้อยแก้วเป็นพุทธวจนะที่บรรดาพระอริยะสาวก หรือบุคคลทั่วไปนำมาเป็นหลักฐานอ้างอิง หรือสนับสนุนคำพูดของตน พระสูตร ๑๑๐ สูตร ที่ตรัสโดยนัยว่า วุตต์ เหตุ ภควตา

๗. ขาตกะ ร้อยแก้ว เป็นเรื่องการบำเพ็ญบารมี หรือการเสวยพระชาติของพระโพธิสัตว์ มี ๕๕๐ เรื่อง มีอปณณกขาตก เป็นต้น

๘. อัပ္พุตตรัม ร้อยแก้วเป็นเนื้อหาว่าด้วยข้ออัศจรรย์ ไม่เคยมี เช่น ที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้ออัศจรรย์ไม่เคยมี ๔ อย่างนี้ หาได้ในพระอานนท” ดังนี้ เป็นต้น

๙. เวทลละ ร้อยแก้วเป็นพระพุทธรวจนะ แบบถาม-ตอบ ซึ่งผู้ถามได้ทั้งความรู้ และความพอใจ เช่น จูฬเวทลสูตร มหาเลทลสูตร สักกปัญหสูตร สังขารภาชนียสูตร และมหาปุณณสูตร เป็นต้น

นวัคส์ตฤศาสน์ทั้ง ๙ รูปแบบ สรุปลงเป็น ๓ รูปแบบ คือ

(๑) ปัชชะ (ร้อยกรอง) ได้แก่ คาถา อุทาน และขาตก

(๒) คัชชะ (ร้อยแก้ว) ได้แก่ สุตตะ เวยยาकरणะ อิติวุตตกะ อัပ္พุตตรัมและเวทลละ

(๓) วิมีสสะ (แบบผสม) ได้แก่ เคยยะ

นวัคส์ตฤศาสน์เป็นวิธีการสอน ๙ รูปแบบที่พระพุทธเจ้าทรงใช้เป็นเครื่องมือในการสั่งสอนพุทธบริษัทตลอดเวลา ๔๕ พรรษา มีผลสัมฤทธิ์ดังปรากฏในบทพุทธคุณว่า ทรงเป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย และสามารถฝึกบริษัทไม่มีผู้ยิ่งกว่า ส่วนการนำหลักนวัคส์ตฤศาสน์มาออกแบบการสอน เป็นแนวทางหนึ่งสำหรับการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ตามหลักการสอนปัจจุบัน และนวัคส์ตฤศาสน์มีรูปแบบและเนื้อหาครอบคลุมพุทธวจนะทั้งหมด

๒.๑.๕ ปาพจน์

ปาพจน์ เป็นคำที่พระพุทธเจ้าใช้เรียกคำสอนเหมือนกัน ดังข้อความที่พระองค์ทรงรับสั่งเรียกท่านพระอานนท์ว่า “อานนท์ บางทีพวกเธออาจจะคิดว่า ‘ปาพจน์มีพระศาสดาล่วงลับไปแล้ว พวกเราไม่มีพระศาสดา’ ข้อนี้นั้นพวกเธอไม่พึงเห็นอย่างนั้น ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไป ก็จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย”^{๑๔}

^{๑๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๔.

๒.๑.๖ สัทธรรม

สัทธรรม ปรากฏอยู่ในคำว่า “สัทธมมัญญิตยา” แปลว่า เพื่อดำรงมั่นแห่งพระสัทธรรม สัทธรรมมี ๓ อย่าง คือ ปริยัติสัทธรรม ปฏิบัติสัทธรรม และปฏิเวธสัทธรรม ดังข้อความในอรรถกถาว่า “น หิ ปริยตติยา อสติ ปฏิเวโธ อตถิ นาปิ ปริยตติยา สติ ปฏิเวโธ นโหติ”^{๑๕} ถอดความเป็นภาษาไทยว่า “แท้จริง เมื่อไม่มี ปริยัติ ปฏิเวธก็มีไม่ได้ แม้เมื่อมีปริยัติ ปฏิเวธมีแน่นอน”^{๑๖}

สรุปแล้ว คำว่าพรหมจรรย์ หรือสาสนะ หรือพระธรรมวินัย หรือนวัคส์ตฤศาสน์ หรือปาพจน์ หรือสังฆธรรม ล้วนเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย แม้จะมีชื่อเรียกต่างกัน แต่มีวัตถุประสงค์เดียวกัน คือเป็นคำสอนที่สอนให้รู้จักทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และสอนให้รู้จักทางนำไปสู่ความดับทุกข์ เป็นคำสอนที่ครอบคลุมทั้งปริยัติ ปฏิบัติ ก่อให้เกิดปฏิเวธ

๒.๒ กัลยาณมิตร

มนุษย์ที่เกิดมาในโลก ในเบื้องต้นก็อยู่กันแบบครอบครัว หลาย ๆ ครอบครัวก็รวมกันเป็น หมู่คณะ เป็นกลุ่ม เป็นชุมชนหรือเป็นสังคม ซึ่งอาจจะใหญ่บ้างเล็กบ้าง โดยอยู่กันเป็นกลุ่มตามเชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ ภาษา หรือความเชื่อถือทางศาสนาของแต่ละชุมชน แต่ละสังคม การที่มนุษย์มีความสัมพันธ์กันในรูปแบบของครอบครัว มีบิดามารดาพี่น้องหรือญาติสนิทมิตรสหายเป็นต้น ความสัมพันธ์ในฐานะต่าง ๆ ดังกล่าวจะมีผลต่อพฤติกรรม นิสัย การตัดสินใจตลอดจนการเลือกดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้น ๆ ให้เป็นไปตามสภาพแวดล้อมรอบข้าง ทั้งที่เป็นอิทธิพลมาจากบุคคล หรือสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ หากการตัดสินใจเลือกดำเนินชีวิตของมนุษย์เป็นไปในทางที่ดีมีประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่นอีกทั้งยังสามารถแนะนำบุคคลอื่นให้ดำเนินชีวิตในสิ่งที่ดีงามตามบุคคลนั้นย่อมได้ เชื่อว่าเป็นกัลยาณมิตร

พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในทีฆชาดกสูตรเกี่ยวกับความหมายของกัลยาณมิตตดา (ความเป็นผู้มีมิตรดี) ว่า

กัลยาณมิตตดา คือกุลบุตรในโลกกว้างนี้วางตัวเหมาะสม สนทนากับคนในหมู่บ้าน หรือในนิคมที่ตนอยู่อาศัย จะเป็นคหบดี บุตรคหบดี คนหนุ่มผู้เคร่งศีล หรือคนแก่ผู้เคร่งศีลก็ตาม ผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ถึงพร้อมด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยจาคะ และถึงพร้อมด้วยปัญญา คอยศึกษา สัทธาสัมปทาของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยจาคะตามสมควร คอยศึกษาศีลสัมปทาของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยศีลตามสมควร คอยศึกษาจากสัมปทาของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยจาคะตามสมควร และคอยศึกษาปัญญาสัมปทาของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาตามสมควร นี้เรียกว่า กัลยาณมิตตดา^{๑๗}

^{๑๕} วิ.อ. (บาลี) ๓/๔๙๙

^{๑๖} วิ.อ. ๓/๔๙๙.

^{๑๗} อง.สต.ตก. (ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔.

ลักษณะของกัลยาณมิตร บุคคลที่เป็นกัลยาณมิตรมีลักษณะ ๗ ประการ คือ ๑. เป็นที่รัก เป็นที่พอใจ ๒. เป็นที่เคารพ ๓. เป็นที่ยกย่อง ๔. เป็นนักพูด ๕. เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ ๖. เป็นผู้พูดน้อยถ้อยคำลึกซึ้ง ๗. ไม่ชักนำไปในอวิชชา^{๑๘}

ลักษณะ ๗ ประการนี้ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อบุคคลที่ได้คบหา แม้ว่าคุณสมบัติใดจะมีความทุกข์อันเนื่องจากสาเหตุต่าง ๆ ถ้าได้พบกับกัลยาณมิตรที่มีลักษณะเช่นนี้จะทำให้บุคคลนั้นได้ข้อคิด พลิกชีวิตจากมมมิตเป็นมมมสว่าง

นอกจากนั้นพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้คำจำกัดความของคำว่า กัลยาณมิตรว่า “คือ ผู้แนะนำสั่งสอน ที่ปรึกษา เพื่อนที่คบหา และบุคคลผู้แวดล้อมที่ดี, ความรู้จักเลือกเสวนา บุคคล หรือเข้าร่วมหมู่กับท่านผู้ทรงคุณทรงปัญญาสามารถ ซึ่งจะช่วยเหลือสนับสนุน ชักจูง ชี้ช่อง เป็นแบบอย่าง ตลอดจนเป็นเครื่องอุดหนุนเกื้อกูลต่อกันให้ดำเนินก้าวหน้าไปด้วยดี”^{๑๙}

๒.๒.๑ ราหุลสูตร

พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญการวางตัวในการคบบุคคลที่มีปัญญา ทรงแนะนำพระราหุลในการวางตนต่อการคบกับบัณฑิต อาทิพระสารีบุตร และการแสดงธรรมต่อมวลมนุษย ซึ่งพระราหุลได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ถึงแม้ตัวท่านจะมีความสนิทสนมกันมากสักเพียงใด แต่ท่านก็ไม่เคยนึกดูหมิ่นบัณฑิตเลย และเรื่องการชูกบเพลิง (การแสดงธรรม) แก่มวลมนุษยนั้น ตัวท่านเองก็ยังใส่ใจจนอบน้อมอยู่เสมอ และพระพุทธเจ้าทรงตรัสกับพระราหุลว่า

เธอละกามคุณ ๕ ซึ่งน่ารัก น่ารื่นรมย์ใจแล้ว ออกจากเรือนบวชด้วยศรัทธา จงทำที่สุดแห่งทุกข์เถิด เธอจงคบกัลยาณมิตร ยินดีเสนาสนะอันสงัด ปราศจากเสียงอึกทักครึกโครม จงเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค เธอจงอย่าทำความอยากในปัจจัย ๔ เหล่านี้ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัช^{๒๐} ที่เกิดขึ้น เธออย่ากลับมายังโลกนี้อีกเลย เธอจงเป็นผู้สำรวมในปาติโมกข์ และอินทรี ๕ จงเจริญกายคตาสติกัมมัญฐาน จงเป็นผู้เปื้อนหายในสังสารวัฏให้มาก จงเว้นสุกนิมิตอันเป็นเหตุให้เกิดราคะเสีย จงเจริญสมาธิจิตด้วยอสุภภาวนา จนจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง และตั้งมั่นด้วยดี^{๒๑} จงเจริญกัมมัญฐานที่ไม่มีนิมิต จงละมานาสยกิเลส เพราะละมานะได้นั่นเอง เธอก็จะเป็นผู้สงบระงับ^{๒๒}

สรุปการเป็นกัลยาณมิตรให้บุคคลอื่น และการมีคนอื่นเป็นกัลยาณมิตรให้เรานั้น เป็นการมุ่งช่วยเหลือเกื้อกูลกันในทางที่ตรงมา ย่อมจะทำให้ชีวิตมีความเจริญก้าวหน้า ทั้งนี้เพราะเราไม่อาจอยู่

^{๑๘} อัง.สตุตถก. (ไทย) ๒๓/๓๓/๕๗.

^{๑๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (นนทบุรี: บริษัท เอส.อาร์. พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๕๗.

^{๒๐} คิลานเภสัช หมายถึง ยารักษาโรค, ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๖๑.

^{๒๑} มีอารมณ์เป็นหนึ่ง หมายถึงแน่วแน่ด้วยอุปปจารสมาธิ ตั้งมั่นด้วยดี หมายถึงตั้งมั่นแนบแน่นด้วยอัปปนาสมาธิ (พ.สุ.อ. ๒/๓๔๔/๑๖๐).

^{๒๒} พุ.ชา. สตุตติ. (ไทย) ๒๘/๓๔๐-๓๔๕/๕๗๘-๕๗๙.

เพียงลำพังคนเดียวในโลกนี้ได้ เราจำเป็นจะต้องมีความสัมพันธ์กับบุคคลอื่น ไม่ว่าจะในรูปแบบของ กัลยาณมิตร หรือไม่ใช่การเป็นกัลยาณมิตรก็ตาม ย่อมมีผลต่อชีวิตของเรา หากเราหยิбыื่น ความสัมพันธ์แก่บุคคลอื่นในการเป็นกัลยาณมิตร หรือเราได้รับการหยิбыื่นด้วยความเป็นกัลยาณมิตร จากบุคคลอื่น ก็ย่อมเชื่อได้ว่า ชีวิตของเราจะย่อมจะประสบกับความดีงาม และพบกับความสำเร็จในการ ดำเนินชีวิตทั้งในทางโลกและทางธรรม

๒.๓ หลักทศพิธราชธรรม

ทศพิธราชธรรม คือคุณธรรมประจำตนของผู้ปกครองบ้านเมือง ให้มีความเป็นไปโดยธรรม และยังประโยชน์สุขให้เกิดแก่ประชาชนจนเกิดความชื่นชมยินดี ซึ่งความจริงแล้วไม่ได้จำเพาะเจาะจง สำหรับพระเจ้าแผ่นดินหรือผู้ปกครองแผ่นดินเท่านั้น บุคคลธรรมดาที่เป็นผู้บริหารระดับสูงในทุก องค์กรก็พึงใช้หลักธรรมเหล่านี้เป็นหลักในการปกครอง

ราชธรรม หรือ ทศพิธราชธรรม หมายถึง ธรรมของพระราชา, กิจวัตรที่พระเจ้าแผ่นดิน ควรประพฤติ, คุณธรรมของผู้ปกครองบ้านเมือง, ธรรมของนักปกครอง ซึ่งมี ๑๐ ประการ คือ

๑. ทาน หมายถึง การให้ คือสละทรัพย์สิ่งของ บำรุงเลี้ยงช่วยเหลือประชาราษฎร์ และบำเพ็ญสาธารณประโยชน์

๒. ศีล หมายถึง ความประพฤติดีงาม คือสำรวมกายและวิจิตรวาท ประกอบแต่กาย สุจริตรักษาจิตดีคุณให้เป็นตัวอย่าง และเป็นที่เคารพนับถือของประชาราษฎร์ มิให้มีข้อที่ใครจะดู แคลน

๓. ปริจาคะ หมายถึง การบริจาค คือเสียสละความสุขสำราญ เป็นต้น ตลอดจน ชีวิตของตน เพื่อประโยชน์สุขของประชาชน และความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง

๔. อาชวะ หมายถึง ความซื่อตรง คือซื่อตรงทรงสัตย์ไว้มารยา ปฏิบัติภารกิจโดย สุจริต มีความจริงใจไม่หลอกลวงประชาชน

๕. มัทวะ หมายถึง ความอ่อนโยน คือมีอัธยาศัย ไม่เย่อหยิ่งหยาบคายกระด้างถือ องค์กร มีความสง่า กิริยาสุภาพนุ่มนวล ละมุนละไม ให้ได้ความรักภักดี แต่มีชาติยาเกรง

๖. ตปะ หมายถึง ความทรงเดช คือ แฝดเผือกเลิศด้นหา มิให้เข้ามาครอบงำยำยี้ จิตใจ ระวังยับยั้งข่มใจได้ ไม่ยอมให้หลงใหลหมกมุ่นในความสุขสำราญและความปรนเปรอ มีความ เป็นอยู่สม่ำเสมอ หรืออย่างสามัญ มุ่งมั่นแต่จะบำเพ็ญเพียร ทำกิจให้สมบูรณ์

๗. อักโกธะ หมายถึง ความไม่โกรธ คือไม่กริ้วกราดลุแก่อำนาจความโกรธ จนเป็น เหตุให้วินิจฉัยความและกระทำการต่าง ๆ ผิดพลาดเสียธรรม มีเมตตาประจําใจไว้ระงับความเคืองขุ่น วินิจฉัยความและกระทำการด้วยจิตอันราบเรียบเป็นตัวของตนเอง

๘. อวิหิงสา หมายถึง ความไม่เบียดเบียน คือ ไม่บีบคั้นกดขี่ เช่น เก็บภาษีขูดรีด หรือเกณฑ์แรงงานเกินขนาด ไม่หลงระเริงอำนาจ ขาดความกรุณา หาเหตุเบียดเบียนลงโทษอาชญา แก่ประชาราษฎร์ผู้ใดเพราะอาศัยความอาฆาตเกลียดชัง

๙. ขันติ หมายถึง ความอดทน คือ อดทนต่องานที่ตรากตรำ ถึงจะลำบากกายเพียงไร ก็ไม่ท้อถอย ถึงจะถูกยั่วถุกหยันด้วยคำเสียดสีถากถางอย่างไร ก็ไม่หมกกำลังใจ ไม่ยอมละทิ้ง

๑๐. อวิโรธนะ หมายถึง ความไม่คลาดธรรมดา คือ วางองค์เป็นหลักหนักแน่นในธรรมคงที่ ไม่มีเอนเอียงหวั่นไหวเพราะถ้อยคำที่ตีร้าย ลามสัการะ หรืออิฏฐารมณ์ อนิฏฐารมณ์ใด ๆ สถิตยมั่นในธรรมทั้งส่วนยุติธรรม คือความเที่ยงธรรม กัตติ นิติธรรม คือระเบียบแบบแผนหลักการปกครอง^{๒๓}

๒.๓.๑ อักโกธะ

สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก นิพนธ์ไว้ในหนังสือ ทศบารมี ทศพิธราชธรรม ว่า

กิริยาที่ไม่แสดงความโกรธให้ปรากฏ ตลอดถึงไม่พยายามมุ่งร้ายผู้อื่น แม้จะต้องลงโทษผู้ทำผิดก็ทำตามเหตุผล ไม่ทำด้วยอำนาจของความโกรธ ชื่อว่า “อักโกธะ” คนผู้รวมกันอยู่เป็นหมู่ย่อมมีการกระทบกระทั่งกันบ้าง เมื่อข่มใจไว้ไม่ได้ก็เกิดโกรธซึ่งต่อกันขึ้นและผูกเวรไว้ ก็เป็นสมุฏฐานให้เกิดโทสะ ความประทุษร้ายกันทางใจก่อน แล้วประทุษร้ายกันทางวาจาสืบไป อันเรียกว่าพยาบาท ทำให้อยู่ร่วมกันไม่เป็นสุข ต่อเมื่อรักษาใจข่มใจไว้ไม่เกิดโกรธขึ้น หรือเมื่อเกิดโกรธขึ้นในใจ ก็ระงับไว้ไม่แสดงออกมาให้ปรากฏ ไม่ปฏิบัติลุอำนาจแห่งความโกรธ จักอยู่ด้วยความสงบเรียบร้อยเป็นสุข ความไม่โกรธจักมีได้ ก็เพราะมีความเมตตา หวังความสุขความเจริญต่อตนและต่อกัน คนที่เป็นหัวหน้าปกครองก็ตาม เป็นผู้อยู่ในปกครองก็ตาม เมื่อแสดงความโกรธออกมาให้ปรากฏ ก็แสดงว่าลุอำนาจของความโกรธ กิริยาที่แสดงความโกรธออกมานั้นก็ไม่งดงาม น่าเกลียดน่าชัง^{๒๔}

อักโกธะ ความไม่โกรธนี้ หมายถึงมีเมตตาประกอบอยู่ เมื่อพิจารณาดูแล้ว การที่จะปฏิบัติให้มีความไม่โกรธ หรือมีความเมตตาขึ้นได้นั้น จะต้องมิจิตใจประกอบด้วยสัจจะ คือตั้งใจจริงในการที่จะปลุกเมตตาขึ้นมาในจิตใจ เมื่อเป็นดังนี้ จึงจะทำให้เกิดความไม่โกรธ อันตรงกันข้ามขึ้นได้ และเมื่อเกิดความไม่โกรธและเมตตาเกิดขึ้นแล้ว ก็จะทำให้มีแต่ความมุงดีปรารภนาดีต่อกัน พระพุทธเจ้าตรัสไว้ถึงธัมมะที่จะเป็นเครื่องป้องกันความโกรธ ดับโกรธได้ด้วยเมตตา ความรักใคร่ปรารภนาให้เป็นสุข หรือความปรารภนาดี เหมือนอย่างมารดาบิดามีเมตตาต่อบุตรธิดา ครูอาจารย์มีเมตตาต่อศิษย์ มิตรสหายมีเมตตาต่อมิตรสหาย คนที่รักกันมีเมตตาต่อกัน และโดยเฉพาะทุกคนมีเมตตาต่อตัวเองเป็นประจำ เพราะว่าย่อมปรารภนาจะให้ตัวเองนั้นมีความสุขความเจริญ และปกติก็ไม่โกรธตัวเองตัวเองจะทำให้ทรัพย์เสียหายก็ไม่โกรธตัวเอง แต่ว่าถ้าคนอื่นมาทำก็เกิดโกรธ เพราะฉะนั้น ก็หัดให้จิตนี้มีเมตตา แผ่เมตตาออกไปในบุคคลที่เจาะจงบ้าง ในสัตว์และบุคคลทั่วไปไม่เจาะจงบ้าง เป็นการหัดปลุกเมตตาให้บังเกิดขึ้นที่จิตใจ และจิตใจนี้เป็นธรรมชาติที่นุ่มไปได้ นุ่มไปในทางที่ดีก็ได้ นุ่มไปในทางที่ชั่วก็ได้ นุ่มไปในข้อใดก็ได้ เพราะฉะนั้น เมื่อหัดนุ่มไปในทางปลุกเมตตาอยู่เสมอแล้ว จะทำให้เมตตามีขึ้นในใจ เหมือนอย่างปลูกต้นไม้ ก็ต้องมีการปลูกตั้งแต่เบื่องต้น แล้วก็หมั่นรดน้ำพรวนดินเป็นต้น ต้นไม้ก็จะอยู่ได้ ก็จะเติบโตขึ้นจนถึงให้ผล การปฏิบัติธัมมะก็เป็นเช่นเดียวกัน ต้องอาศัยการ

^{๒๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (นนทบุรี: บริษัท เอส.อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๒๔๐-๒๔๑.

^{๒๔} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร), **ทศบารมี ทศพิธราชธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๘๘

ปฏิบัติบ่อย ๆ ทำบ่อย ๆ หมั่นปลูกให้ตั้งขึ้นในจิตใจเสมอ และเมื่อเป็นดังนี้แล้ว ก็จะเป็นเมตตาขึ้นมาได้ เมื่อมีเมตตาอยู่แล้ว เมื่อไปประสบอารมณ์อันทำให้เกิดทุกข์เวทนา ก็จะทำให้ไม่เกิดความโกรธ หรือว่าเมื่อเกิดความโกรธขึ้น หวนคิดถึงเมตตาขึ้นมาได้ ทำให้จิตให้ปรากฏเป็นเมตตาออกไป ก็จะดับโกรธได้^{๒๕}

๒.๓.๒ มหาหังสชาดก

ณ แคว้นกาสิ มีกษัตริย์พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่าสญญมนะ มีอัครมเหสีทรงพระนามว่าเขมา ครั้นนั้นพระโพธิสัตว์กำเนิดเป็นหงส์ทอง คือหงส์ที่มีขนสีทอง นามว่าธรรมาทระ มีหมู่หงส์เป็นบริวารจำนวนมาก อาศัยอยู่ที่เขาคิณณภู และยังมีหงส์อีกตัวหนึ่งชื่อว่า สุมุขะ เป็นอัครเสนาบดี ในครั้งนั้นพระอัครมเหสีแห่งแคว้นกาสิทรงสุบินว่ามีหงส์ ๒ ตัวมาจับอยู่ที่พระราชบัลลังก์ แสดงธรรมกถาด้วยเสียงอันไพเราะ พระเทวีประทานสาธุการ สดับพระธรรมกถา แต่ยังมีทันได้อุ้มเอิบในพระธรรมกถานั้น ราตรีก็สว่าง พญาหงส์ทั้ง ๒ ก็บินออกไปทางช่องพระแกล เมื่อทรงตื่นจากพระบรรทม พระนางทรงกราบทูลให้พระราชาทรงทราบ ทรงปรารภนาที่จะรับฟังธรรมจากหงส์ทั้งสองอีกครั้ง พระราชาทรงนำเรื่องพญาหงส์ไปปรึกษากับบรรดาพราหมณ์บัณฑิต และบรรดาพราหมณ์ปาเพื่อที่จะจับพญาหงส์ ซึ่งทราบกันว่าอาศัยอยู่ที่เขาคิณณภู ประเทศหิมพานต์ บรรดาพราหมณ์ได้ปรึกษากันแล้ว และได้ข้อสรุปว่า ให้ขุดสระน้ำขนาดใหญ่ ทางทิศเหนือของพระนครสำหรับสกุณชาติต่าง ๆ และให้ปลูกธัญชาติต่าง ๆ และให้ประกาศเป็นเขตอภัยทาน และมอบหมายให้นายพราหมณ์คนหนึ่งอยู่เฝ้าไม่ให้มีมนุษย์เข้าไปใกล้กราย และเมื่อฝูงหงส์มาลงเล่นน้ำ นายพราหมณ์คอยหาวิธีวางบ่วงดักจับพญาหงส์ วิธีนี้เป็นวิธีที่ไม่จำเป็นต้องไปถึงเขาคิณณภู ก็สามารถจับพญาหงส์ได้ พระราชาทรงเห็นดีด้วยและมีบัญชาให้ปฏิบัติตามนั้น และเมื่อสระถูกขุดเรียบร้อยแล้ว บรรดาสกุณชาติต่าง ๆ ต่างพากันลงสู่สระนั้น รวมทั้งพญาหงส์ธรรมาทระ และฝูงหงส์ นายพราหมณ์ได้คอยเฝ้าดูฝูงหงส์อยู่ ๖-๗ วัน เพื่อหาสถานที่ที่ฝูงหงส์ชอบลงเล่นน้ำ เมื่อได้ตำแหน่งแล้ว นายพราหมณ์จึงได้วางบ่วงดักไว้ได้ น้ำ แล้ววันหนึ่งเมื่อพญาหงส์ธรรมาทระนำฝูงหงส์ลงเล่นน้ำในสระเหมือนเช่นเคย เท้าข้างหนึ่งของพญาหงส์ไปเหยียบเข้ากับบ่วงของนายพราหมณ์ พญาหงส์พยายามสะบัดเพื่อให้หลุด แต่บ่วงกลับบาดลึก ทำให้พญาหงส์ได้รับความเจ็บปวด ขณะที่ฝูงหงส์ที่เป็นบริวารต่างพากันบินหนีไป เหลือเพียงสุมุขะ เสนาบดีหงส์ที่ไม่หนี คอยปลอบอยู่ข้าง ๆ พญาหงส์โพธิสัตว์ พญาหงส์โพธิสัตว์ธรรมาทระ ได้กล่าวต่อสุมุขะว่า “หมู่ญาติทั้งหลายละทิ้งเราผู้ติดบ่วงไว้เพียงลำพัง ไม่มีความเยื่อใย พากันบินหนีไป ทำไมจึงเหลือท่านอยู่ตัวเดียวเล่า บินขึ้นไปเถิด ท่านผู้ประเสริฐกว่าหมู่หงส์ ความเป็นสหายไม่มีในผู้ติดบ่วง ท่านอย่าทำความไม่มีทุกข์ให้เสื่อมไปเลย จงหนีไปตามความปรารถนาเถิด สุมุขะ”^{๒๖}

สุมุขะกล่าวต่อพญาหงส์โพธิสัตว์ว่า พระองค์ไม่ควรจะชักชวนให้ข้าพระองค์ประกอบกรรมที่บุคคลผู้ไม่ประเสริฐประกอบกันเลย ข้าพระองค์เป็นเด็กกรุ่นเดียวกับพระองค์^{๒๗} เป็นเพื่อนของพระองค์ ดำรงอยู่ในจิตใจของพระองค์ ข้าพระองค์เป็นที่รู้จักกันดีว่าเป็นเสนาบดีของพระองค์ ข้า

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๑.

^{๒๖} พุ.ชา.อ.ส.ตี. (ไทย) ๒๘/ ๙๐-๙๑/๙๘.

^{๒๗} เด็กกรุ่นเดียวกับพระองค์ หมายถึงถือปฏิสนธิวันเดียวกัน ออกจากไข่ในวันเดียวกัน และเจริญเติบโตมาด้วยกัน (พุ.ชา.อ. ๘/๙๔/๒๓๕).

พระองค์ไปจากที่นี่แล้ว จักอธิบายในท่ามกลางหมู่ญาติได้อย่างไร . . . ข้าพระองค์ยอมสละชีวิตทิ้งไว้ในที่นี้จะไม่พยายามทำกรรมอันไม่ประเสริฐ”^{๒๘}

หงส์สุमुखะครั้นเห็นนายพรานกำลังเดินเข้ามา จึงจับอยู่เบื้องหน้าพญาหงส์ เพื่อจะปลอบพญาหงส์ผู้หวาดกลัวให้เบาใจ จึงได้กล่าวขึ้นด้วยเสียงอันดังว่า “อย่าทรงกลัวเลย พระองค์ผู้ประเสริฐ ด้วยว่า คนทั้งหลายเช่นกับพระองค์หากกลัวไม่ ข้าพระองค์จักประกอบความเพียรอันเนื่องด้วยธรรมอันสมควรด้วยความเพียรอันผ่องแผ้วนั้น พระองค์จักพ้นจากบ่วงโดยเร็วพลัน”^{๒๙}

นายพรานได้สดับคำสาธุจิตของหงส์สุमुखะนั้น ก็มีโลมชาติชูชัน จึงได้น้อมอัญชลิต่อหงส์สุमुखะ ด้วยไม่เคยได้ยินหรือเคยได้เห็นนกพูดภาษาคนได้ นกพูดถ้อยคำอันประเสริฐ เปล่งวาจาภาษามนุษย์ได้ ก็รู้สึกแปลกใจที่หงส์สุमुखะไม่หนี ในขณะที่หงส์ตัวอื่น ๆ บินหนีไป จึงได้เฝ้าถามถึงความสัมพันธ์ที่หงส์สุमुखะมีต่อหงส์ตัวที่ติดบ่วง หงส์สุमुखะจึงบอกให้นายพรานได้ทราบว่ หงส์ตัวที่ติดบ่วงนั้นเป็นราชาหมู่หงส์ ตัวสุमुखะรับตำแหน่งเป็นเสนาบดีหงส์ เมื่อมีภัยอันตราย ท่านจึงไม่สามารถจะละทิ้งพระราชแห่งหมู่หงส์ไปได้ ขณะที่นายพรานได้กล่าวว่าหงส์สุमुखะนั้นเป็นผู้มอบน้อมต่อตำแหน่ง ประดุจก้อนข้าวที่ได้รับ ชื่อว่าประพฤติธรรมอันประเสริฐ จึงยอมปล่อยพญาหงส์โพธิสัตว์และสุमुखะไป

ฝ่ายหงส์สุमुखะตอบว่า เพื่อนเอ๋ย ถ้าท่านดักหงส์และนกทั้งหลายด้วยความพยายามเพื่อประโยชน์แก่ตนไซ้ ข้าพเจ้าทั้งสอง ขอรับอภัยท่านนั้นของท่าน ถ้าท่านไม่ดักหงส์และนกทั้งหลายด้วยความพยายามเพื่อประโยชน์แก่ตนไซ้ ท่านจะไม่มีอิสระ เมื่อปล่อยเราทั้งสองไป จะพึงทำตนให้เป็นขโมยนะ นายพราน ท่านเป็นคนรับใช้ของพระราชาองค์ใด จงนำข้าพเจ้าทั้งสองไปให้ถึงพระราชาองค์นั้นตามพระประสงค์^{๓๐}

ด้วยประการฉะนี้ นายพรานจึงใช้มือประคองพญาหงส์เนื้อทองตัวที่มีผิวพรรณประดุจทองคำและสุ मुखะใส่ไว้ในกรง จากนั้นก็หาหงส์ทั้งสองเข้าไปยังพระราชวังของพระเจ้าสุญญมนะ กษัตริย์แห่งแคว้นกาสี นายพรานนำหงส์ทั้งสอง เข้าเฝ้าพระราชฯ ครั้นพระราชฯทอดพระเนตรเห็นพญาหงส์ทั้งสอง นั้นทรงรับรู้ดังเช่นผู้มีบุญรู้ได้ด้วยลักษณะ นายพรานชื่อเขมกะได้กราบทูลให้พระราชฯเพิ่มเติมว่าหงส์ที่ติดบ่วงคือหงส์ตัวที่มีลายสีแดงจรดถึงทรวงอก กงตามประดุจทองคำ คือพญาหงส์ ส่วนหงส์ตัวมีผิวพรรณผ่องใสตัวนี้มิได้ติดบ่วง ยินเปล่งวาจาเป็นภาษามนุษย์ กล่าวถ้อยคำอันประเสริฐกับพญาหงส์ตัวติดบ่วง ซึ่งกำลังกระสับกระส่ายอยู่ พระราชฯทรงขอให้หงส์สุ मुखะแสดงธรรม

หงส์สุ मुखะได้ฟังดังนั้น จึงกราบทูลต่อพระราชฯแห่งแคว้นกาสีโดยไม่หวาดกลัวต่อภัยใด ๆ ว่านับแต่ตัวท่านยังลงสู่แคว้นกาสีแล้วจะเกรงกลัวก็หาไม่ได้ ไม่พูดเพราะความเกรงกลัวก็หาไม่ได้ จักกล่าวถ้อยคำในเมื่อมีเรื่องเช่นนั้นเกิดขึ้น ตัวท่านเป็นบัณฑิต มีปัญญาละเอียดอ่อน เป็นนักคิดแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ จะกล่าววาทะที่มีประโยชน์ ขอพระราชฯแห่งแคว้นกาสีพึงดำรงอยู่ในความสัตย์เถิด

^{๒๘} พุ.ชา.อสีติ. (ไทย) ๒๘/ ๙๓-๙๕/๙๘-๙๙.

^{๒๙} พุ.ชา.อสีติ. (ไทย) ๒๘/๙๙-๑๐๐/๑๐๐.

^{๓๐} พุ.ชา.อสีติ. (ไทย) ๒๘/๑๐๗-๑๐๘/๑๐๑.

พระองค์รับสั่งให้ชุดสระอันเกษมนี้ตามคำของพวกพราหมณ์ และพระองค์รับสั่งให้ประกาศอภัยทานไปทั่วทิศทั้ง ๑๐ นี้ นกทั้งหลายจึงลงสู่สระโบกขรณีของพระองค์ซึ่งมีน้ำใสสะอาด ที่สระบัวนั้นมีของกินเพียงพอ และไม่มีการเบียดเบียนนกทั้งหลายที่สระนั้น บรรดาพวกหงส์ทั้งหลายก็ได้ยินคำประกาศนี้ จึงพากันมาใกล้สระโบกขรณีของพระองค์ พวกข้าพระองค์นั้นจึงถูกบ่วงของพระองค์รัดคำประกาศนั้นเป็นภษิตเท็จของพระองค์

พระราชาชังตรัสตอบว่า “เราได้ประพฤติผิดที่จับท่านมาที่นี่ เพราะความโลภก็หาไม่ได้ เราทราบมาว่า ท่านทั้งหลายเป็นบัณฑิต มีปัญญาละเอียดอ่อน เป็นนักคิดแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ ทำอย่างไรพญาหงส์ทั้ง ๒ จึงจะมากล่าววาจาอันมีประโยชน์ ณ ที่นี้ สุมุขะเพื่อนรัก นายพราณถูกเราสั่ง จึงได้จับท่านด้วยเหตุนี้”^{๓๑}

หงส์สุมุขะได้ฟังดังนั้นจึงกราบทูลว่า พญาหงส์และตัวท่านเมื่อชีวิตใกล้ความตายนั้น อาจจะกล่าววาจาที่มีประโยชน์ได้เลย ผู้ใดฆ่าเนื้อด้วยเนื้อต่อ หรือว่าฆ่านกด้วยนกต่อ หรือเบียดเบียนผู้เป็นพหูสูตด้วยสุตะ จะมีอะไรเล่าเลวทรามไปกว่านั้น ก็ผู้ใดกล่าวถ้อยคำอันประเสริฐ แต่อิงอาศัยธรรมอันไม่ประเสริฐ ผู้นั้นชื่อว่ายอมพลาดจากโลกทั้ง ๒ คือ ทั้งโลกนี้และโลกหน้า บุคคลได้ยศแล้วไม่พึงมัวเมา. . . บัณฑิตผู้เจริญเหล่าใดผ่านชีวิตโลกนี้ไป ถึงคราวใกล้ตาย ประพฤติธรรมในโลกนี้ บัณฑิตเหล่านั้นยอมไปสู่สวรรค์ชั้นไตรทิพย์แล้วด้วยประการฉะนี้ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเจ้าแห่งแคว้นกาสิ พระองค์ทรงสดับคำนี้แล้ว ขอทรงรักษารัษฎาธรรมไว้ในพระองค์เถิด และขอทรงปล่อยพญาหงส์ธรรมาวุธผู้ประเสริฐสูงสุดกว่าหงส์ทั้งหลายเถิด^{๓๒}

พระราชแห่งแคว้นกาสิครั้งสดับดังนั้น จึงทรงรับสั่งพนักงานทั้งหลายให้นำน้ำมันทาเท้า พญาหงส์และปล่อยพญาหงส์ธรรมาวุธและสุมุขะออกจากกรง เมื่อพญาหงส์ธรรมาวุธออกจากกรงแล้ว บินเข้าไปจับตั้งทองคำล้วนซึ่งมีเท้า ๘ นารี้นรมย์ เกลี้ยงเกลา ปูลาดด้วยผ้าแคว้นกาสิ ส่วนหงส์สุมุขะได้บินเข้าไปเกาะเก้าอี้ทองคำล้วนซึ่งบุด้วยหนังเสือโคร่งถัดจากพญาหงส์ธรรมาวุธ ต่อจากนั้นพญาหงส์ธรรมาวุธผู้ฉลาดในธรรมเนียมการปฏิสันถาร ได้ทูลถามพระราชแห่งแคว้นกาสิว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นกษัตริย์ พระองค์มิได้ทรงพิจารณาเห็นอนาคตอันยาวนานหรือ ทรงมัวเมาในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา ไม่ทรงสะดุ้งกลัวปรโลกหรือ”^{๓๓}

พระราชาชังตรัสตอบว่า เราพิจารณาเห็นอนาคตอันยาวนานก็หาไม่ พญาหงส์ เราดำรงอยู่ในธรรม ๑๐ ประการ^{๓๔} จึงไม่สะดุ้งกลัวปรโลก คือ ๑. ทาน ๒. ศีล ๓. การบริจาค ๔. ความซื่อตรง ๕.

^{๓๑} พุ.ชา.อสีติ. (ไทย) ๒๘/๑๔๙-๑๕๐/๑๐๘.

^{๓๒} พุ.ชา.อสีติ. (ไทย) ๒๘/๑๕๑-๑๕๖/๑๐๘-๑๐๙.

^{๓๓} พุ.ชา.อสีติ. (ไทย) ๒๘/๑๗๔/๑๑๒.

^{๓๔} ธรรม ๑๐ ประการ คือทศพิชราชธรรม ๑๐ ประการ คือ (๑) ทาน หมายถึงเจตนาให้วัตถุ ๑๐ ประการมีข้าวและน้ำเป็นต้น (๒) ศีล หมายถึงศีล ๕ ศีล ๑๐ (๓) การบริจาค หมายถึงการบริจาคไทยธรรม (๔) ความซื่อตรง หมายถึงความเป็นคนตรง (๕) ความอ่อนโยน หมายถึงความเป็นคนอ่อนโยน (๖) ความเพียร หมายถึงการรักษาศาอุโบสถ (๗) ความไม่โกรธ หมายถึงความมีเมตตาเป็นเบื้องต้น (๘) ความไม่เบียดเบียน หมายถึงความมีกรุณาเป็นเบื้องต้น (๙) ความอดทน หมายถึงความอดกลั้น (๑๐) ความไม่คลาดจากธรรม หมายถึงความไม่ขัดเคือง (พุ.ชา.อ. ๒๘/๑๗๖/๒๖๑).

ความอ่อนโยน ๖. ความเพียร ๗. ความไม่โกรธ ๘. ความไม่เบียดเบียน ๙. ความอดทน ๑๐. ความไม่คลาดธรรม เราเห็นกุศลธรรมเหล่านี้ดำรงอยู่แล้วในตน ด้วยประการฉะนี้ ต่อจากนั้นปิติและโสมนัสมีประมาณไม่น้อยจึงเกิดแก่เรา^{๓๕}

เมื่อราตรีรุ่งสว่าง ดวงอาทิตย์โผล่ขึ้นมา ขณะพระเจ้ากาสิกำลังทอดพระเนตรอยู่ พญาหงส์ทั้งสอง ได้โฉบบินไปสู่อากาศจากพระราชมณเฑียรสู่รังของตน

๒.๔ หลักชั้นศีลธรรม

ชั้นศีลธรรม เป็นหลักธรรมที่สอนให้คนรู้จักในการรักษาปกติภาวะของตนไว้ให้ได้ ไม่ว่าจะถูกระทบกระแทงด้วยสิ่งที่ไม่พึงปรารถนา สอนให้รู้จักมีความมั่นคง หนักแน่น และอดทน ไม่หวั่นไหวต่อสิ่งที่มากระทบ บุคคลผู้มีความอดทน ย่อมไม่มีอันตรายแก่ใคร ๆ มีแต่จะนำประโยชน์สุขมาให้แก่บุคคลผู้ที่คบหาเสวนาด้วยอย่างเดียว เพราะบุคคลผู้มีความอดทน ย่อมเป็นผู้มีมงคลคือเหตุแห่งความเจริญในตนอยู่แล้ว จะประกอบกิจการทุกสิ่งล้วนทำด้วยปัญญาอันประกอบด้วยเหตุผลทั้งสิ้น อีกทั้งเป็นผู้หนักแน่น ไม่หวั่นไหวได้ง่าย

ขันติ คือความอดกลั้น อดทน เป็นคุณธรรมที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวด ก่อให้เกิดคุณธรรมอื่น ๆ เป็นคุณธรรมที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายได้ใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่จุดหมาย และอุดมการณ์ของพระโพธิสัตว์ ในทางพุทธศาสนานั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักคำสอนเรื่องขันติตามพุทธวิธีเอาไว้ในมหาปทานสูตรที่มุนิกายว่า “ขันติ ความอดทน คือความอดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง...นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย (ขันติ ปรมิ ตโป ตีติกขา พุทธานสาสนนติ)”^{๓๖} “ขันติ คือการอดได้ ทนได้ จึงจะชื่อว่า เป็นตบะอย่างยิ่ง คำว่าตบะ แปลว่าเครื่องเผาผลาญกิเลส”^{๓๗}

ดังนั้น ขันติ จึงเป็นคุณธรรมที่เผาผลาญกิเลส โดยใช้ความอดทนอันประกอบด้วยสติปัญญา ทำความเพียรด้วยจิตอันแข็งแกร่ง มั่นคงที่จะทำการนั้นให้สำเร็จด้วยความอดทน นี่คือนิยามของขันติ หรือตบะ หรือขันติ^{๓๘} ตบะ แปลว่า ธรรมที่เฝ้าบาป เฝ้าธรรมที่เลวทรามให้หมดไป หมายความว่า เมื่อบุคคลบำเพ็ญตบะให้เกิดขึ้นแล้ว ก็จะสามารถกำจัดบาป คือ ทุจริต อันได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ เป็นต้น ให้หมดไป

ชั้นศีลธรรมเป็นหลักธรรมที่หยุดยั้งการประหัตประหารกันระหว่างกษัตริย์แห่งแว่นต่าง ๆ ที่ต้องการส่วนแบ่งพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าหลังจากที่พระองค์เสด็จปรินิพพานที่กรุงกุสินารา ประมุขเจ้ามัลละ แห่งกรุงกุสินารา ตั้งพระทัยที่จะจุดไฟที่จิตกาธานของพระพุทธเจ้า แต่ไม่อาจจะจุดไฟให้ติดได้ แต่หลังจากที่พระมหากัสสปะพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ซึ่ง

^{๓๕} พุ.ชา.อัสติ. (ไทย) ๒๘/๑๗๕/๑๑๒.

^{๓๖} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๔/๙๐.

^{๓๗} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), ตามทางพุทธกิจ, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๑), หน้า ๑๑๓.

^{๓๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), จาริกบุญจาริกธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗), หน้า ๗๖.

เดินทางไกลจากกรุงปาวาเพื่อมายังกรุงกุสินารา เมื่อพระมหากัสสปะมาถึงจิตกาธานของพระพุทธเจ้า ณ กรุงกุสินารา ห่มจีวรเฉียงบำ ประนมมือกระทำประทักษิณจิตกาธาน ๓ รอบเปิดผ้าคลุมทางพระบาท ถวายอภิวาทพระยุคลบาทของพระพุทธองค์ด้วยเศียรเกล้า แม้ภิกษุ ๕๐๐ รูปเหล่านั้นก็ห่มจีวรเฉียงบำ ประนมมือทำประทักษิณจิตกาธาน ๓ รอบ ถวายอภิวาทพระยุคลบาทของพระพุทธองค์ด้วยเศียรเกล้า เมื่อท่านพระมหากัสสปะและภิกษุ ๕๐๐ รูป ถวายอภิวาทเสร็จ จิตกาธานของพระผู้มีพระภาคได้ติดไฟลุกโพล่งขึ้นเอง ต่อจากนั้นเจ้ามัลละผู้ครองกรุงกุสินาราก็จัดกำลังพลเข้ารักษาพระบรมสารีริกธาตุ ขณะที่ภิกษุต่างจากแคว้นต่าง ๆ และพราหมณ์ผู้ครองแคว้นเวฏฐทีปกะ ต่างส่งทูตมายังกรุงกุสินาราเพื่อขอส่วนแบ่งพระบรมสารีริกธาตุบ้าง โดยแต่ละแคว้นต่างก็จะสร้างพระสถูปเพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและทำการฉลอง ในเบื้องต้นพวกเจ้ามัลละผู้ครองกรุงกุสินาราไม่ยินยอมที่จะแบ่งพระบรมสารีริกธาตุให้กับแคว้นอื่น ๆ โดยให้เหตุผลต่อคณะทูตจากแคว้นต่าง ๆ ว่าพระพุทธเจ้าปรินิพพานในกรุงกุสินารา เมื่อพวกเจ้ามัลละผู้ครองกรุงกุสินาราได้ตรัสอย่างนี้ โทณพราหมณ์ซึ่งเป็นบุคคลผู้ที่ได้รับการยกย่องผู้หนึ่ง ได้กล่าวกับหมู่คณะทูตเหล่านั้นดังนี้ว่า

ท่านผู้เจริญทั้งหลาย โปรดฟังคำชี้แจงของข้าพเจ้าหน่อยหนึ่งเถิด พระพุทธเจ้าของพวกเราทรงถือหลักขันติธรรม ไม่ควรที่จะประหัตประหารกันเพราะส่วนแบ่งพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอุดมบุคคล ขอให้ทุกฝ่ายพร้อมใจกันแบ่งพระบรมสารีริกธาตุออกเป็น ๘ ส่วน พระสถูปจะได้แพร่กระจายไปยังทิศต่าง ๆ มีประชาชนจำนวนมาก ผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าผู้มีพระจักขุ^{๓๙}

บรรดาคณะทูตเหล่านั้นต่างยอมรับในข้อเสนอของโทณพราหมณ์ และมอบหมายให้โทณพราหมณ์เป็นผู้แบ่งพระบรมสารีริกธาตุออกเป็น ๘ ส่วนเท่า ๆ กัน โทณพราหมณ์รับคำแล้ว แบ่งพระบรมสารีริกธาตุออกเป็น ๘ ส่วนเท่า ๆ กัน เพื่อนำกลับไปยังแคว้นของตนเพื่อบรรจุในสถูปเพื่อให้ประชาชนได้สักการบูชา

๒.๕ บทสรุป

พุทธธรรม เป็นหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าทรงมุ่งสอนบุคคลโดยทั่วไปในสังคม ทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์ โดยไม่แบ่งแยกเชื้อชาติ ศาสนา ชั้นหรือวรรณะ เป็นหลักธรรมคำสอนที่พระพุทธองค์ทรงมุ่งสอนให้บรรดาสาวก สาวิกาทั้งหลายได้เข้าใจความจริงตามกระบวนการของธรรมชาติ เข้าใจถึงชีวิตที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน ทรงสอนให้รู้จักหลักการในการครองชีวิตเพื่อนำมาซึ่งความสุข ความสะอาด ความสว่าง และความสงบ กล่าวได้ว่าพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการปฏิบัติ (กรรมวาทและกิริยาวัต) เป็นศาสนาแห่งความเพียร (วิริยวัต) โดยยึดหลักมัชฌิมาปฏิปทาทางสายกลางที่ไม่ติ่งเกินไป และไม่หย่อนเกินไป

^{๓๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๗/๑๗๘.

บทที่ ๓

ศึกษาวิกฤตการณ์ในประเทศไทย ในช่วงการรุกรานของจักรวรรดินิยม

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕

ในบทนี้ผู้วิจัยจะศึกษาถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในราชอาณาจักรสยาม ในปีรัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ซึ่งตรงกับพุทธศักราช ๒๔๓๖ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เมื่อจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสได้อ้างสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงซึ่งเป็นที่ตั้งของประเทศลาว ซึ่งเป็นประเทศราชของราชอาณาจักรสยาม โดยจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสได้ส่งเรือปืน ๒ ลำ และเรือสินค้า ๑ ลำ ซึ่งเป็นเรือนำร่อง เข้ามาในน่านน้ำไทย และได้ปะทะกับเรือรบของสยาม และปืนใหญ่ที่ป้อมพระจุลจอมเกล้าและป้อมผีเสื้อสมุทร ที่ตำบลแหลมฟ้าผ่า เมืองสมุทรปราการ แม้การสู้รบจะยุติลงในเวลาอันสั้น แต่ก็สร้างความเสียหายให้แก่ทั้งสองฝ่าย มีผู้บาดเจ็บและเสียชีวิตทั้งฝ่ายฝรั่งเศสและฝ่ายสยาม แต่ฝรั่งเศสได้นำไปเป็นข้อเรียกร้องให้รัฐบาลสยามชดใช้ค่าเสียหายให้กับฝ่ายฝรั่งเศส ทั้งต่อชีวิตและทรัพย์สินของฝ่ายฝรั่งเศส และรัฐบาลฝรั่งเศสยังได้ยื่นข้อเรียกร้องให้รัฐบาลสยามสละสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง เหตุการณ์ในครั้งนั้นสร้างความเจ็บปวดให้กับชาวสยามทั้งประเทศ

ผู้วิจัยจะทำการศึกษาถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ อันนำไปสู่การเสียดินแดน ตั้งแต่ยุคต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมาจนถึงปลายรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕

อนึ่ง ในการกล่าวถึงนามประเทศนั้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เราใช้นามประเทศว่า “กรุงศรีอยุธยา” ส่วนชาวต่างชาติเรียกนามประเทศว่า “สยาม” (Siam) เรียกพระเจ้าแผ่นดินว่า “พระเจ้ากรุงสยาม” (King of Siam) ต่อมาในสมัยกรุงธนบุรีต่อเนื่องถึงยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เรายังคงใช้นามประเทศว่า “กรุงศรีอยุธยา” เราเปลี่ยนมาใช้นามประเทศว่า “สยาม” เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๙๘ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่ามันเกิดการกลั่นกัน ส่วนชื่อภาษาอังกฤษยังคงใช้คำว่า Siam เพื่อให้ตรงกับที่นานาประเทศใช้เรียกนามประเทศ

ในการทำวิจัยในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น หรือที่อ้างถึงเหตุการณ์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และยุคต้นรัตนโกสินทร์ ผู้วิจัยจะเรียกนามประเทศว่า “กรุงศรีอยุธยา” และเรียกพลเมืองของประเทศว่า “คนไทย” เรียกภาษาว่า “ภาษาไทย” และใช้พุทธศักราชเป็นศักราชของประเทศ และตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๙๘ เป็นต้นมา จะเรียกนามประเทศว่า “สยาม” หรือ “ราชอาณาจักรสยาม” เรียกพลเมืองของประเทศว่า “ชาวสยาม” หรือ “คนไทย”

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีการประกาศใช้รัตนโกสินทรศกเป็นศักราชของประเทศอย่างเป็นทางการเมื่อวันที่ ๑ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒) แทนพุทธศักราช โดยเริ่มนับปีที่

ก่อตั้งกรุงเทพมหานครฯ เป็นปรีตโนโกสินทรศก ๑ (ร.ศ. ๑) ซึ่งตรงกับปี พ.ศ. ๒๓๒๕ ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ทรงมีพระบรมราชโองการประกาศยกเลิกการใช้รัตนโกสินทรศกเป็นการศักราชของประเทศ เมื่อวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๕) ทั้งนี้เพื่อความเป็นสากลและเพื่อประโยชน์ในการอ้างอิงหลักฐานทางประวัติศาสตร์

ในการทำวิจัยในบทนี้ ผู้วิจัยจะใช้ปรีตโนโกสินทรศกเป็นศักราชของประเทศตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๑๐๘) เป็นต้นไป

๓.๑ กรุงรัตนโกสินทร์

หลังจากที่สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยศรีวิชัยฯ ทรงปราบจลาจลในกรุงธนบุรีให้สงบลงได้แล้ว บรรดาเหล่าข้าราชการและไพร่ฟ้าราษฎรทั้งหลาย ต่างพากันกราบทูลวิงวอนอัญเชิญ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยศรีวิชัยฯ ขึ้นครองพิภพเสวยสวรรยาธิปัตย์ถวัลย์ราชดำรงแผ่นดินสืบไป และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงรับเชิญ ด้วยพระอาการดุษณีภาพ ขณะเมื่อได้ราชสมบัตินั้น พระองค์พระชนมายุได้ ๔๖ พรรษา จัตวาศก^๓ จุลศักราช ๑๑๔๔ ตรงกับพุทธศักราช ๒๓๒๕

คณะกรรมการบริหารสมาคมประวัติศาสตร์ ในพระบรมราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามราชกุมารี จัดพิมพ์ไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๒๐ เล่ม ๓ ว่า

จึงสมเด็จพระสังฆราช ราชาคณะ คามวาสี อรัญวาสี แลชีพ่อพราหมณ์ พุทธาจารย์ทั้งหลาย พร้อมกันถวายพระนาม ว่า “พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิราชาธิบดินทร ธรณินทราธิราช รัตนากาศ ภาสกรวงษ์ องค์บรมนาถเบศร ตรีภูวเนตร วรนายก ดิลกรัตนราชชาติอาชาวไศรย สมุหทัยโรมนต์ สกลจักรวาฬาธิเบนทรสุริเยนทราธิบดินทร หริหรินทราธาดาธิบดีศรีวิบูลย์ คุณอัคนิฐ ฤทธิราเมศวร มหันตบรมธรรมิกราชาธิราช เดโชไชยพรหม เทพาทิเทพนฤบดินทร์ ภูมินทร์ ปรมนาถเบศร โลกเชษฐ วิสุทธิรัตนมกุฏประเทศตามหาพุทธางกูร บรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว^๔

^๑ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ บดินทรเทพยวรางกูร รัชกาลที่ ๑๐ ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติขึ้นทะเบียนการใช้นามพระมหากษัตริย์แห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๖๒ (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๓๖ ตอนที่ ๑๑๖ ก หน้า ๑๑๖๗)

^๒ เจ้าพระยา หมายถึงบรรดาศักดิ์ข้าราชการผู้ใหญ่ สูงกว่าพระยา, ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๓๓๓๗.

^๓ จัตวาศก หมายถึงเรียกปีจุลศักราชที่ลงท้ายด้วย ๔ เช่นปีจอ จัตวาศก จุลศักราช ๑๓๔๔, ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๓๑๑.

^๔ กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ, พระราชพงศาวดาร ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๒๐ เล่ม ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท มติชน จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๐), หน้า ๑๗๘.

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งราชวงศ์จักรี พระราชันดาดา ได้ถวายพระนามอีกโดยใหม่ว่า “พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก”^๕

คณะกรรมการบริหารสมาคมประวัติศาสตร์ ในพระบรมราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จัดพิมพ์ไว้ในหนังสือเล่มเดียวกัน อีกว่า

ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๘ ปีชวด จัตวาศก ศักราช ๑๑๔๔ ตรงกับพุทธศักราช ๒๓๒๕ พระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า ผังปากตะวันออกของกรุงธนบุรี เป็นไชยภูมิมงคลอันประเสริฐ สมควรจะต้องเป็นมหานครใหญ่ได้ จึงให้สถาปนาพระราชวังตรงฝั่งปลายแหลมในคู้่งแม่น้ำนี้ ตั้งพิธีฝังหลักพระนคร^๖

ครั้นวันจันทร์ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๔ ปีมะโรง ฉศก^๗ ศักราช ๑๑๔๖ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๒๗ จึงให้เชิญพระปฐมมากร ออกจากหอพระแก้วในพระราชวังเก่า แห่เข้ามายังพระราชวังนี้ อัญเชิญประดิษฐานในพระอุโบสถพระอารามใหม่ แล้วให้นิมนต์พระสงฆ์ ราชาคณะประชุมทำสังฆกรรม สวดผูกพัทธสีมาในวันนั้น เมื่อเสร็จบริบูรณ์แล้ว จึงทรงพระราชทานนามพระอารามว่า “วัดพระศรีรัตนศาสดาราม”^๘ สำหรับประชุมข้าทูลละอองธุลีพระบาท ถือน้ำพิพัฒน์สัตยาเป็นมงคลการพระราชพิธีปีละ ๒ ครั้ง

ครั้นถึงปีมะเส็ง สัปตศก^๙ ศักราช ๑๑๔๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๒๘ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระชนมายุ ๕๐ พรรษา มีการเฉลิมฉลองพระอารามสมโภชพระนครถึง ๓ วัน และได้มีการพระราชทานนามพระนครใหม่ ให้ตรงกับนามพระพุทธรูปปฏิมากร ว่า “กรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา มหาดิลกภพ นพรัตนราชธานีบูรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน อมรพิมานอวตารสถิตย สักกะทัตติยวิษณุกรรมประสิทธิ์”^{๑๐}

๓.๒ การเสียดินแดนในยุคต้นรัตนโกสินทร์

ในยุคต้นรัตนโกสินทร์ กรุงศรีอยุธยาซึ่งมีพื้นที่กว้างใหญ่ไพศาล ทิศเหนือครอบคลุมแคว้นสิบสองปันนา จรดประเทศจีน ทิศตะวันออกเฉียงเหนือครอบคลุมพื้นที่ทั้งฝั่งซ้ายและขวาของแม่น้ำ

^๕ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต สยามก่อนยุคประชาธิปไตย, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์ริเวอร์บุคส์ จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๗๓.

^๖ กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ, พระราชพงศาวดาร ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๒๐ เล่ม ๓, หน้า ๒๘๔.

^๗ ฉศก หมายถึงเรียกปีจุลศักราชที่ลงท้ายด้วย ๖ เช่นปีชวด สัปตศก จุลศักราช ๑๓๔๖, ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๓๔๓.

^๘ กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ, พระราชพงศาวดาร ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๒๐ เล่ม ๓, หน้า ๒๐๒.

^๙ สัปตศก หมายถึงเรียกปีจุลศักราชที่ลงท้ายด้วย ๗ เช่นปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๓๔๗, ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๑๒๐๘.

^{๑๐} กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ, พระราชพงศาวดาร ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๒๐ เล่ม ๓, หน้า ๒๐๔-๒๐๕.

โขง ทิศตะวันออกครอบคลุมดินแดนเขมรทั้งหมด ทิศตะวันตกจรดชายแดนพม่ามีเมืองมะริด ทวาย และตะนาวศรีอยู่ภายใต้การปกครองของกรุงศรีอยุธยา ทิศใต้จรดชายแดนมลายู (ปัจจุบันคือ มาเลเซีย) มีเกาะหมาก ไทรบุรี ปะริส กลันตัน และตรังกานูอยู่ในอาณัติของกรุงศรีอยุธยา

ครั้นถึงยุคล่าอาณานิคม ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ หลายชาติในยุโรปต่างแสวงหาอาณานิคมในทวีปเอเชีย แอฟริกา และอเมริกา หลายประเทศในเอเชีย และเอเชียอาคเนย์ ต่างถูกคุกคามจากจักรวรรดินิยมตะวันตก รวมทั้งกรุงศรีอยุธยาด้วย ในรัชสมัย รัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๔ กรุงศรีอยุธยาต้องเสียดินแดนถึง ๗ ครั้ง คิดเป็นเนื้อที่รวมกว่า ๓๐๐,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร ผู้วิจัยจะกล่าวการเสียดินแดนในแต่ละเหตุการณ์พอสังเขป ดังนี้

๓.๒.๑ เสียเกาะหมาก

เสียเกาะหมากหรือป็นในปัจจุบันให้แก่อังกฤษ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ เนื้อที่ ๓๗๕ ตารางกิโลเมตร เมื่อเจ้าเมืองไทรบุรีได้ทำสัญญากับ อังกฤษ ให้อังกฤษเช่าเกาะหมากเพื่อให้บริษัท อีสต์อินเดีย จำกัด ใช้เป็นเมืองท่าในการค้าขาย สัญญา ทำกันเมื่อวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๓๒๘ หลังจากที่สัญญามีผลบังคับในปฐักขึ้น อังกฤษก็ส่งคนเข้า ปกครองดินแดนแห่งนี้เลย และประกาศตั้งเกาะหมากเป็นอาณานิคมของอังกฤษเมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม พ.ศ.๒๓๒๘

นาวาเอก วิพันธุ์ ชมะโชติกล่าวไว้ในหนังสือบันทึกไว้ในประวัติศาสตร์ แผ่นดินที่เสียไป ว่า “การสูญเสียเกาะหมากในครั้งนั้นจึงถูกบันทึกไว้ว่าเป็นการเสียดินแดนครั้งแรกของยุคต้นรัตนโกสินทร์ คิดเป็นเนื้อที่ ๓๗๕ ตารางกิโลเมตร เกาะหมากจึงต้องตกเป็นของอังกฤษ และหลุดพ้นจากการเป็น ประเทศราชของกรุงศรีอยุธยา”^{๑๑}

๓.๒.๒ เสียทวาย มะริด ตะนาวศรี เนื้อที่รวม ๔๕,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร

เมืองทวาย มะริด และตะนาวศรี เป็นหัวเมืองชายแดนตะวันตกเนื้อที่รวม ๔๕,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร ทั้ง ๓ เมือง เคยเป็นเมืองขึ้นของไทยมาตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี พม่าชิงเอา ไปเมื่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองได้กรุงศรีอยุธยาเมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะเส็ง ปี พ.ศ. ๒๑๑๒ ในปีเดียวกันนั่นเอง พระมหาธรรมราชาได้รับการอภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินครองกรุงศรี อยุธยา และได้สถาปนาพระราชโอรสองค์โต พระนเรศวร “พระเจ้าองค์ดำ” เป็นพระมหาอุปราช และ ให้เสด็จไปครองเมืองพิษณุโลก ต่อมาพระเจ้าบุเรงนองทรงพระประชวร และเสด็จสวรรคตในเวลา ต่อมา มังไชยสิงห์ พระราชโอรสได้ครองราชย์สมบัติสืบต่อจากพระบิดา มีพระนามว่า “พระเจ้านันท บูเรง” และทรงตั้งมังฆวยอชวา พระราชโอรสองค์โตเป็นพระมหาอุปราช แล้วมีตราไปยังหัวเมืองที่เป็น ประเทศราชให้ทราบว่ารุ่งหงสาวดีเปลี่ยนรัชกาล สมเด็จพระนเรศวรทูลขออาสาเสด็จไปยังเมืองหง สาวดีต่างพระราชบิดา ด้วยประสงค์จะได้ฟังการงานในเมืองพม่ารามัญ

^{๑๑} วิพันธุ์ ชมะโชติ, น.อ., แผ่นดินที่เสียไป, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ อนิเมทกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๖.

ขณะที่เจ้าฟ้าไทยใหญ่เมืองคังแข็งเมือง ไม่ยอมมาเข้าเฝ้า พระเจ้าหงสาวดีทรงให้จัดทัพเป็นสามทัพขึ้นไปปราบ คือทัพของพระมหาอุปราชแห่งกรุงหงสาวดี ทัพของพระสังกัตแห่งเมืองตองอู และทัพจากกรุงศรีอยุธยา โดยผลัดกันเข้าตี สองทัพแรกยกเข้าตี แต่ไม่สำเร็จ ทัพที่สามคือทัพของสมเด็จพระนเรศวรยกเข้าตีเมืองคังได้สำเร็จ และจับตัวเจ้าฟ้าเมืองคังได้ และนำไปถวายพระเจ้าหงสาวดี เหตุการณ์ในครั้งนั้นทำให้สมเด็จพระนเรศวรเป็นที่หวาดระแวงต่อพระเจ้าหงสาวดียิ่งนัก

ต่อมาทางเมืองอังวะเกิดแข็งเมือง ไม่ยอมขึ้นต่อหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีจึงให้จัดทัพยกไปตีเมืองอังวะ และได้เกณฑ์ทัพจากกรุงศรีอยุธยาด้วย สมเด็จพระนเรศวรทรงรับอาสาที่จะนำทัพไปช่วยหงสาวดี แต่ก็ได้ประวิงเวลาไว้ รอจนกว่าพระเจ้าหงสาวดียกทัพออกจากราชธานีแล้ว สมเด็จพระนเรศวรจึงเคลื่อนทัพออกจากเมืองพิษณุโลก ทรงแกล้งเดินทัพช้า ๆ เพื่อรอฟังผลการสู้รบระหว่างทัพจากหงสาวดีและทัพของเมืองอังวะ ถ้าทัพจากหงสาวดีเป็นฝ่ายเพลี่ยงพล้ำแพ้ต่ออังวะ ทัพจากกรุงศรีอยุธยาก็จะเข้าซ้ำเติม แต่ถ้าฝ่ายหงสาวดีชนะ ก็จะกวาดต้อนเอาครัวไทย^{๑๒} กลับกรุงศรีอยุธยา

ขณะที่พระเจ้าหงสาวดีเองก็ทรงหวาดระแวงต่อสมเด็จพระนเรศวรอยู่มาก จึงมอบหมายให้พระมหาอุปราชอยู่รักษาเมือง พระมหาอุปราชทรงคิดอุบายที่จะกำจัดสมเด็จพระนเรศวร จึงทรงมอบหมายให้สองพระยามอญ พระยาเกียรติ และพระยาราม เป็นตัวแทนฝ่ายหงสาวดีไปคอยต้อนรับสมเด็จพระนเรศวรที่เมืองแครง และกำชับไว้ว่าเมื่อไรก็ตามที่ทัพจากหงสาวดียกเข้าตีทัพจากกรุงศรีอยุธยา ให้สองพระยามอญนำทัพมอญเข้าตีขนาบอีกด้าน เมื่อไปถึงเมืองแครง พระยามอญทั้งสองได้นำอุบายนี้ไปเล่าให้พระมหาเถรคันฉ่อง ซึ่งเป็นพระอาจารย์พี่ พระมหาเถรคันฉ่องไม่เห็นด้วยกับการกระทำเช่นนั้น และได้เกลี้ยกล่อมให้พระยาทั้งสองเข้าสวามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระนเรศวร พระยาทั้งสองก็ยอมตาม เพราะคนมอญก็ไม่ชอบพม่าเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว ทัพของสมเด็จพระนเรศวรเดินทัพอย่างช้า ๆ ถึงเมืองแครงเมื่อเดือน ๖ ปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ และรับรู้อุบายของพระมหาอุปราชจากพระยาเกียรติ และพระยาราม สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงเรียกประชุมแม่ทัพนายกอง และโปรดนิมนต์พระมหาเถรคันฉ่องมาเป็นประธาน ทรงเล่าเรื่องที่พระมหาอุปราชออกอุบายที่จะล่อลวงพระองค์ไปทำร้าย

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทราบทุกประการ จึงตรัสว่า “สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงหลั่งน้ำลงเหนือแผ่นดินด้วยสุวรรณภิงคาร ประกาศแก่เทพดาต่อหน้าทีประชุมว่า ตั้งแต่นี้กรุงศรีอยุธยาขาดทางไมตรีกับกรุงหงสาวดี มิได้เป็นมิตรดังแต่ก่อนสืบไป”^{๑๓}

หลังจากทรงประกาศอิสรภาพแล้ว สมเด็จพระนเรศวรทรงยกทัพข้ามแม่น้ำสะโตง มุ่งตรงไปยังกรุงหงสาวดี หมายตีเอากรุงหงสาวดี ขณะที่ฝ่ายพระมหาอุปราช ครั้นได้ข่าวว่าพระยาเกียรติ และพระยารามไปเข้าข้างสมเด็จพระนเรศวร ก็ไม่กล้ายกทัพออกสู้ได้แต่อยู่รักษาพระนคร แต่พอได้ทราบข่าวว่าพระเจ้าหงสาวดีมีชัยเหนือพระเจ้าอังวะ และกำลังยกทัพกลับ สมเด็จพระนเรศวรทรงเห็นว่าไม่อาจจะตีเมืองหงสาวดีได้ จึงให้เหล่าแม่ทัพนายกองแยกย้ายกันบอกข่าวพวกครัวไทยที่ถูก

^{๑๒} ครัวเชลย ผู้ที่ถูกกวาดต้อนมาเป็นเชลยทั้งครอบครัวในยามสงคราม. ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๒๓๑.

^{๑๓} สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทราบทุกประการ, ไทยรบพม่า ฉบับสมบูรณ์, (ธนบุรี: อมรรการพิมพ์, ๒๕๑๕), หน้า ๙๒.

พม่ากวาดต้อนมาเมื่อคราวเสียกรุง ให้อพยพกลับกรุงศรีอยุธยา ได้ครัวไทยที่สมัครใจที่จะกลับกรุงศรีอยุธยาดีกว่าหมื่นคน และเมื่อกลับถึงเมืองแครง ทรงชักชวนพระมหาเถรคันฉ่อง พระยาเกียรติและพระยารามไปอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาในฐานะผู้มีอุปการะมากของพระองค์ พระมหาเถรคันฉ่องและพระยามอญทั้งสองน้อมรับคำเชิญด้วยความยินดี พร้อมกับชักชวนพรรคพวกชาวมอญตามเสด็จไปเป็นจำนวนมาก

ปี พ.ศ. ๒๑๓๓ สมเด็จพระมหาธรรมราชาเสด็จสวรรคต สมเด็จพระนเรศวรได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๒๐ แห่งกรุงศรีอยุธยา ขณะที่มีพระชนมายุ ๓๕ ปี และหลังจากเสวยราชย์ได้เพียง ๓ เดือน ก็เกิดศึกกับหงสาวดี เมื่อพระมหาอุปราชายกทัพมาทางด่านเจดีย์สามองค์ ยกเข้ามาถึงเมืองกาญจนบุรี ได้ปะทะกับกองทัพจากกรุงศรีอยุธยา และถูกกองทัพจากกรุงศรีอยุธยาตีแตกกลับไป

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๑๓๕ พระมหาอุปราชายกทัพมายังกรุงศรีอยุธยาอีกครั้ง เข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์ ไปตั้งทัพอยู่ที่ตำบลกระพุงกรู แขวงเมืองสุพรรณบุรี ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเมื่อทรงได้รับทราบข่าวศึกจึงทรงจัดทัพรับข้าศึก ทรงนำทัพรับข้าศึกพร้อมด้วยพระอนุชา เมื่อเสด็จไปถึงหนองสาหร่าย ทรงจัดกระบวนทัพออกหลอกล่อข้าศึก และได้ปะทะกับข้าศึก ณ วันจันทร์ เดือนยี่ แรม ๒ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรทรงเจ้าพระยาไชยานุภาพ และพระอนุชาทรงเจ้าพระยาปราบไตรจักร ทรงนำทัพออกรับข้าศึกที่กำลังรุกไล่กองกำลังของฝ่ายกรุงศรีอยุธยา กองกำลังของฝ่ายกรุงศรีอยุธยาที่วางกำลังโอบล้อมไว้ ก็ยกเข้าตีข้าศึก ทำให้ข้าศึกแตกหนีเป็นอลหม่าน ขณะนั้นช้างพระที่นั่งของสมเด็จพระนเรศวร และของสมเด็จพระเอกาทศรถ กำลังตกมัน วิ่งติดตามข้าศึกไปอย่างเมามัมน้ำมุน พาสมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถเข้าไปในกลางหมู่ข้าศึก มีแต่จตุรงค์บาท^{๑๔} และพวกทหารรักษาพระองค์ตามติดไป ฝุ่นตลบจนมืดฟ้ามัวดิน พอฝุ่นจาง สมเด็จพระนเรศวรทอดพระเนตรเห็นพระมหาอุปราชาทรงพ่ายทัพถอยอยู่ได้ร่มไม้ สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงทราบว่าพระองค์ตกอยู่ในกองทัพของข้าศึก สมเด็จพระนเรศวรพระสติมั่น ไม่หวาดหวั่น ทรงขับช้างพระที่นั่งตรงไปยังช้างของพระมหาอุปราช แล้วร้องตรัสไปในฐานะที่คุ้นเคยกันมาแต่ก่อนว่า “เจ้าพี่ จะยืนช้างอยู่ในร่มไม้ทำไม เชิญเสด็จมาทำยุทธหัตถี^{๑๕} กันให้เป็นเกียรติยศเถิด กษัตริย์ในภายหน้าที่จะมาชนช้างอย่างเรา จะไม่มีแล้ว”^{๑๖}

พระมหาอุปราชาก็เป็นวิสัยกษัตริย์เช่นกัน ทรงขับช้างพลายพัทธกออกออกมาชนกับเจ้าพระยาไชยานุภาพซึ่งกำลังคลั่งน้ำมุน เข้าโถมแทงไม่ยั้ง พลายพัทธกที่ได้อำนาจจากขุนเขา เจ้าพระยาไชยานุภาพเบนจะขวางตัว พระมหาอุปราชาก็ได้ทีฟันด้วยพระแสงของ้าว สมเด็จพระ

^{๑๔} จตุรงค์บาท หมายถึงพลประจำสี่เท้าช้าง, ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๒๙๘.

^{๑๕} ยุทธหัตถี หมายถึงการต่อสู้กันด้วยอาวุธบนหลังช้าง เป็นวิธีการรบอย่างกษัตริย์ในสมัยโบราณ เช่น พระนเรศวรทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราช, การชนช้างก็ว่า, ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๙๕๘.

^{๑๖} สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระประชวร, ไทยรบพม่า ฉบับสมบูรณ์, (ธนบุรี: อมรรการพิมพ์, ๒๕๑๕), หน้า ๑๓๗.

นเรศวรทรงเบี่ยงหลบ ถูกแต่พระมาลาหนึ่ง เจ้าพระยาไชยานุภาพสะบัดหลุด แล้วกลับชนได้ล่างแบก ถนัดร่นพลายพัทธกอหัวเบนไป สมเด็จพระนเรศวรก็จ้วงฟันด้วยพระแสงของ้าว ถูกพระมหาอุปราชที่ไหล่ขวาขาด ขบสิ้นพระชนม์อยู่บนคอช้าง ส่วนสมเด็จพระเอกาทศรถก็ทรงได้ชนช้างกับเจ้าเมืองจาปะโร และฟันเจ้าเมืองจาปะราตายเช่นกัน

ฝ่ายทหารหงสาวดีเห็นพระมหาอุปราช จอมทัพของตนเสียที่ถูกฟัน ต่างก็รุกกันเข้ามาช่วยแก้ไข เอาปืนยิงถูกพระหัตถ์ของสมเด็จพระนเรศวรถึงบาดเจ็บ พอดีทัพหลวงตามไปทันและช่วยรบพุ่ง และสามารถนำสมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถออกมาพ้นจากกองทัพของข้าศึกได้ ข้างฝ่ายพม่าเมื่อสิ้นจอมทัพแล้ว ก็เลิกทัพกลับหงสาวดี

เมื่อเสด็จกลับถึงพระนคร สมเด็จพระนเรศวรทรงรับสั่งให้คณะลูกขุนประชุมปรึกษาโทษแม่ทัพนายกองที่ตามเสด็จไม่ทันในสงครามยุทธหัตถี ว่าพระยาศรีไสยณรงค์ มีความผิดฐานฝ่าฝืนพระราชโองการ ไปรบกับข้าศึกโดยพลการจนเสียทัพแตกมา ส่วนเจ้าพระยาจักรี พระยาคลัง พระยาเทพอรขุน พระยาพิชัยสงคราม และพระยารามคำแหง มีความผิดฐานตามเสด็จไม่ทัน โทษประหารชีวิตด้วยกันทั้งนั้น จึงดำรัสให้เอาตัวข้าราชการเหล่านั้นไปจำตรไว้^{๑๗} พอพ้นวันให้เอาไปประหารชีวิตเสียตามคำคณะลูกขุนพิพากษา

ครั้นถึงวันแรม ๑๕ ค่ำ สมเด็จพระพนรัตน์ วัดป่าแก้ว (วัดใหญ่) กับพระราชาคณะรวม ๒๕ รูป ได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระนเรศวรเพื่อทูลถามข่าวราชการสงครามตามประเพณี สมเด็จพระนเรศวรทรงเล่าเหตุการณ์ตั้งแต่ต้นจนได้ทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราช “เหตุเพราะแม่ทัพนายกองเหล่านั้นมันกลัวข้าศึกมากกว่ากลัวพระองค์ จึงให้ลงโทษตามอาญาศึก”^{๑๘}

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงดำรัสถามนิพนธ์ไว้ในหนังสือเรื่องเดียวกันอีกว่า

สมเด็จพระพนรัตน์จึงถวายพระพรว่า “อาตมาภาพพิเคราะห์ดูข้าราชการเหล่านี้ ที่จะไม่กลัวพระราชสมภารนั้นหาไม่ได้ เหตุทั้งนี้เห็นจะบังเอิญเป็นเพื่อจะให้พระเกียรติยศของพระราชสมภารเจ้าเป็นอัครจรรยุดอก เหมือนสมเด็จพระศรีสรรเพชญ์พุทธเจ้าเมื่อพระองค์เสด็จเหนือปราศิธบัลลังก์ได้ควงไม้พระมหาโพธิ์ ณ เพลาเย็นครั้งนั้น เทพเจ้าก็มาเฝ้าพร้อมอยู่ทั้งหมื่นจักรวาล พระยาสวรรค์ดีมารยกพลเสนามารมาผจญ ถ้าพระพุทธรองค์ได้เทพเจ้าเป็นบริวารมีชัยแก่พระยามาร ก็หาสู้เป็นอัครจรรยุนักไม่ นี่เผอิญให้หม่อมรินทร์พรหมทั้งปวงปลาสนาการหนีไปสิ้น ยิ่งแต่พระองค์องค์เดียว สามารถผจญพระยามาราริราชกับพลเสนามารให้พ่ายแพ้ได้ สมเด็จพระบรมโลกนาถเจ้าจึงได้พระนามว่าพระพิชิตมารโมลีศรีสรรเพชญ์ดาญาณ เป็นมหามหัศจรรย์บันดาลไปทั่วอนันตโลกธาตุ เบื้องบนตรึงถึงภวค์พรหม เบื้องต่ำตลอดถึงอเวจีเป็นที่สุด พิจารณาดูก็เหมือนกับพระราชสมภารเจ้าทั้งสองพระองค์ครั้งนี้ ถ้าเสด็จพร้อมด้วยเสนาภคินกรโยธาทวยหาญมากและมีชัยแก่พระมหาอุปราช ก็หาสู้เป็นอัครจรรยแผ่พระ

^{๑๗} ตรุ หมายถึง ที่ซึ่งคนซึ่งซุกเป็นบ่อแห่งมีฝาปิด, ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๔๖๔.

^{๑๘} สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงดำรัสถามนิพนธ์, ไทยรบพม่า ฉบับสมบูรณ์, (ธนบุรี: อมรรการพิมพ์, ๒๕๑๕) หน้า ๑๔๓.

เกียรติยศให้ปรากฏไปในนานาประเทศธานีใหญ่น้อยทั้งปวงไม่ พระราชสมภารเจ้าทรงอย่า
ปรีดิกน้อยพระทัยเลย อันเหตุที่เป็นทั้งนี้เพื่อเทพเจ้าทั้งปวงอันรักษาพระองค์ จักสำแดงพระ
เกียรติยศดุจดุจาทมาภาพถวายพระพรเป็นแน่แท้”^{๑๙}

สมเด็จพระนเรศวรทรงยกกระบวนมเหสีออกตามาศิโรตน์ นมัสการ พร้อมแยมพระโอรส
ว่า “สาธุ สาธุ” แล้วตรัสว่า “เมื่อพระคุณเจ้าขอ โยมก็ถวาย แต่ว่าจะต้องไปตีเอาเมืองตะนาวศรีและ
เมืองทวายเป็นการแก้ตัว เป็นการถ้อยโทษ”^{๒๐} และบรรดาแม่ทัพนายกองเหล่านั้นก็สามารถตีเมือง
ทวาย มะริดและตะนาวได้สำเร็จในปี ๒๑๓๖ เมืองทวาย มะริดและตะนาวศรีก็ตกเป็นประเทศราช
ของกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงให้ความสำคัญแก่เมืองมะริดเป็นอย่างมาก
พ่อค้าจากอินเดียและยุโรปจะใช้มะริดเป็นท่าเทียบเรือเพื่อขนส่งสินค้า ด้วยผลประโยชน์ทางการค้า
การเมือง และยุทธศาสตร์ ทำให้กรุงศรีอยุธยากับพม่าทำศึกเพื่อแย่งชิงมะริดไว้ในอำนาจ ใน พ.ศ.
๒๓๐๒ ช่วงปลายกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าอลองพญาได้ขึ้นครองเมืองหงสาวดี และยกกองทัพมาตีเมือง
ทวาย เมื่อได้ทวายแล้วก็ตีเมืองมะริด และตะนาวศรีด้วย ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ใน พ.ศ.๒๓๓๐
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดให้ส่งกองทัพไปชิงเมืองตะนาวศรีคืนจากพม่า
แต่ไม่สำเร็จ แต่ใน พ.ศ. ๒๓๓๔ มะริด ทวาย และตะนาวศรี ก็มาขอขึ้นกับกรุงศรีอยุธยา ใน พ.ศ.
๒๓๖๖ ช่วงปลายรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อังกฤษได้เข้ายึดหัวเมืองชายฝั่งทะเลของ
พม่า รวมทั้งมะริด ทวาย และตะนาวศรี ซึ่งนับเป็นการเสียดินแดนครั้งที่สองของไทยในยุค
รัตนโกสินทร์

๓.๒.๓ เสียบันทายมาศ

เมืองบันทายมาศ หรือพุทโธมาศ หรือที่เขมรเรียกว่า “บันเตยเมียส” เป็นหัวเมือง
ชายทะเล เป็นเมืองหน้าด่านสำคัญของเขมร อยู่ติดชายแดนญวน ประชากรส่วนใหญ่เป็นคนญวน บัน
ทายมาศ อยู่ในฐานะเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยา และหลังจากที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าในครั้งที่ ๒
สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชซึ่งชุมนุมทัพอยู่จังหวัดจันทบุรี เตรียมยกกำลังกลับเข้ามาขับไล่พม่า ได้
ส่งสารไปยังเจ้าเมืองบันทายมาศเพื่อนำกำลังเข้ามาช่วยกรุงศรีอยุธยาขับไล่พม่า ซึ่งเจ้าเมืองบันทาย
มาศก็ให้ความร่วมมือ และได้ยกกำลังเข้าร่วมรบ สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเห็นความสำคัญของเมือง
หน้าด่าน จึงจัดการปกครองให้เมืองบันทายมาศ พระตะบอง และเสียมราฐให้ขึ้นตรงต่อกรุงธนบุรี
ทรงแต่งตั้งพระยาพิพิธเป็นเจ้าเมืองแทนเจ้าเมืองคนเดิมซึ่งเป็นคนญวน

นาวาเอก วิพันธุ์ ชมะโชติ กล่าวไว้ในหนังสือ บันทึกไว้ในประวัติศาสตร์ แผ่นดินที่เสียไป
ว่า

ครั้นถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์
ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงศรีอยุธยาและญวนเลวร้ายลง เนื่องจากญวนพยายามแผ่อิทธิพลเข้า

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๓-๑๔๔.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕.

มาในกัมพูชา ขณะที่ไทยพยายามปกป้อง ในที่สุดไทยและญวนก็ต้องทำสงครามกันในปี พ.ศ. ๒๓๗๖ และสงครามยืดเยื้อถึง ๑๓ ปี ก่อนที่ญวนจะขอเจรจาสงบศึก และหลังจากนั้นญวนต้องเผชิญกับศัตรูรายใหม่ คือฝรั่งเศส ส่วนบันทายมาศ หรือที่ญวนเรียกว่า “ฮาเตียน” ก็ถูกฝรั่งเศสตีแตกและยึดได้ในปี พ.ศ.๒๔๐๙ บันทายมาศ ก็ต้องตกเป็นของฝรั่งเศสตั้งแต่นั้น^{๒๑}

๓.๒.๔ เสียเปรັค

รัฐเปรັคมีอาณาเขตติดกับไทรบุรี ซึ่งเป็นประเทศราชของสยาม และเปรັคเองก็เปรียบเสมือนเมืองที่ขึ้นตรงต่อไทรบุรีอีกทอดหนึ่ง

นาวาเอก วิพันธุ์ ชมะโชติ กล่าวไว้ในแผ่นดินที่เสียไปว่า “ในปี พ.ศ. ๒๓๕๒ ถึงต้นปี พ.ศ. ๒๓๕๓ เปรັคได้แข็งข้อต่อไทรบุรี เจ้าเมืองไทรบุรีจึงยกกำลังเข้าไปตี และสามารถตีเมืองเปรັคได้สำเร็จ และแปะแงรัน ซึ่งเป็นเจ้าเมืองไทรบุรีในขณะนั้น ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระยาไทรบุรีจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ”^{๒๒}

ครั้นถึงปี พ.ศ.๒๓๖๗ เปรັคได้ทำสัญญาทางการค้ากับบริษัทอีสต์อินเดียจำกัด ของอังกฤษ และอังกฤษก็ได้ส่งทูตมาทำสัญญากับกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. ๒๓๖๙ มีข้อหนึ่งที่ระบุไว้ในสัญญา คือห้ามมิให้กรุงศรีอยุธยาส่งกองกำลังเข้าไปในเขตเปรັค กรุงศรีอยุธยาเองก็ต้องยินยอมตามนั้นเนื่องจากในขณะนั้น กรุงศรีอยุธยาก็ไม่มีกำลังที่เข้มแข็งพอที่จะต่อรองกับอังกฤษ และในที่สุดก็ต้องเสียเปรັคให้กับอังกฤษคิดเป็นเนื้อที่ ๖๒,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร

๓.๒.๕ เสียแสนหวี เมืองพง และเชียงตุง

แสนหวี เมืองพง และเชียงตุง เสียให้กับพม่าในปี พ.ศ. ๒๓๖๘ พื้นที่ ๙๐,๐๐๐ ตร.กม. ตรงกับรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ ทั้งสามเมืองนี้ปัจจุบันอยู่ในรัฐฉานของพม่า เมืองแสนหวีปัจจุบันคือเมืองลำเสี้ยว แต่เดิมทั้งสามเมืองอยู่ในอำนาจของล้านนา เมื่อครั้งที่พระเจ้ากาวิละ กษัตริย์ล้านนาเรืองอำนาจได้รวบรวมเป็นปึกแผ่นโดยการสนับสนุนของพระเจ้าตากสิน โดยยอมเป็นประเทศราชของกรุงศรีอยุธยา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เกิดศึกหลายด้าน เจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ทางด้านอีสาน ไทรบุรี และกลันตันทางใต้ พม่าเลยแผ่อิทธิพลเข้าไปในแสนหวี เมืองพง เชียงตุง ทั้ง ๓ เมืองตกเป็นของพม่าใน พ.ศ. ๒๓๖๘ แม้ปลายสมัยรัชกาลที่ ๓ จนถึงรัชกาลที่ ๔ กรุงศรีอยุธยาจะพยายามยึดคืนถึง ๓ ครั้ง แต่ก็ไม่สำเร็จเนื่องจากเส้นทางทุรกันดาร และเสบียงอาหารก็ไม่เพียงพอ

สายสกุล เดชาบุตร กล่าวไว้ในหนังสือเสียดินแดนให้จักรวรรดินิยมในสมัยล่าอาณานิคมว่า “เมืองแสนหวี เมืองพงและเชียงตุงต้องตกเป็นของพม่าไปโดยปริยาย และเมื่อพม่าตกเป็นของอังกฤษ ทั้งสามเมืองก็เป็นของอังกฤษด้วย”^{๒๓}

^{๒๑} วิพันธุ์ ชมะโชติ, น.อ., แผ่นดินที่เสียไป, หน้า ๔๐.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

^{๒๓} สายสกุล เดชาบุตร, เสียดินแดนให้จักรวรรดินิยมในสมัยล่าอาณานิคม, หน้า ๑๒๐.

๓.๒.๖ เสียแคว้นสิบสองปันนา

ชาวสิบสองปันนาส่วนใหญ่เป็นชาวไทลื้อ มีเมืองเชียงรุ่งเป็นเมืองหลวง เจ้าเมืองแคว้นสิบสองปันนาจะส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายกษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทุก ๆ ปี ครั้นถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ เกิดการแย่งชิงอำนาจกันขึ้นในแคว้นสิบสองปันนา เจ้านายฝ่ายหนึ่งฝักใฝ่จีน อีกฝ่ายฝักใฝ่พม่าซึ่งมีฐานกำลังอยู่ที่เมืองเชียงตุง ฝ่ายที่ฝักใฝ่จีนสู้ไม่ได้ก็หลบหนีเข้ามาพึ่งพระบารมีพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวส่งกำลังขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงแต่ไม่สำเร็จเพราะขาดเสบียง ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดให้จัดทัพขึ้นไปตีอีกครั้ง แต่ก็ไม่สำเร็จ เมืองเชียงรุ่งซึ่งเป็นเมืองหลวงของแคว้นสิบสองปันนาจึงยังคงเป็นอิสระจากการปกครองของสยาม และเมื่อจีนได้แผ่อิทธิพลเข้ามา แคว้นสิบสองปันนาจึงตกเป็นของจีนนับแต่บัดนั้น ทำให้สยามต้องเสียดินแดนตอนเหนือให้กับจีนเมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม ๒๓๙๓ พื้นที่ ๖๐,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร

๓.๒.๗ เสียเขมรส่วนนอก

หลังจากที่ฝรั่งเศสสามารถยึดครองไซ่ง่อนและดินแดนบางส่วนของญวนตอนใต้ที่เรียกว่า โคชินไชน่า (Cochinchina) ได้ในปี พ.ศ. ๒๔๐๒ ฝรั่งเศสก็ใช้ดินแดนแห่งนี้เป็นที่มั่นเพื่อขยายอิทธิพลเข้าไปในเขมร ซึ่งเป็นประเทศราชของกรุงศรีอยุธยา โดยฝรั่งเศสอ้างตนเป็นผู้สืบสิทธิญวน เพราะเขมรเคยเป็นประเทศราชของญวนมาก่อนเช่นกัน เขมรเคยส่งบรรณาการให้แก่ญวนเช่นเดียวกับที่เคยส่งให้กับกรุงศรีอยุธยา ฝรั่งเศสจึงต้องมีสิทธิปกครองเขมรในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของญวนด้วย และฝรั่งเศสสามารถเกลี้ยกล่อมให้เจ้านโรดมสีหนุ เจ้าผู้ครองเขมรยอมลงนามในสนธิสัญญายกเขมรให้เป็นรัฐอารักขาของฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. ๒๔๐๖ รัฐบาลสยามได้คัดค้าน ได้มีการทำสัญญาฉบับกับเขมรว่าเขมรยังอยู่ในฐานะประเทศราชของสยาม ต่อมาฝรั่งเศสได้ยื่นเงื่อนไขให้สยามเลิกยุ่งเกี่ยวกับเขมรเพื่อแลกเปลี่ยนกับปรับปรุงอัตรากาซีที่สยามเรียกเก็บซึ่งอยู่ฐานะที่เสียเปรียบ และให้ถือว่าสัญญาฉบับที่สยามทำกับเขมรนั้นเป็นโมฆะ

นาวาเอก วิพันธุ์ ชมะโชติ กล่าวไว้ในหนังสือ แผ่นดินที่เสียไปว่า

ในตอนแรกฝ่ายสยามไม่ยินยอม ฝรั่งเศสจึงส่งเรือ “มิตราย” เข้ามาในแม่น้ำเจ้าพระยา และทำการซ้อมยิงปืนใหญ่ข่มขู่หลายครั้ง ...ที่สุรรัฐบาลสยามจึงยอมลงนามในสัญญาเมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ๒๔๑๐ ทำให้สยามต้องเสียดินแดนกัมพูชา บริเวณที่เรียกว่า “เขมรส่วนนอก” ให้แก่ฝรั่งเศสพร้อมเกาะอีก ๖ เกาะ คิดเป็นเนื้อที่ ๑๒๔,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร^{๒๔}

๓.๓ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ครั้นถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งราชวงศ์จักรี สถานการณ์ของประเทศในแถบทวีปเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้ทวีความรุนแรงขึ้น โดยเฉพาะกลุ่มประเทศในแหลมอินโดจีน ซึ่งประกอบด้วยประเทศเวียดนาม

^{๒๔} วิพันธุ์ ชมะโชติ, น.อ., แผ่นดินที่เสียไป, หน้า ๗๘-๗๙.

เขมร และลาว โดยจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสได้ส่งกองกำลังรุกเข้าไปในเวียดนามทั้งในแคว้นด่งเกีย ซึ่งอยู่ทางภาคเหนือ แคว้นอันนัม ซึ่งอยู่ทางภาคกลาง และแคว้นโคชินไชน่า ซึ่งอยู่ทางภาคใต้ และฝรั่งเศสสามารถยึดครองเวียดนามได้แบบเบ็ดเสร็จเด็ดขาดในปี พ.ศ. ๒๔๒๗ หลังจากนั้นฝรั่งเศสเริ่มวางแผนที่จะยึดครองประเทศลาว ซึ่งขณะนั้นลาวเป็นประเทศราชของราชอาณาจักรสยาม ฝรั่งเศสจึงพยายามที่จะหาเหตุเพื่อนำไปเป็นข้อพิพาทกับสยามเรื่อยมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงแผนการของฝรั่งเศสที่หวังจะครอบครองลาว พระองค์ทรงแก้ปัญหาต่าง ๆ ด้วยพระวิริยอุตสาหะ ด้วยความอดกลั้น และอดทน ทำให้สยามรอดพ้นจากการถูกยึดครองจากทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส

ผู้วิจัยจะขอศึกษาถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นระหว่างสยามกับอังกฤษและฝรั่งเศส โดยจะศึกษาในแต่ละเหตุการณ์ แต่ก่อนอื่นผู้วิจัยจะขอกล่าวถึง พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีสายพระเนตรอันยาวไกล ที่ทรงนำสยามประเทศสู่ความเจริญรุ่งเรืองทัดเทียมกับอารยประเทศ ดังนี้

๓.๓.๑ พระราชประวัติ

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๔ ของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระนางเธอพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ ซึ่งปรากฏพระนามโดยพระเกียรติยศต่อมาว่า สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระองค์เสด็จสมภพเมื่อวันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ ปีฉลู เบญจศก^{๒๕} จุลศักราช ๑๒๑๕ พุทธศักราช ๒๓๙๖ เทียบกับปฏิทินทางสุริยคติตรงกับวันที่ ๒๐ กันยายน คริสต์ศักราช ๑๘๕๓ ได้รับพระราชทานนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพมหามงกุฏ บุษยรัตนราชรวังค์ วรุตมพงศบริพัตร สิริวัฒนราชกุมาร พระองค์มีพระชนิษฐาและพระอนุชาร่วมพระมารดา ๓ พระองค์ ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑล โสภณภควดี กรมหลวงวิสุทธิกระษัตริย์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจาดรณัฏร์ศรี กรมพระจักรพรรดิพงษ์ และสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับการศึกษาเบื้องต้นในสำนักพระเจ้าอัยยิกาเธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา ทรงได้รับการศึกษาด้านอักษรศาสตร์ ภาษาเขมรจากหลวงราชาภิรมย์ ทรงได้การศึกษาการยิงปืนไฟจากพระยาอภัยพลิงศร พระองค์ได้รับการเฉลิมพระนามาภิไธยขึ้นเป็น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิณิตประชานาถ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๐ โดยทรงกำกับราชการกรมมหาดเล็ก กรมพระคลังมหาสมบัติ และกรมทหารบกวังหน้า

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระราชปิโยรสของสมเด็จพระบรมชนกนาถมาแต่ทรงพระเยาว์ โปรดให้เสด็จอยู่ใกล้ชิดติดพระองค์เสมอ แม้เวลาเสด็จประพาสหัวเมือง จะเป็นทางไกลหรือใกล้ก็โปรดให้ไปโดยเสด็จทุกครั้ง พอทรงพระเจริญขึ้น ก็ได้รับหน้าที่ทรงใช้สอยการ

^{๒๕} เบญจศก เรียกปีจุลศักราชที่ลงท้ายด้วยเลข ๕ เช่น ปีฉลู จุลศักราช ๑๓๔๕, ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๖๘๒.

งานต่างพระเนตรพระกรรณมาจนตลอดรัชกาล ถึงปีระกา ตรีศก^{๒๖} จุลศักราช ๑๒๒๓ พ.ศ. ๒๔๐๔ สมเด็จพระชนนีทรงพระประชวรและสวรรคต เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลานั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจริญพระชนมายุได้ ๘ พรรษา แต่นั้นเป็นต้นมา พระองค์เจ้าละม่อม^{๒๗} ก็ทรงอุปการะทำนุบำรุงข้างฝ่ายในแทนสมเด็จพระชนนีสืบมา

ครั้นพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๑๑ ด้วยพระโรคไข้ป่า เพราะเหตุเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาหมดดวงที่ตำบลหัวากอ แขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ โดยไม่ได้ทรงแต่งตั้งผู้ใดเป็นผู้สืบทายาท

เมื่อพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล เสด็จสวรรคตแล้ว เจ้าพระยาศรีสฐียวงค์ ได้สั่งให้เจ้าพนักงานล้อมรักษาพระราชมณเฑียรทั้งข้างหน้าข้างใน แล้วให้นิมนต์พระสงฆ์ ๒๕ รูป มานั่งเป็นประธานในที่ประชุมพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งประชุมกันอยู่ในพระที่นั่งอนันตสมาคม ครั้นถึงเวลาเที่ยงคืน เมื่อที่ประชุมพร้อมกันแล้ว พระยาศรีสฐียวงค์จึงได้แจ้งต่อที่ประชุมว่า พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล เสด็จสวรรคตเมื่อยาม ๑ บัดนี้แผ่นดินว่างอยู่ ... ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล เสด็จสวรรคตแล้ว พระองค์ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตไว้ว่า ผู้ที่จะดำรงตำแหน่งรักษาแผ่นดินต่อไปนั้น ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการปรึกษาหารือ สุดแต่จะเห็นพร้อมกันว่าพระองค์ใด จะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ หรือพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอซึ่งทรงพระสติปัญญารอบรู้สรรพสิ่งทั้งปวง สมควรจะปกป้องสมณพราหมณาจารย์และอาณาประชาราษฎร์ ก็ให้ยกพระราชวาศนั้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์มิได้ทรงรังเกียจ บัดนี้ท่านทั้งหลายทั้งปวงบรรดาอยู่ในที่ประชุมนี้จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใด สมควรจะเป็นที่พึ่งแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ และอาณาประชาราษฎร์ ดับทุกข์เข็ญได้ ก็ให้ว่าขึ้นในท่ามกลางที่ประชุมนี้ อย่าได้มีความหวาดหวั่นเกรงขามเลย

สมเด็จพระยาดำรงเดชาานุภาพ นิพนธ์ไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๕ ว่า

ขณะนั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ซึ่งมีพระชนมายุยิ่งกว่าพระราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง จึงเสด็จลุกคุกพระชงฆ์ หันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก ประสานพระหัตถ์ตรัสขึ้นในท่ามกลางที่ประชุมว่า พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล เสด็จสวรรคตแล้ว มีพระเดชพระคุณ ได้ทรงทำนุบำรุงเลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์ และมุขมนตรีผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงมาเป็นอันมาก พระคุณเหลือล้น ไม่มีสิ่งใดที่จะทดแทนให้ถึงพระคุณได้ ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิริยดิศประชาภักดิ์ ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินเหมือนหนึ่งได้ทดแทนพระคุณพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล จากนั้น เจ้าพระยาศรีสฐียวงค์ จึงได้ถามที่ประชุมเรียงพระองค์ เจ้านาย และเรียงตัวข้าราชการผู้ใหญ่ ทุกพระองค์

^{๒๖} ตรีศก เรียกปีจุลศักราชที่ลงท้ายด้วยเลข ๓ เช่น ปีระกา จุลศักราช ๑๓๔๓, ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๔๖๒-๔๖๓.

^{๒๗} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน <http://www.wikiwand.com/th/สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาสุดรรชนีราชประยูร>

ทุกท่านประสานพระหัตถ์และประสานมื้อมยกขึ้นรับว่า “สมการ” เมื่อเห็นชอบพร้อมกันแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาราธนาพระสงฆ์สวดชัยนโต และถวายอดิเรก^{๒๘}

ด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าฯ กรมขุนพิณิตประชานาถ ชั้นชายังทรงพระเยาว์ เกรงว่าไม่ทรงสามารถที่จะว่าราชการแผ่นดินให้ร่มเย็นเป็นสุขแก่พระราชวงศานุวงศ์ ตลอดจนบรรดาข้าทูลละอองธุลีพระบาท สมณพราหมณาจารย์ และอาณาประชาราษฎร์ได้ตั้งสมควร ที่ประชุมจึงได้มอบหมายให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าราชการแผ่นดินไปจนกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ จะทรงผนวชพระ^{๒๙}

๓.๓.๒ พระราชกรณียกิจ

ในช่วงที่อำนาจการบริหารประเทศอยู่ที่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสไปยังประเทศต่าง ๆ ที่มีสัมพันธไมตรีกับสยาม เช่น สิงคโปร์ ปัตตาเวีย อินเดีย และพม่า ที่ปกครองโดยชาวยุโรป ทั้งนี้เพื่อเป็นแบบอย่างในการบริหารประเทศ

การเสด็จประพาสครั้งแรกเมื่อวันที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๓ ทรงเสด็จยังเมืองสิงคโปร์ซึ่งถูกปกครองโดยอังกฤษ และเมืองปัตตาเวีย (ปัจจุบันคือเมืองจาการ์ตา) กับหมู่เกาะชาวฮอลันดา โดยเรือปืนพิทยัมรณยุทธ เพื่อทรงศึกษาการบริหารจัดการของบ้านเมืองอื่นเขา ตลอดจนความเป็นอยู่ของประชาชน ทรงใช้เวลาในการเสด็จประพาสครั้งนี้ ๔๗ วัน ครั้งที่ ๒ เสด็จพม่า เมื่อวันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๔ ทรงใช้เวลาอยู่ในพม่า ๓ เดือน

การเสด็จเยือนประเทศต่าง ๆ นั้นทำให้พระองค์เห็นสภาพบ้านเมืองของประเทศเพื่อนบ้าน และทรงนำส่วนที่ดีมาปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะสมกับสภาพบ้านเมืองของสยาม เช่นเรื่องรูปแบบการปลูกสร้างอาคาร ตลอดจนการแต่งกาย เช่นทรงผม ทรงโปรดให้เลิกการไว้ผมทรงมหาดไทย ให้ไว้ผมแบบรองทรงแทน และให้ออกแบบเสื้อราชประแตน (RACHA PATTERN) หรือแบบเสื้อของพระราชอา เป็นต้น

ลุปีพุทธศักราช ๒๔๑๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระชนมายุ ๒๐ พรรษาบริบูรณ์ในวันที่ ๒๐ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๑๖ พระองค์ได้เสด็จออกผนวชตามขัตติยราชประเพณีโบราณที่ทรงถือปฏิบัติกันมา ณ อุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นพระอุปัชฌาย์ พระสาสนโสภณ (สมเด็จพระสังฆราชวัดราชประดิษฐ์) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ทรงประทับอยู่ที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามตลอดเวลาที่อยู่ในเพศบรรพชิต ทรงประพฤติปฏิบัติสมณกิจได้อย่างสมบูรณ์

พลาตีย์ สิริธัญญิก กล่าวไว้ในหนังสือ พระปิยมหาราช พระเจ้ากรุงสยาม รัชกาลที่ ๕ ว่า

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^{๒๙} คือเมื่อขึ้นชาครบ ๒๐ ปี ในประกาศ พ.ศ. ๒๔๑๖, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงเดชนาภาพ, พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๕, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (นนทบุรี: โรงพิมพ์มติชนปากเกร็ด, ๒๕๕๕), หน้า ๓๑.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลาผนวชแล้ว ในวันที่ ๑๖ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๑๖ ทรงโปรดให้มีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกขึ้นใหม่ เป็นครั้งที่สอง ตามขัตติยราชประเพณีโบราณ เมื่อพระองค์ทรงพระมหาพิชัยมงกุฎสวมพระเศียรด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เอง แล้วพระองค์ทรงมีพระราชดำรัสในงานพิธีสำคัญนั้นว่า ต่อแต่นี้ไปการหมอบเฝ้าให้เลิก ทรงสั่งให้ข้าราชการบริพารและข้าราชการ ซึ่งกำลังหมอบเฝ้าอยู่นั้นให้ลุกขึ้นยืนทั้งหมด โดยทรงให้เหตุผลว่าประเพณีหมอบคลานให้เข้าเฝ้านั้น ไม่เหมาะสมกับยุคสมัยของบ้านเมืองแล้ว^{๓๐}

ด้วยกาลนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาเจ้าพระศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เป็นสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เพื่อตอบแทนคุณความดีที่ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณมาจนพระองค์บรรลุนิติภาวะ จากนั้นพระองค์ทรงว่าราชการด้วยพระองค์เอง ตลอดเวลา ๔๒ ปีที่พระองค์ทรงครองราชย์ ทรงประกอบพระราชกรณียกิจไว้มากมาย พระองค์ทรงเปรียบเสมือนกับต้นเรือ ที่ทรงพยายามนำเรือฝ่าคลื่นฝ่าลม เพื่อนำสยามสู่ความเป็นอารยประเทศ ทัดเทียมกับประเทศอื่น ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ ด้านการปกครอง ด้านสาธารณสุข ด้านคมนาคม ด้านสาธารณูปโภค ด้านศาสนา และด้านสังคม เป็นต้น โดยเฉพาะเกี่ยวกับการเลิกทาส พระองค์ทรงใช้เวลา ๓๔ ปีในความพยายามในการเลิกทาสด้วยพระวิริยะอุตสาหะและอดทน ทำให้การเลิกทาสสำเร็จเรียบร้อยโดยปราศจากการนองเลือด ทำให้พระองค์ได้รับการสรรเสริญจากนานาชาติในพระปรีชาสามารถ

๓.๓.๔ สิ้นรัชกาล

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระพลานามัยไม่สมบูรณ์และทรงประชวรอยู่เป็นนิจมาตั้งแต่การเสด็จกลับจากการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ เมื่อปี ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) พระอาการประชวรของพระองค์เริ่มหนักขึ้นในปลายปี ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มมีพระอาการประชวรที่พระนาภี เมื่อวันที่ ๑๗ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) พระองค์ทรงได้รับการรักษาจากหมอเบอร์เกอร์ หมอไรเดอร์ และหมอบัวซ์ แต่พระอาการก็ยังไม่ทุเลา ทรงรับสั่งให้มหาดเล็กไปเชิญพระอนุชา พระราชโอรส และเสนาบดีผู้ใหญ่ให้ขึ้นเฝ้าบนพระที่นั่งอัมพรสถาน ชั้น ๓ ในที่บรรทม ทรงตรัสกับผู้เข้าเฝ้าเหมือนปกติ ครั้นวันที่ ๒๑ ตุลาคม ในเวลาบ่ายพระองค์ทรงมีไข้ อุณหภูมิสูงกว่า ๑๐๐ องศาฟาเรนไฮต์ ซึ่งสร้างความวิตกกังวลแก่พระบรมวงศานุวงศ์ วันรุ่งขึ้นวันที่ ๒๒ ตุลาคม ทรงมีพระอาการหนักมาก คณะแพทย์ที่ทำการรักษาได้ประชุมกันและถวายรายงานต่อพระบรมวงศานุวงศ์ว่า พระอาการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหนักมาก เหลือกำลังของคณะแพทย์ที่จะทำการรักษาต่อไปได้ ครั้นถึงเวลา ๒ ยาม ๔๕ นาที ของวันที่ ๒๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคตด้วยพระอาการสงบนิ่ง สิริรวมพระชนมายุ ๕๘ พรรษา รวมเวลาที่อยู่ในสิริราชสมบัตินับได้ ๔๒ ปี

^{๓๐} พลาดิชัย สิทธิธัญกิจ, พระปิยมหาราช พระเจ้ากรุงสยาม รัชกาลที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ตกรตา พัลลิกซ์ จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๒๘.

ไกรฤกษ์ นานา เขียนไว้ในสมุดภาพเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ เกี่ยวกับการเสด็จสวรรคตของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

ในที่บรรทมและตามเฉลียงเต็มไปด้วยฝ่ายในและฝ่ายหน้า ร้องให้คร่ำครวญอยู่ระงมเซ็งแซ่ และท่วมท้นกายทั่วไป ประดุจต้นไม้ใหญ่ที่ถูกลมพัด กิ่งก้านและต้นหักล้มราบไปฉับใด บรรดา ฝ่ายในและฝ่ายหน้าทั้งหมดล้มกลิ้งเป็นลมไปตามกันฉับนั้น ด้วยความคร่ำครวญโศกาอาดูรเป็นอย่างล้นเหลือสุดที่จะรำพันให้สิ้นสุดลงได้^{๓๑}

คณะกรรมการธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม จัดพิมพ์ไว้ในหนังสือพระราชธรรม พระราชประวัติ พระราชกรณียกิจ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

เช้าวันที่ ๒๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๕๓ พสกนิกรทั่วทั้งแผ่นดินได้ข่าวอันแสนวิโยคจาก ประกาศของกระทรวงนครบาล ความว่า “มีรับสั่งของ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ซึ่งได้สำเร็จ ราชการแผ่นดิน ให้ประกาศให้ทราบโดยทั่วกันว่า สมเด็จพระชนกนาถ พระปรมินทรมหา จุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรด้วยพระโรคพระธาตุพิการ มาตั้งแต่วันที่ ๑๖ ตุลาคม พระโรคกลายไปในทางพระวัชกะพิการ แพทย์ได้ประกอบพระโอสถถวาย พระอาการหาคลายไม่ และเสด็จสวรรคต ณ วันเสาร์ ๒๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) เวลา ๒ ยาม ๔๕ นาที^{๓๒}

คณะกรรมการธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม จัดพิมพ์ไว้เพิ่มเติมอีกว่า ตามพระราช ประเพณี ในเวลาเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จสวรรคต พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ และราษฎร ทั้งหลาย ต้องโกนผมแทนการไว้ทุกข์ทั่วทั้งพระราชอาณาจักร แต่พระบาทสมเด็จพระชนกนาถ ได้ ทรงมีพระราชดำรัสสั่งว่า การให้ไว้ทุกข์ดังเช่นกล่าวมาแล้วนั้น ย่อมเป็นเครื่องเดือดร้อนอยู่เป็นอัน มาก ให้ยกเลิกเสียเลย ประกาศ มา ณ วันที่ ๒๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓)^{๓๓}

เมื่อไพร่ฟ้าประชาชนได้รับทราบข่าวนี้ เสียงสะอื้นรำไห่ระงมไปทั่วทั้งแผ่นดิน ด้วยอาลัย ในพระพุทธรูปเจ้าหลวงผู้เป็นมิ่งขวัญของปวงชนชาวไทย พระราชกรณียกิจอันมากมายของพระองค์นั้น ล้วนเป็นประโยชน์ต่อประชาชนและต่อประเทศชาติจนสุดจะพรรณนา ดังนั้นปวงชนชาวไทยจึงพร้อมใจ ถวายพระนามเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระองค์ว่า “มหाराช” ทรงมีสมัญญานามว่า “พระปิยมหาราช” พระนามนี้จะสถิตอยู่ในดวงใจทุกดวงของคนไทยไปตลอดชั่วกัลปาวสาน

วิมลพรรณ ปิตธวัชชัย กล่าวไว้ในหนังสือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะ วงศ์โวการ ว่า

^{๓๑} ไกรฤกษ์ นานา, **สมุดภาพเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทออฟเซ็ท ครีเอชัน จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๘๘.

^{๓๒} ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, **พระราชธรรม พระราชประวัติ พระราชกรณียกิจ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๓๕.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตแล้ว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ก็เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบต่อมา ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระมหากษัตริย์ลำดับที่ ๖ ในพระบรมจักรีวงศ์^{๓๔}

๓.๔ การเสียดินแดน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ หลายชาติในเอเชียรวมทั้งสยาม ต่างได้รับภัยคุกคามจากจักรวรรดินิยมตะวันตกที่แข่งกันออกล่าอาณานิคม แม้ว่าในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ สยามได้เปิดประเทศอย่างกว้างขวาง โดยได้ทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและพาณิชย์กับหลายชาติ อาทิ หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีประเทศอังกฤษแลประเทศสยาม (Treaty of Friendship and Commerce between the British Empire and the Kingdom of Siam) หรือบนปกสมุดไทย ใช้ชื่อว่า “หนังสือสัญญาเซอร์ยอนเบอร์ริง” หรือที่มักเรียกกันทั่วไปว่า สนธิสัญญาเบอร์ริง (Bowring Treaty) และยินยอมตามเงื่อนไขที่ชาติตะวันตกเรียกร้อง ทั้งการค้าเสรี การเก็บภาษีในอัตราที่แน่นอนและเป็นธรรม ให้ข้าว ปลา เหล้า เป็นสินค้าส่งออกได้ และการให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขต^{๓๕} แต่กระนั้นก็ยังไม่เพียงพอต่อความต้องการของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่มุ่งแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรทางธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์ของประเทศในเอเชีย และเพื่อยึดครองเป็นอาณานิคมของตน

รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ป้อมพระจุลจอมเกล้า กับการรักษาเอกราชของชาติ ว่า

การล่าอาณานิคมทวีความรุนแรงยิ่งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๕๓) สยามต้องเสียดินแดนที่เป็นประเทศราช แต่กระนั้นสยามก็ยังสามารถรักษาเอกราชไว้ได้ โดยป้อมพระจุลจอมเกล้าเป็นส่วนหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการสร้างเพื่อรักษาเอกราช^{๓๖}

และกล่าวไว้อีกว่า

ดินแดนที่แม่น้ำโขงไหลผ่าน เคยเป็นที่ตั้งของอาณาจักรที่มีอำนาจอิทธิพลเป็นของตนเอง ตั้งแต่สมัยโบราณ มีความสัมพันธ์กับอาณาจักรข้างเคียงในลักษณะของการทำสงครามกันเกือบตลอดเวลา บางครั้งก็ชนะ บางครั้งก็แพ้ เมื่อชนะก็กวาดต้อนเอาผู้คน ยึดทรัพย์สินที่มีค่าของอีกฝ่ายหนึ่ง กลับไปยังบ้านเมืองของตน พร้อมกับให้ฝ่ายแพ้เป็นประเทศราช ต้องถวายบรรณาการแก่ฝ่ายชนะเป็นประจำ เมื่อฝ่ายแพ้คิดว่าตนเองเข้มแข็งพอ หรือเห็นว่าอีกฝ่ายอ่อนแอลง ก็จะมี

^{๓๔} วิมลพรรณ ปิตธวัชชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรุงเทพ จำกัด, ๑๙๘๔), หน้า ๕๘๓.

^{๓๕} สิทธิสภาพนอกอาณาเขต หมายถึงสิทธิพิเศษที่จะใช้กฎหมายของอีกประเทศหนึ่งบังคับแก่บุคคลที่เป็นพลเมืองของตนที่ไปอยู่ในดินแดนของอีกประเทศหนึ่ง, ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๒๓๓.

^{๓๖} วุฒิชัย มูลศิลป์, รศ. วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ป้อมพระจุลจอมเกล้า กับการรักษาเอกราชของชาติ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท พิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒.

การแข็งข้อโจมตีอีกฝ่ายเพื่ออิสรภาพ ขณะเดียวกันฝ่ายที่อ่อนแอ อาจถูกรุกรานจากอาณาจักรข้างเคียง ๒ หรือ ๓ อาณาจักร เมื่อแพ้ก็จะอยู่ในฐานะ “เมืองสองฝ่ายฟ้า” หรือ “เมืองสามฝ่ายฟ้า” คือยอมอ่อนน้อมเป็นประเทศราช และถวายบรรณาการให้แก่อาณาจักรข้างเคียง ๒ หรือ ๓ อาณาจักรพร้อม ๆ กัน หรือบางเวลาอาณาจักรที่อ่อนแอ อาจแสวงหาความช่วยเหลือจากอาณาจักรอื่น เช่นเขมรเคยขอความช่วยเหลือจากเวียดนาม เพื่อให้หลุดพ้นจากอำนาจของสยาม แต่เมื่อเวียดนามควบคุมเขมรมากเกินไป พยายามทำให้เขมรเป็นเวียดนาม เขมรก็หวนกลับมาขอความช่วยเหลือจากสยาม เป็นต้น

สำหรับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ หลายประเทศต่างก็ตกเป็นเป้าหมายของจักรวรรดินิยมตะวันตก ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส และสถานการณ์ก็เริ่มทวีความรุนแรงมากขึ้น ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๒๗ ถึง ๒๔๒๘ เกิดสงครามระหว่างจีนกับฝรั่งเศส ซึ่งจบลงด้วยการที่จีนยอมรับว่าเวียดนามตอนเหนือ (ตังเกี๋ย) เวียดนามตอนกลาง (อันนัม) อยู่ภายใต้การอารักขาของฝรั่งเศส ต่อมาในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘ เกิดสงครามระหว่างอังกฤษและพม่า ครั้งที่ ๓ พม่าเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ ต้องสูญเสียเอกราช และต้องตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ^{๓๗}

ขณะที่สยามเองก็ตกเป็นเป้าของรุกรานของจักรวรรดินิยมตะวันตกเช่นกัน ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสต่างก็ต้องการดินแดนที่เป็นประเทศราชและดินแดนที่อยู่ในอารักขาของสยาม แม้ฝ่ายสยามเองพยายามที่จะต่อต้านการรุกรานของฝ่ายจักรวรรดินิยม แต่ในที่สุดสยามก็ต้องยอมเสียดินแดนบางส่วนให้แก่จักรวรรดินิยมตะวันตก เพื่อรักษาดินแดนส่วนใหญ่เอาไว้

ในเรื่องนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นที่นำไปสู่วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒

๓.๔.๑ เสียแคว้นสิบสองจุไทย

แคว้นสิบสองจุไทย เป็นดินแดนที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของราชอาณาจักรสยาม อยู่ทางทิศใต้ของประเทศจีน อยู่ทางทิศตะวันออกของประเทศพม่า และอยู่ทางทิศตะวันตกของประเทศญวนหรือเวียดนาม เดิมเป็นภูมิภาคของชนชาติไทยน้อยที่ได้ลงมาเป็นใหญ่ในประเทศสยามนี้ นามอาณาจักรเรียกว่า “สิบสองจุไทย” สิบสองจุไทยแบ่งออกเป็น ๓ ภาค ภาคตะวันตกติดต่อกับสิบสองปันนา ภาคกลางติดต่อกับจีน คงเรียกว่าสิบสองจุไทย ภาคตะวันออกที่ติดต่อกับญวนเรียกว่าเมืองพวน พวกไทที่เป็นชาวเมืองในทั้ง ๓ ภาคนั้น มีชื่อเรียกที่ต่างกัน พวกชาวสิบสองปันนาได้ชื่อว่า ลื้อ พวกชาวสิบสองจุไทยได้ชื่อว่า ผู้ไท พวกชาวเมืองพวนได้ชื่อว่า ลาวพวน แต่พูดภาษาไทย และถือตัวว่าเป็นไทยด้วยกันทั้ง ๓ ภาค

คณะกรรมการกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร จัดพิมพ์ไว้ในหนังสือประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๘ ว่าบริเวณหัวพันห้าทั้งหกและสิบสองจุไทย ประกอบด้วยกลุ่มคนหลายเผ่าพันธุ์ อาทิ ผู้ไท ข่า แม้ว จีน ลาว คนเหล่านี้กระจ่ายกันอยู่ในรูปของ “เมือง” ซึ่งอยู่อาศัยปะปนกันไป โดยส่งบรรณาการไปยังศูนย์อำนาจต่าง ๆ คือหลวงพระบาง ญวนและจีน ใน

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓.

ลักษณะของเมืองสองฝ่ายฟ้าบ่าง สามฝ่ายฟ้าบ่าง ซึ่งขึ้นอยู่กับว่าได้ส่งบรรณาการไปยังศูนย์อำนาจใด

๓๘

อาณัติ อนันตภาค เขียนไว้ในหนังสือประวัติศาสตร์ลาว เกี่ยวกับแคว้นสิบสองจุไทไว้ว่า

แคว้นสิบสองจุไทได้ตกเป็นเมืองขึ้นของไทยตั้งแต่สมัยของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อ กองทัพกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมีเจ้าพระยามหากษัตริย์ (รัชกาลที่ ๑) และเจ้าพระยาสุรสีห์ (บุญมา) ได้นำ กองกำลังพลสองหมื่นคนยกไปตีหัวเมืองลาวตั้งแต่จำปาศักดิ์ถึงเวียงจันทน์ ฝ่ายหลวงพระบางซึ่งไม่ถูก กับเวียงจันทน์มาก่อน ก็นำกำลังมาช่วยกรุงศรีอยุธยาตีเวียงจันทน์ด้วย แม่ทัพกรุงศรีอยุธยาได้ให้ กองทัพหลวงพระบางยกไปตีเมืองทันต์ (ญวนเรียกชื่อ หวี) เมืองมวย ซึ่งเป็นเมืองของชาวญูไทดำได้ทั้ง สองเมือง แล้วกวาดต้อนชาวญูไทดำ (ลาวทรงดำ) เป็นจำนวนมากมาตั้งถิ่นฐานที่เมืองเพชรบุรี นับเป็น ชาวญูไทดำรุ่นแรกที่มาตั้งถิ่นฐานในกรุงศรีอยุธยา

ในปีพ.ศ. ๒๓๓๕ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ กองทัพ เวียงจันทน์ได้ยกไปตีเมืองแกง เมืองพวน ซึ่งแข็งข้อต่อเวียงจันทน์ และกวาดต้อนเอาชาวญูไทดำและ ลาวพวนเป็นเชลย ส่งต่อมายังกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ ทรงมี รับสั่งให้ชาวญูไทดำประมาณ ๔,๐๐๐ คน ไปตั้งถิ่นฐานที่เมืองเพชรบุรีเช่นเดียวกับชาวญูไทดำรุ่นแรก

ในระหว่างปีพ.ศ. ๒๓๖๙-๒๓๗๑ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาล ที่ ๓ มีการอพยพครั้งใหญ่ของชาวญูไทดำในแคว้นสิบสองจุไท เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยา สาเหตุ เนื่องจากหนีภัยสงครามจากการก่อกบฏเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ และภัยสงครามระหว่างกรุงศรี อยุธยากับเวียดนาม ในปี พ.ศ. ๒๓๗๖-๒๔๙๐^{๓๘}

ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๑๘ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ขณะนั้นแคว้นสิบสองจุไทขึ้นอยู่กับหลวงพระบาง มีกลุ่ม ฮ่อ^{๔๐} คือกลุ่มชาวจีนที่เป็นกบฏที่เรียกว่า “กบฏไต้เผง” ถูกปราบและพากันอพยพลงมาจากใต้ และเข้าตั้งหลักแหล่งในบริเวณแคว้นสิบสองจุไท และบริเวณหัวพันห้าทั้งหก แล้วได้ก่อความวุ่นวายขึ้น พวกฮ่อได้แบ่งเป็นหลายกลุ่มโดยใช้ชื่อของธงเป็น เครื่องกำหนด เช่น ธงเหลือง ธงดำ ออกปล้นสะดมเมืองต่าง ๆ จนศูนย์อำนาจ คือหลวงพระ บางต้องเข้าไปรับผิดชอบ เมื่อศูนย์อำนาจไม่สามารถปราบฮ่อได้ สยามจึงเข้าไปมีบทบาทนับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๘ เป็นต้นมา

^{๓๘} กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๘**, (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, ๒๕๔๕), หน้า ๕๓๗.

^{๓๙} อาณัติ อนันตภาค, **ประวัติศาสตร์ลาว**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท วิชั่น พีเพรส จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๑๓๕-๑๓๖.

^{๔๐} ฮ่อ ก็คือเจ๊กนั่นเอง พวกไททางเหนือไม่เรียกเจ๊ก เขาเรียกว่าฮ่อมาแต่โบราณ แม้ในหนังสือพระราช พงศาวดาร ซึ่งกล่าวถึงจีนตีเมืองพม่าเมื่อตอนก่อนศึกอะแซหวุ่นกี้ ก็เรียกว่าฮ่อ ...แต่ในชั้นหลังมา พวกชาวล้านนา และล้านนาในมณฑลพายัพเรียกบรรดาเจ๊ก (ทั้งจีนแลเม่งจู) อ้างในกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๘**, (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, ๒๕๔๕), หน้า ๕๔๒-๕๔๔.

ในปีพ.ศ. ๒๔๑๘ พวกฮ่อได้ยกกำลังมาตีจนถึงเมืองพวน เจ้าเมืองเชียงขวางได้ขอกำลังจากญวนมาช่วย แต่ทัพญวนสู้กับญีนฮ่อไม่ได้ แยกหนีกลับไป พวกกบฏจีนฮ่อยึดได้เมืองเชียงขวาง และได้ตั้งค่ายใหญ่อยู่ที่ทุ่งเชียงคำ เตรียมการตีเมืองหลวงพระบางและเมืองหนองคายต่อไป หลังจากตีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบข่าวการรุกรานของกบฏจีนฮ่อในแคว้นสิบสองจุไทย จึงมีพระบรมราชโองการให้กองทัพจัดส่งทหารจากพระนคร ขึ้นไปปราบพวกกบฏฮ่อ ซึ่งล่องลำเข้ามจนถึงเวียงจันทน์ และการปราบกบฏฮ่อยึดเยื้อไปจนถึงปี พ.ศ. ๒๔๒๘ กองทัพของฝ่ายสยามก็ต้องถอนกำลังออกจากทุ่งเชียงคำเนื่องจากพระยาราชวรากุล แม่ทัพถูกยิงได้รับบาดเจ็บ และเสบียงอาหารก็เกิดขาดแคลน ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้กรมทหารที่ได้รับการฝึกแบบยุโรปขึ้นไปปราบ โดยจัดเป็นกองกำลังฝ่ายใต้ และกองกำลังฝ่ายเหนือ

นายพลโท เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) เล่าไว้ในหนังสือประวัติและความจำย่อว่า

เมื่อปีระกา สัปตศก^{๔๑} จ.ศ. ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘) อายุได้ ๓๓ ปี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นแม่ทัพฝ่ายเหนือ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง) เปนแม่ทัพฝ่ายใต้ ยกขึ้นไปปราบฮ่อครั้งที่ ๑ เพราะเดิมกองทัพได้เคยยกขึ้นไปปราบฮ่อช้านานถึง ๑๓ ปีเศษ หาสำเร็จไม่ จนกระทั่งพระยาราชวรากุล (เจ้าพระยาศรีธรรมราช เวกปทุมรัตน์) แม่ทัพหน้าของเจ้าพระยาภูธราภัย ถูกกระสุนปืนฮ่อที่หน้าแข้ง กระดูกแตก ต้องเรียกกลับ ขณะที่ยกกองทัพไปนั้น ต้องขึ้นเขาลงห้วยได้รับความลำบากมาก เพราะยังไม่มีผู้ใดได้ขึ้นไป กระทั่งถึงที่สุดพระราชอาณาเขตรนี้เลย ได้ยกขึ้นไปรบ รบที่ใดพวกฮ่อก็แตกพ่ายไปสิ้น เพราะกลัวลูกแตก (ตอปีโดบก) ที่ข้าพเจ้าได้คิดทำขึ้น ในระหว่างนั้นเกิดไข้ป่า ทหารตายมาก เหลือคนที่ไม่ป่วย ๑๑ คน ฮ่อแล่นมาจะยกมาล้อมค่ายที่ห้วยหอม ข้าพเจ้าคิดอุบายให้ฮ่อแล่นมาจะแพ้ไปหมด จนฮ่อแล่นมาจะเข้ามาล้อมสวามีภักดีทั้งสิ้น กับจัดตั้งผู้รักษาเมืองต่าง ๆ แลจัดการบ้านเมืองเสร็จแล้วยกทัพกลับกรุงเทพฯ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายพลตรี ผู้บัญชาการกรมยุทธภัณฑ์ ในกรมยุทธนาธิการ และบรรดาศักดิ์เป็นพระยาสุรศักดิ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก^{๔๒}

นายพลโท เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) เล่าไว้ในหนังสือเล่มเดียวกันอีกว่า ครั้นต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๐ พวกจีนฮ่อได้ก่อความวุ่นวาย ราชทูตฝรั่งเศสประจำสยามได้เข้าพบนายพลตรี พระยาสุรศักดิ์มนตรี แจ้งให้ทราบว่าเมื่อวันอาทิตย์ เดือนแปด ปีกุน ว่าได้รับรายงานจากมองซิเออร์ ปาวิ ว่าพวกฮ่อและพวกไทยไล ได้ยกกำลังเข้าตีนครหลวงพระบางแตก และเผาเมือง ซึ่งเป็นรายงานข่าวที่สอดคล้องกับใบบอกของหลวงพิศณุเทพ ข้าหลวง ที่มีมายังกรมมหาดไทย ว่า เมื่อวันจันทร์ เดือน ๗ แรม ๑ ค่ำ พวกฮ่อและพวกไทยไลล่องเรือลงมา ขึ้นพักที่วัดแสน วัดเชียงทอง ชาน

^{๔๑} สัปตศก เรียกปีจุลศักราชที่ลงท้ายด้วยเลข ๗ เช่นปีฉลูสัปตศก จุลศักราช ๑๓๔๗, ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิต**, หน้า ๑๒๐๘.

^{๔๒} สุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต), นายพลโท เจ้าพระยา, **ประวัติและความจำของนายพลโท เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต)**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชีวะชน, ๒๔๖๖), หน้า ๗-๘.

นครหลวงพระบาง และวันพุธ เดือน ๗ แรม ๓ ค่ำ เวลา ๕ โมงเศษ พากันถืออาวุธเข้าปล้นเมืองและพระราชวังหลวง ได้มีการต่อสู้กันประมาณ ๒ ชั่วโมง มีคนบาดเจ็บเป็นจำนวนมาก ในที่สุดเจ้านครหลวงพระบาง พระมเหสีตลอดจนพระประยูรญาติเสด็จหนีออกจากนครหลวงพระบางโดยทางชลมารค ไปยังบ้านปากลาย ณ วันเสาร์เดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ โดยมีหลวงพิศณุเทพและมองซิเออร์ ปาวิ รวมอยู่ด้วย

และการที่นครหลวงพระบางแตกเสียหายยับเยินในครั้งนี้ เป็นด้วยราษฎรแตกตื่นกระจัดพลัดพราก มิได้คิดจะต่อสู้ และอีกอย่างหนึ่งได้ความว่า ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของลาวเชื่อคำหลอกลวงของพวกเมืองโล่วว่าจะเข้ามาโดยดี จึงมิได้คิดป้องกันบ้านเมืองโดยแข็งแรงแต่แรก ครั้นเมื่อภายหลังไพร่พลระส่ำระสายแตกตื่นไปมาก จะควบคุมก็เป็นการจวนตัว ไม่ทันเวลา จึงได้เสียเมือง^{๔๓}

หลังจากที่ทรงได้รับรายงานการรุกรานของฮ่อแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้มีกระแสรับสั่งกับพระยาสุรศักดิ์มนตรี ว่า “เจ้าต้องเป็นแม่ทัพยกขึ้นไปปราบฮ่ออีกครั้งหนึ่ง ส่วนการเสบียงอาหารนั้น ข้าจะให้กรมหมื่นสิทธิประสงค์ ยกขึ้นไปเป็นกองเสบียง ณ เมืองพิชัย เตรียมไว้ส่งกองทัพเจ้า ส่วนตัวเจ้าต้องเตรียมตัวจัดกองทัพยกขึ้นไปโดยเร็ว”^{๔๔}

ในการที่พระยาสุรศักดิ์มนตรีจะยกกองทัพขึ้นไปปราบฮ่อในครั้งนี้ ฝ่ายฝรั่งเศสจะขอส่งกองกำลังขึ้นไปด้วย โดยตกลงกันในเบื้องต้นว่า ฝ่ายสยามจะการปราบฮ่อในราชอาณาจักรสยาม ส่วนฝรั่งเศสจะทำการปราบฮ่อในเขตแดนของฝรั่งเศส “กองทัพสยามเคลื่อนขบวนออกจากกรุงเทพฯ ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๕ นาที ถึงเมืองพิชัย ณ วันจันทร์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือนยี่ เวลาเช้า ๔ โมง ๑๐ นาที”

วันพฤหัสบดีขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๓ เวลาเช้า ๓ โมง พระยาสุรศักดิ์มนตรีพร้อมด้วยนายทัพนายกองไพร่พลทหารพร้อมสรรพด้วยเครื่องศาสตราวุธยุทธภัณฑ์ ยกออกจากเมืองพิชัย ๕ โมงเช้า วันพุธ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๓ พระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพได้ยกกองทัพถึงเมืองปากลายเวลาเช้า ๕ โมงเศษ มีพระยาศรีสนไชย ขุนนางเมืองหลวงพระบาง กับตาแสงปากลาย และกรมการเมืองอีก ๑๒ คนมาคอยรับอยู่ที่ค่าย วันพฤหัสบดีแรม ๔ ค่ำ เดือน ๔ ปีกุน นพศก^{๔๕} จ.ศ. ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) เวลาเช้า ๓ โมงเศษ พระยาสุรศักดิ์มนตรีได้สั่งให้ยกกองทัพเรือออกจากบ้านปากลาย เดินทางหยุดพักรอนแรมไปตามระยะทางตลอดมาจนถึงท่าเลื้อน ระยะทางห่างจากเมืองหลวงพระบาง ๑ ชั่วโมง บรรดาราษฎรได้พากันมาคอยต้อนรับอย่างล้นหลาม ได้ถึงค่ายเมืองหลวงพระบาง ณ วันจันทร์แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ปีกุน นพศก จ.ศ. ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ พระยานนทบุรี ข้าหลวง และ

^{๔๓} คณะกรรมการจัดทำหนังสือครบรอบ ๒๐ ปี โรงเรียนสุรศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ไทลีนคอมพิวกราฟฟิค จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๑๑๖.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘.

^{๔๕} นพศก เรียกปีจุลศักราชที่ลงท้ายด้วยเลข ๙ เช่นปีเถาะนพศก จุลศักราช ๑๓๔๙, ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๖๐๕.

พระพลัษฏานุรักษ์ ปลัดทัพ ได้รายงานเหตุการณ์ต่าง ๆ และที่ได้จัดทำมาแล้วให้ทราบ และกองทัพจากกรุงเทพฯ ก็สามารถปราบฮ่อได้จนราบคาบและจัดการบ้านเมืองนครหลวงพระบางได้เรียบร้อย^{๔๖}

หลังจากที่ปราบโจรจีนฮ่อแล้ว กองทัพของฝรั่งเศสภายใต้การบังคับบัญชาของ พันเอกบาเนอแกง ได้เคลื่อนกำลังไปยังเมืองแฉง และได้เผชิญกับกองทัพฝ่ายสยามซึ่งยึดรักษาเมืองแฉงไว้ ทำให้กำลังของทั้งสองฝ่ายได้ต้องประจันหน้ากันก่อนที่การเจรจาจะเริ่มต้นขึ้น โดยมองซิเออร์ ปาวิ กงสุลฝรั่งเศสประจำเมืองหลวงพระบาง ได้เข้าพบพระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพฝ่ายสยาม เพื่อแจ้งให้ทราบว่า แคว้นสิบสองจุไทและหัวพันห้าทั้งหก ถือเป็นเมืองขึ้นของญวน และญวนขณะนี้ก็เป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสแล้ว จึงถือว่าดินแดนเหล่านี้ทั้งหมดอยู่ในอาณัติของฝรั่งเศส...พระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพของฝ่ายสยามมีอาจปฏิบัติตามได้ และยืนยันกลับไปว่า “สยามยังคงมีสิทธิและอำนาจในการปกครองเหนือดินแดนนี้ และการจะถอนทหารหรือไม่ขึ้นอยู่กับคำสั่งจากกรุงรัตนโกสินทร์”^{๔๗}

ศาสตราจารย์ ดร.เพญศรี ดูก กล่าวไว้ใน การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย ว่า

เพื่อป้องกันอธิปไตยของสยามในแคว้นสิบสองจุไท พระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงเปิดการเจรจากับนายปาวิที่เมืองแฉง ทั้งสองฝ่ายมีความเห็นขัดแย้งกันตลอดเวลา แม้พระยาสุรศักดิ์มนตรีจะอ้างประวัติศาสตร์และความเป็นจริงที่สยามเคยมีอำนาจปกครองเมืองแฉงมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๕ ก็ตาม แต่ก็ไร้ผล ในที่สุดพระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงเสนอว่า เพื่อเป็นการหลีกเลี่ยงการใช้กำลัง ในเมื่อฝ่ายสยามได้เข้ามาตั้งอยู่ในหัวพันห้าทั้งหกแล้ว และฝรั่งเศสก็ได้ตั้งอยู่ในแคว้นสิบสองจุไทแล้วเช่นกัน ก็ให้ต่างฝ่ายต่างรักษาเขตแดนของตนไป ส่วนเมืองแฉงนั้น ให้ทั้งทหารสยามและทหารฝรั่งเศสร่วมมือกันรักษาความสงบจนกว่ารัฐบาลทั้งสองฝ่ายจะตกลงกันได้ ในที่สุดนายปาวิก็นำเห็นด้วย การเจรจานี้นำไปสู่การลงนามในความตกลงขั้นสุดท้าย (Entente Finale) ซึ่งบรรจุข้อความตามที่พระยาสุรศักดิ์มนตรีเสนอ^{๔๘}

ทั้งสองฝ่ายได้บรรลุข้อตกลงในเบื้องต้นทำเป็นหนังสือสัญญา ๙ ข้อ เมื่อวันที่ ๒๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ โดยมีสาระสำคัญดังนี้

(๑) ในระหว่างที่รัฐบาลทั้งสองฝ่ายยังไม่ได้ข้อตกลงกัน ทหารฝรั่งเศสจะตั้งอยู่ในแคว้นสิบสองจุไท กองทัพสยามจะตั้งอยู่ที่หัวพันห้าทั้งหก และเมืองพวน ต่างฝ่ายต่างจะไม่ล่วงเข้าไปในเขตซึ่งกันและกัน

(๒) ที่เมืองแฉงนั้น ทหารฝ่ายสยามและฝ่ายฝรั่งเศส จะรักษาอยู่ด้วยกันจนกว่ารัฐบาลทั้งสองฝ่ายจะตกลงกัน

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘.

^{๔๗} วิพันธุ์ ชมะโชติ, น.อ., แผ่นดินที่เสียไป, หน้า ๘๕-๘๖.

^{๔๘} เพญศรี ดูก, ศ.ดร., การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย, หน้า ๕๑-๕๒.

(๓) กองกำลังของฝ่ายสยามและฝ่ายฝรั่งเศสจะช่วยกันปราบฮ่อที่เป็นโจรผู้ร้ายที่อยู่ตามเขตแดนของตนให้ราบคาบ”^{๔๔}

หลังจากที่ทั้งสองฝ่ายได้ทำสัญญาต่อกันแล้ว เหตุการณ์ตึงเครียดจึงได้ผ่อนคลายลง พระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงได้ทยอยทัพกลับมาตั้งอยู่ที่นครหลวงพระบาง แต่คงกำลังส่วนหนึ่งไว้ที่เมืองแฉะ และเมื่อเหตุการณ์สงบแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี ยกทัพกลับกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๓ มกราคม ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒) ให้คงกำลังส่วนหนึ่งไว้แต่ในที่สุดสยามก็ต้องเสียแคว้นสิบสองจุไทย ซึ่งมีเนื้อที่ ๘๗,๐๐๐ ตารางกิโลเมตรให้แก่ฝรั่งเศสโดยพฤตินัยในปี พ.ศ. ๒๔๓๑ แต่เมื่อฝรั่งเศสตัดสินใจใช้นโยบายรุนแรงกับสยามในปี ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงส่วนใหญ่รวมทั้งแคว้นสิบสองจุไทยจึงตกเป็นของฝรั่งเศสโดยนิตินัย

๓.๔.๒ เสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำสาละวิน

แม่น้ำสาละวิน เป็นแม่น้ำที่มีความยาว ๒,๘๐๐ กิโลเมตร มีความยาวเป็นอันดับที่ ๒๖ ของโลก เป็นอันดับสองของภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ รองมาจากแม่น้ำโขง มีต้นกำเนิดจากการละลายของหิมะเหนือเทือกเขาหิมาลัย ไหลผ่านมณฑลยูนนาน ประเทศจีน ซึ่งเรียกแม่น้ำนี้ว่า “นู่เจียง” ซึ่งแปลว่า “แม่น้ำพิโรธ” ไหลผ่านประเทศพม่า ผ่านรัฐฉาน รัฐกะยา และรัฐกะเหรี่ยง ซึ่งเป็นแม่น้ำที่กั้นพรมแดนระหว่างพม่ากับสยามที่จังหวัดแม่ฮ่องสอน ไหลลงมาบรรจบกับแม่น้ำเมย หลังจากนั้นแม่น้ำสาละวินจึงไหลวกกลับเข้าประเทศพม่า และไหลลงสู่มหาสมุทรอินเดียที่อ่าวมะละเกาะ รัฐมอญ

สายสกุล เตชาบุตร กล่าวไว้ในหนังสือ เสียดินแดนให้จักรวรรดินิยมในสมัยล่าอาณานิคม ว่า

ฝั่งซ้ายของแม่น้ำสาละวินในอดีตเคยเป็นของอาณาจักรล้านนา และล้านนาเป็นของสยาม ซึ่งก็หมายความว่าแผ่นดินส่วนนี้เป็นของสยามโดยปริยาย ซึ่งมีเมือง ๑๓ เมือง คือเมืองแจ๊ะ เมืองใหม่ เมืองทา เมืองจวด เมืองหาง เมืองต่วน เมืองสาด เมืองยอน เมืองตูม เมืองกวาน เมืองไฮ เมืองฮ่องลิก และเมืองโก ทั้ง ๑๓ เมืองนี้อยู่ทางทิศเหนือของอำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่ เมืองเหล่านี้อยู่ห่างจากแม่น้ำสาละวินไปทางทิศตะวันออกประมาณ ๔๐-๕๐ กิโลเมตร

เมื่ออังกฤษสามารถยึดครองพม่าได้ทั้งหมดในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ แต่ก็ต้องใช้เวลาในการปราบปรามกบฏภายในของพม่าอยู่อีก ๖ ปี ถึงปี พ.ศ. ๒๔๓๔ จึงสามารถกำจัดบัลลังก์ของกษัตริย์สิปอ (ทีปอ) ได้ และเริ่มวางระบบการปกครองภายในพม่าใหม่ อังกฤษเริ่มส่งทหารเข้ามาจัดการในแคว้นไทยใหญ่และกะเหรี่ยงที่มีพรมแดนติดกับแคว้นเชียงใหม่ ต่อมาอังกฤษเริ่มส่งคนลงพื้นที่เพื่อทำการสำรวจทรัพยากรทางธรรมชาติของพม่าอย่างจริงจัง พบว่าในพื้นที่ฝั่งด้านตะวันออกของแม่น้ำสาละวิน อันเป็นเขตของเมืองเชียงใหม่ นั้น มีความอุดมสมบูรณ์อย่างมาก

^{๔๔} เกริกฤทธิ์ ไทคุนธนภพ, สยาม ร.ศ. ๑๑๒ วิกฤตแผ่นดิน พินาฟฝรั่งเศสและเสียดินแดน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท คอนเซ็ปต์พริ้นท์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๕๕.

มีไม้สักที่มีมูลค่ามหาศาล บรรดาพ่อค้าชาวอังกฤษในย่างกุ้งต้องการให้รัฐบาลของตนยึดดินแดนส่วนนี้จากรัฐบาลสยามเสีย ดังนั้นรัฐบาลอังกฤษจึงได้ให้ราชทูตของตนที่กรุงเทพฯ มีหนังสือแจ้งมายังกระทรวงต่างประเทศของสยามว่าฝ่ายเจ้าหน้าที่ปกครองของอังกฤษที่เมืองกัลกัตตาอ้างว่า พม่าเคยมีสิทธิในดินแดนฝั่งด้านตะวันออกของแม่น้ำสาละวิน จึงขอกำหนดดินแดนให้รัฐบาลสยามตั้งกรรมการปักปันเขตแดน และให้ขึ้นไปพบปะกับกรรมการปักปันเขตแดนของฝ่ายอังกฤษภายในกำหนด มิฉะนั้นทางฝ่ายอังกฤษจะดำเนินการปักปันเขตแดนแต่ลำพังฝ่ายเดียว รัฐบาลสยามได้พยายามชี้แจงว่าไม่สามารถที่จะส่งคนไปทันตามกำหนดได้ เพราะระยะทางจากกรุงเทพฯ ถึงเชียงใหม่ต้องใช้เวลาเดินทางร่วมเดือน จึงขอย้ายสถานที่การเจรจาไปยังกรุงลอนดอน แต่ฝ่ายอังกฤษไม่ยินยอม สุดท้ายฝ่ายอังกฤษจึงได้ทำการปักปันเขตแดนเพียงลำพังแต่ฝ่ายเดียว ซึ่งก็ได้รวมเอา ๑๓ เมืองที่อยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำสาละวินเข้าไปด้วย^{๕๐}

ขณะที่ ศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญศรี ดูก กล่าวไว้ในหนังสือการต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย ว่า

การที่สยามเสียดินแดนครั้งนี้ให้กับอังกฤษไปนั้น กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ เสนาบดีการต่างประเทศทรงเห็นว่า เนื่องจากสยามกำลังมีกรณีพิพาทกับฝรั่งเศสทางด้านลาวใกล้เคียง จึงอยากจะตกลงเขตแดนกับอังกฤษเสีย เพื่อจะได้เผชิญหน้ากับการคุกคามของฝรั่งเศสและป้องกันตนเองได้โดยไม่ต้องพะว้าพะวง จะเห็นได้ว่า กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ทรงเป็นนักการทูตที่เห็นการณ์ไกล ไม่ทรงประสงค์จะมีปัญหากับมหาอำนาจตะวันตกพร้อม ๆ กันถึง ๒ ประเทศ จึงทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องรีบแก้ไขปัญหากับอังกฤษให้เสร็จสิ้นเสียก่อน^{๕๑}

ที่สุดสยามก็ต้องยอมรับผลของการปักปันเขตแดนที่อังกฤษที่กระทำแต่เพียงฝ่ายเดียว โดยไม่มีเจ้าหน้าที่สยามเข้าไปร่วมรู้เห็น ทำให้สยามต้องเสียเมืองทั้ง ๑๓ เมืองที่อยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำสาละวินให้แก่อังกฤษไป เนื้อที่ ๓๐,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร

๓.๔.๓ เสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง

ดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง คือดินแดนที่เป็นที่ตั้งของประเทศลาว ซึ่งเป็นประเทศราชของกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และลาวก็ตกเป็นประเทศราชของกรุงศรีอยุธยาอย่างต่อเนื่องจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

หลังจากที่เข้ายึดครองแคว้นสิบสองจุไทยแล้ว ฝรั่งเศสเริ่มมองหาเหตุอันจะนำไปเป็นข้อพิพาทกับสยาม เพื่อนำไปสู่การยึดครองดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงซึ่งเป็นที่ตั้งของประเทศลาว ฝรั่งเศสได้กล่าวอ้างต่อสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการว่า “...ลาวเคยเป็นของเวียดนามมาก่อน และขณะนี้เวียดนามเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสแล้ว ลาวก็ต้องตกเป็นของฝรั่งเศสด้วย” และกล่าวอีกว่า “สิทธิของญวนเป็นสิ่งที่มิอาจโต้แย้งได้ และฝรั่งเศสจะไม่ยอมให้ทหารสยามแม้แต่คนเดียวเข้าไปในดินแดนดังกล่าวนี้”

^{๕๐} สายสกุล เดชาบุตร, เสียดินแดนให้จักรวรรดินิยมในสมัยล่าอาณานิคม, หน้า ๑๘๙-๑๙๑. .

^{๕๑} เพ็ญศรี ดูก, ศ.ดร., การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย , หน้า ๕๓.

วิมลพรรณ ปิตรวัชชัย กล่าวไว้ในหนังสือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ว่า

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ก็ได้ทรงพยายามระมัดระวังในการชี้แจงเกี่ยวกับเรื่องเขตแดนในการครอบครองของสยาม และสยามก็อยู่ระหว่างการจัดทำแผนที่เพื่อแสดงแนวเขต และได้ชี้แจงต่อฝ่ายฝรั่งเศสด้วยเหตุและผล การเรียกร้องสิทธินี้ซึ่งญวนไม่เคยทำเองเลย ไม่เคยทำแม้กระทั่งเมื่อรัฐนี้เข้ามาอยู่ใต้อารักขาของฝรั่งเศสแล้ว อันที่จริงเป็นเรื่องที่เถียงไม่ขึ้น ไม่เพียงต่อประจักษ์พยานมากมายทางประวัติศาสตร์เท่านั้น แต่ยังขัดกับพยานทางแผนที่และคำบอกเล่าของบรรดานักเดินทางทั้งหลายซึ่งเคยสำรวจบริเวณนี้มาแล้วอีกด้วย ทั้งนี้ยังรวมถึงถ้อยคำบอกกล่าวของคณะกรรมการ ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสส่งไปเมื่อปี ค.ศ.๑๘๖๗ (พ.ศ. ๒๔๑๐)^{๕๒}

แม้จะมีความพยายามจากฝ่ายสยามที่จะเจรจาหาข้อยุติเกี่ยวกับปัญหาเรื่องเขตแดนกับฝรั่งเศส โดยฝ่ายสยามยินยอมที่จะถอนกำลังบางส่วนจากดินแดนพิพาท แต่ฝรั่งเศสก็ยังคงยืนยันที่รักษาสถานะของตนในฐานะผู้สืบสิทธิของญวนที่เคยมีต่อดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงซึ่งฝ่ายสยามไม่สามารถที่จะยอมรับได้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักดีว่า สิ่งที่สยามต้องทำคือการป้องกันตนเอง สยามจำเป็นต้องปฏิรูปการปกครองหัวเมือง และการเตรียมการป้องกันพระนครจากการคุกคามจากปัจเจกมิตรทั้งทางบกและทางทะเล กล่าวคือ

๑. การปฏิรูปการปกครองหัวเมือง

ในการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองนั้น ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิรูปการปกครองหัวเมืองเป็นระบบเทศาภิบาล^{๕๓} ในปีรัตนโกสินทรศก ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) ทรงโปรดเกล้าฯ ให้รวมหัวเมืองฝ่ายเหนือ และจัดแบ่งเป็นภาค ๆ เพื่อสะดวกในการดูแลและปกครอง โดยมีข้าหลวงไปประจำเป็นภาค ๆ ทั้งนี้เพื่อเตรียมการป้องกันตนเองจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก ทั้งอังกฤษ และฝรั่งเศส

เกริกฤทธิ์ ไทคุนธนภพ กล่าวไว้ในหนังสือ สยาม ร.ศ. ๑๑๒ วิกฤติแผ่นดิน พิพาทฝรั่งเศส และเสียดินแดน ว่า

หลังจากที่ทรงจัดระบบกรมกองเป็นกระทรวงเป็นที่เรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชโองบายในการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน ทรงโปรดเกล้าฯ

^{๕๒} วิมลพรรณ ปิตรวัชชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรุงเทพ (๑๙๘๔) จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๙๑.

^{๕๓} เทศาภิบาล หมายถึงการปกครองหัวเมืองที่จัดเป็นมณฑล โดยโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ทำหน้าที่ปกครองในแต่ละมณฑล เรียกว่าข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑล เว้นแต่มณฑลชายแดนบางมณฑล เรียกว่าข้าหลวงต่างประเทศสำเร็จราชการมณฑล ภายหลังเรียกว่า สมุหเทศาภิบาลมณฑล หรือ สมุหเทศาภิบาล, ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๕๘๓.

ให้มีการจัดระบบการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือเสียใหม่ โดยจัดแบ่งเป็นภาค และแต่ละภาคมีข้าหลวงไปประจำ เพื่อสะดวกในการปกครอง โดยแบ่งเป็น ๔ ภาค ดังนี้

ภาคลาวกาว ได้รวมหัวเมืองทางตะวันออกไว้ ได้แก่ เมืองอุบล เมืองจำปาศักดิ์ เมืองเชียงแตง เมืองแสนปาง เมืองสีทันดร เมืองอัตปือ เมืองสาละวัน เมืองคำทองใหญ่ เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองขุขันธ์ เมืองเดชอุดม เมืองศรีสะเกษ เมืองยโสธร เมืองเขมราฐ เมืองกมลาไสย เมืองกาฬสินธุ์ เมืองภูแล่นช้าง เมืองสุวรรณภูมิ เมืองร้อยเอ็ด และเมืองมหาสารคาม รวมเมืองใหญ่ ๒๑ เมือง เมืองขึ้นอีก ๔๓ เมือง โดยมีหลวงพิชิตปรีชากรเป็นข้าหลวงใหญ่

ภาคลาวพวน รวบรวมหัวเมืองตะวันออกอีกด้านหนึ่งเข้าไว้ด้วยกัน ได้แก่ เมืองหนองคาย เมืองเชียงขวาง เมืองโพนพิสัย เมืองนครพนม เมืองท่าอุเทน เมืองไชยบุรี เมืองสกลนคร เมืองมุกดาหาร เมืองขอนแก่น และเมืองหล่มสักดี รวมเมืองใหญ่ ๑๑ เมือง เมืองขึ้นอีก ๓๖ เมือง เรียกรวมกันเป็นภาคลาวพวน โดยมีกรมหมื่นประจักษ์ ศิลปาคม เป็นข้าหลวงใหญ่

ภาคลาวเฉียง รวบรวมหัวเมืองทางตอนเหนือของประเทศไว้ด้วยกัน ได้แก่ เมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง เมืองลำพูน เมืองน่าน เมืองแพร่ เมืองเถิน เมืองเชียงราย และเมืองขึ้นของหัวเมืองเหล่านั้นรวมกันเป็นภาคเรียกว่าภาคลาวเฉียง โดยมีพระยาไกรโกษาเป็นข้าหลวงใหญ่

ภาคลาวพุงขาว รวบรวมหัวเมืองทางเหนือบริเวณฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงไว้ด้วยกัน อันได้แก่ เมืองหลวงพระบาง สิบสองปันนา สิบสองจุไทย หัวพันห้าทั้งหก ซึ่งเป็นเมืองขึ้นในพระราชอาณาเขต เรียกรวมกันว่าลาวพุงขาว โดยมีกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงใหญ่ และได้ให้พระยาฤทธิรงค์ธนะ (ศุข) รักษาราชการแทน^{๕๔}

การปรับปรุงระบบการปกครองในส่วนภูมิภาคนั้น ดำเนินไปอย่างไม่สะดวกนัก เนื่องจากหัวเมืองบางแห่งยังคงมีปัญหาที่เป็นข้อพิพาทอยู่กับฝรั่งเศส ที่อ้างสิทธิเหนือดินแดนเหล่านั้นในฐานะที่เคยเป็นเมืองขึ้นของญวนมาก่อน โดยฝรั่งเศสก็จะอ้างตนเป็นผู้สืบทอดสิทธิญวนเหนือดินแดนเหล่านั้น

๒. ข้อพิพาทเกี่ยวกับเรื่องดินแดนระหว่างสยามและฝรั่งเศส

ครั้นถึงเดือนพฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) เกิดกรณีบางเปียน^{๕๕} ขึ้นที่ทุ่งเชียงคำ เมื่อบางเปียน อดีตกรมการเมืองพวน ผู้ได้รับการสนับสนุนจากฝรั่งเศส เข้ามาตั้งด่าน และชักธงชาติฝรั่งเศสขึ้นที่ทุ่งเชียงคำ เจ้าหน้าที่สยามจึงต้องทำการจับกุมตัวบางเปียนในข้อหาทรยศต่อชาติ ขณะที่ฝรั่งเศสกลับปกป้องบางเปียน และเรียกร้องสยามให้ปล่อยตัวบางเปียน และให้ลงโทษเจ้าหน้าที่ที่ทำการจับกุม

^{๕๔}เกริกฤทธิ์ ไทคุณธนาภพ, สยาม ร.ศ. ๑๑๒ วิกฤตแผ่นดิน พิพาทฝรั่งเศสและเสียดินแดน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท คอนเซ็ปท์พรีนซ์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๕๙-๖๐.

^{๕๕} บางเปียนเป็นตำแหน่งเจ้าพนักงานดูแลท้องที่ของญวน บางเปียนผู้นี้ชื่อท้าวพัน เคยเป็นกรมการเมืองเมืองพวนมาก่อน แต่สนิทสนมกับญวนมาก ต่อมาได้เข้ารับราชการกับข้าหลวงเมืองเชียงขวาง โดยรับสินค้าไปขายในเมืองพวนและสืบราชการให้ฝ่ายไทย ไม่นานนักก็เป็นหนี้ข้าหลวง จึงหนีไปอยู่กับญวน และต่อมาจึงได้รับแต่งตั้งเป็นบางเปียนแห่งทุ่งเชียงคำ, วิมลพรรณ ปิตะวัชชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ, หน้า ๒๙๕.

ต่อมาได้เกิดเหตุการณ์ที่ท่าอุเทน เมื่อเดือนเมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ (พ.ศ.๒๔๓๕) เมื่อพ่อค้าฝรั่งเศส ๒ คน ชื่อชองเปอนัว (Champenois) และเอสกิลาด์ (Esquilat) ต้องการข้ามแม่น้ำโขงตรงแขวงคำม่วน แต่สองพ่อค้าชาวฝรั่งเศสไม่ยอมเสียภาษีการนำสินค้าเข้าตามสนธิสัญญาที่ทำกันไว้ระหว่างสยาม-ฝรั่งเศส และทั้งสองใช้หนังสือเดินทางที่ไม่ใช่ของตน และเมื่อไม่ได้รับอนุญาตให้ผ่านแดน บุคคลทั้งสองได้แสดงกิริยาที่ไม่สุภาพ ดูหมิ่นเจ้าพนักงานระดับสูงของสยาม แม้กระทั่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ก็ยังถูกดูแคลน

เจ้าหน้าที่จึงจำเป็นต้องเนรเทศพ่อค้าฝรั่งเศสทั้งสองคนออกไปให้พ้นพระราชอาณาเขต แต่ปรากฏต่อมามีได้เกิดปฏิกิริยาต่อการขับไล่พ่อค้าชาวฝรั่งเศสทั้งสองจากฝ่ายฝรั่งเศสอย่างรุนแรงยิ่ง เพราะว่าบุคคลทั้งสองได้รับการสนับสนุนไม่เพียงแต่จากสหภาพฝรั่งเศสแห่งลาวตอนบนและตั้งเกี่ยวเท่านั้น หากยังมีนายปาวีและนายจูล์ เดอเวล (Jules Develle) รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสคนใหม่ด้วย ที่ให้การสนับสนุนการกระทำของพ่อค้าฝรั่งเศสทั้งสอง พร้อมกับได้เรียกร้องให้ฝ่ายสยามชดใช้ค่าเสียหายและค่าทำขวัญจากสินค้าของพ่อค้าทั้งสองที่ถูกยึดไว้ด้วย

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ นอกจากจะได้ทรงโต้แย้งต่อข้อกล่าวหาต่าง ๆ ของฝ่ายฝรั่งเศสแล้ว ยังได้ทรงปฏิเสธคำร้องขอของปาวีที่ให้จ่ายค่าทำขวัญเป็นเงินถึง ๑๐๒,๐๓๔ เปียส โดยทรงกล่าวว่า “สินค้ามีมูลค่ารวมทั้งสิ้นต่ำกว่า ๗,๐๐๐ เปียส สินค้าบางอย่างขายไปแล้ว ที่เหลือถูกเก็บไว้ที่ท่าอุเทน จึงไม่มีค่าชดเชยใด ๆ ที่จะต้องให้ทั้งกับชองเปอนัว และเอสกิลาด์ หรือกับบริษัท สำหรับความไม่สะดวกต่าง ๆ ที่พวกเขาต้องประสบนั้น ก็เพราะเป็นความผิดของพวกเขาเอง”^{๕๖}

กรณีสองพ่อค้าชาวฝรั่งเศสทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างสยามและฝรั่งเศสร้าวฉานมากยิ่งขึ้น ต่อมาเกิดการกระทำอัตวินิบาตกรรมของมาสซ็อนเนื่องมาจากเป็นไข้ป่า มาสซ็อนเป็นผู้ช่วยกงสุลฝรั่งเศสประจำเมืองหลวงพระบางซึ่งเป็นคนที่นายปาวีมอบหมายให้เป็นผู้ดูแลสถานกงสุลของฝรั่งเศสประจำเมืองหลวงพระบาง ฝรั่งเศสได้ตั้งข้อกล่าวหาว่า มาสซ็อนฆ่าตัวตายเพราะถูกกดดันจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายสยาม

วิลพรณ ปิตธวัชชัย กล่าวไว้ในหนังสือเล่มเดียวกันเกี่ยวกับมาสซ็อนว่า “มาสซ็อนตายเพราะเป็นไข้ป่า หรือฆ่าตัวตายเพราะถูกเจ้าหน้าที่ฝ่ายสยามกดดันจนเหลือจะอดกลั้น จนได้กระทำอัตวินิบาตกรรมนั้น ไม่มีข้อเท็จจริงที่จะยืนยัน แต่การตายของมาสซ็อน ทำให้สถานการณ์ระหว่างสยามและฝรั่งเศสตึงเครียดยิ่งขึ้น”^{๕๗}

ถึงเดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ.๒๔๓๖) มีการปะทะกันที่บริเวณแก่งหลี่ผีระหว่างกองกำลังของฝ่ายสยามและกองกำลังของฝ่ายฝรั่งเศส โดยกองกำลังของฝ่ายสยามได้โอบล้อมดอนต่าง ๆ ในบริเวณนั้นไว้

^{๕๖} เล่มเดียวกัน, หน้า ๒๙๗-๒๙๘.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๘.

กรมหลวงพิชิตปรีชาการได้บรรยายถึงเหตุการณ์การรบเอาไว้ตอนหนึ่งว่า “...รบกันตั้งแต่วันเสาร์ที่ ๔ ถึงวันที่ ๗ การรบก็ยิ่งติดพันกันอยู่ ทหารสยามได้ตีเรือที่ขึ้นมา จับตัวนายทัพที่ลงไปเชียงแตงกลับมา มีทหารญวน ๓ นาย ล่าม ๑ และทหารลาว ๑๓ คน”^{๕๘}

นายทหารฝรั่งเศสที่ถูกจับตัวได้ในครั้งนั้นคือ ร็องเอกโทเรอส์ (Thoreaux) และถูกส่งไปควบคุมตัวที่เมืองอุบล เมื่อรัฐบาลฝรั่งเศสทราบเรื่องที่เกิดขึ้น นายเดอเวลกลับบอกว่ารัฐบาลฝรั่งเศสมิได้รู้เห็นกับการรบในครั้งนี้แต่อย่างใด เป็นการกระทำของทางไซ่ง่อน

สถานการณ์ระหว่างสยามและฝรั่งเศสเริ่มทวีความรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ มีการสู้รบกันตามแนวชายแดนตามริมแม่น้ำโขงอีกหลายแห่ง เช่น สตรึงเตรง ดอนสาคร และแขวงคำม่วน ในระหว่างการสู้รบที่แขวงคำม่วน พระยอดเมืองขวาง^{๕๙} เจ้าเมืองคำม่วน ถูกทหารฝรั่งเศสจับตัวได้ และถูกควบคุมตัวเพื่อไปยังปากน้ำพิบูลย์ โดยมีนายโกรสกูแรง (Groscurin) นายทหารฝรั่งเศสเป็นหัวหน้าชุดควบคุม เมื่อถึงแก่งเจ๊ก ระหว่างทางก่อนถึงปากน้ำพิบูลย์ ได้เกิดการปะทะกับกองกำลังของฝ่ายสยามที่ตามมาช่วยพระยอดเมืองขวาง ทหารสยามสามารถช่วยพระยอดเมืองขวางไว้ได้ ในระหว่างการสู้รบ นายโกรสกูแรงถูกยิงเสียชีวิต เหตุเกิดเมื่อวันที่ ๑๕ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๒

ศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญศรี ดูก กล่าวไว้ในหนังสือการต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของสยามเกี่ยวกับเรื่องการเสียชีวิตของนายโกรสกูแรง ว่า “ฝรั่งเศสได้หยิบเอาเรื่องการเสียชีวิตของนายโกรสกูแรงมาเป็นข้ออ้างเพื่อกล่าวโทษพระยอดเมืองขวาง ว่าเป็นผู้ยิงนายโกรสกูแรง และเรียกร้องให้ฝ่ายสยามลงโทษพระยอดเมืองขวาง”^{๖๐}

ขณะที่ นาวาเอก วิพันธุ์ ชมะโชติ กล่าวไว้ในหนังสือแผ่นดินที่เสียไป ในเรื่องเดียวกันนี้ ว่า “เมื่อนายทหารฝรั่งเศสชื่อ โกรสกูแรง เสียชีวิตหลังจากที่เกิดการปะทะกันในการสู้รบที่เมืองคำม่วนและแก่งเจ๊กในวันที่ ๑๕ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ฝรั่งเศสได้ถือเป็นจุดแตกหัก ยื่นคำขาดให้สยามดำเนินการถอนทหารออกจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และชดใช้ค่าเสียหายต่อฝรั่งเศส”^{๖๑}

ส่วน วิมลพรรณ ปิตธวัชชัย กล่าวไว้ในหนังสือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเกี่ยวกับการเสียชีวิตของโกรสกูแรงว่า “บรรดาบาทหลวงฝรั่งเศสในกรุงเทพฯ ต่างพากันถือโอกาสเรียกร้องเสรีภาพทางศาสนา โดยอ้างว่ารัฐบาลสยามกีดขวางและกีดกันการเผยแผ่คริสต์ศาสนา มุขนายกบางท่านก็ได้ร่วมกับนายปาวีเรียกร้องให้รัฐบาลฝรั่งเศสเข้ายึดครองสยามเอาไว้ก่อน ก่อนที่อังกฤษจะเข้ามา”^{๖๒}

ขณะที่การปะทะกันระหว่างกองกำลังของสยามและกองกำลังของฝรั่งเศสตามแนวชายแดน ยังคงดำเนินต่อไปตามบริเวณหัวเมืองลาวกาวโดยผลัดกันรุกและรับ กรมหลวงพิชิตปรีชากร

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๓-๓๐๔.

^{๕๙} เจ้าเมืองคำม่วน (ดูรายละเอียดในภาคผนวก)

^{๖๐} เพ็ญศรี ดูก, ศ.ดร., การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย, หน้า ๕๘.

^{๖๑} วิพันธุ์ ชมะโชติ, น.อ., แผ่นดินที่เสียไป, (กรุงเทพมหานคร: อนิเมทกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๐๙.

^{๖๒} วิมลพรรณ ปิตธวัชชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, หน้า ๓๐๙.

ข้าหลวงหัวเมืองลาวกาว อยากที่จะทำศึกให้แบบเบ็ดเสร็จเด็ดขาดไปเลย เสนอให้ฝ่ายสยามยกกองทัพบุกเข้าไปในเขตแดนฝรั่งเศส ตีหักเอาชัย แต่กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ทรงยับยั้งไว้

ต่อมารัฐบาลฝรั่งเศสได้แต่งตั้งให้นายปาวีเป็นราชทูตประจำกรุงเทพฯ ทันทิที่นายปาวีเดินทางเข้ามารับตำแหน่งในเดือนมิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) เขาก็เริ่มเปิดการเจรจากับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วโรปการเกี่ยวกับปัญหาต่าง ๆ ที่คั่งค้างกันอยู่ รวมทั้งปัญหาการปักปันเขตแดน ในที่สุดทั้งสองฝ่ายก็ตกลงกันว่าต่างฝ่ายต่างจะนำแผนที่มาแสดงเขตแดนของฝ่ายตน ถ้ามีการรุกร้ากันไปบ้างก็จะได้ลดหย่อนแบ่งปันกันไป แต่นายปาวีได้แจ้งต่อฝ่ายสยามในอีก ๓ เดือนต่อมาว่า จะไม่ยอมเจรจากับฝ่ายสยามอีกต่อไป โดยอ้างว่าทหารสยามจำนวนหนึ่งบุกรุกเข้าไปในเขตแดนฝรั่งเศส ทั้ง ๆ ที่กรมพระยาเทเวศร์วโรปการทรงตอบว่าคงจะเป็นเรื่องเล้าลือกันมากกว่า

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ได้ยื่นข้อเสนอว่าด้วยความตกลงชั่วคราว ต่อนายปาวี ๒ ครั้ง โดยให้ทั้งสองฝ่ายตั้งเขตกลางขึ้น และถอนทหารออกจากบริเวณนี้ให้หมด จนกว่าจะมีการปักปันเขตแดนแล้วเสร็จ แต่ฝ่ายฝรั่งเศสไม่ยอมรับ อย่างไรก็ตาม กรมหลวงเทเวศร์วโรปการทรงไม่ละความพยายามที่จะหาทางคลี่คลายปัญหาข้อพิพาทระหว่างรัฐบาลสยามกับรัฐบาลฝรั่งเศส ทรงเสนอให้ตั้งอนุญาโตตุลาการขึ้น เพื่อวินิจฉัยข้อพิพาทระหว่างสยามกับฝรั่งเศส แต่รัฐบาลฝรั่งเศสปฏิเสธข้อเสนอของฝ่ายสยาม แต่กลับยื่นข้อเรียกร้องให้สยามจัดการกับเรื่องบางเปียนและช่องเปอนัวส์ และเอสกิลาต์ และให้ถอนทหารออกจากที่มั่นทั้งหมดบนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงด้วยสถานการณ์ในขณะเดียวกันนั้นเริ่มเข้าสู่ภาวะที่ตึงเครียด

๓. การเตรียมการป้องกันพระนคร

ในส่วนของการเตรียมการป้องกันพระนครนั้น ถือเป็นเรื่องสำคัญ แม้จะมีการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองแล้วก็ตาม แต่การป้องกันพระนครถือเป็นหัวใจสำคัญอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการรบทางเรือ ปากน้ำเจ้าพระยาถือเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญยิ่ง เป็นทางเข้าสู่พระนครจากทางทะเล ป้อมที่ปากน้ำแม้จะมีมาก แต่ก็ไม่เหมาะกับการสู้รบกับเรือปืน ดังนั้นจึงทรงให้ความสำคัญกับการสร้างป้อมที่ตำบลแหลมฟ้าผ่า เมืองสมุทรปราการ เพราะสร้างมานานแล้ว แต่ก็ยังไม่แล้วเสร็จ

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ทรงยอมรับว่า “ทางเรือ สยามยังสู้รบกับฝรั่งเศสไม่ได้ แต่ทางบกเห็นจะสู้ได้”^{๖๓}

ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงเสนาบดีสภาเมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) แสดงพระราชประสงค์จะพระราชทานเงินจำนวน ๑๐,๐๐๐ ชั่ง (๘๐๐,๐๐๐ บาท) ซึ่งเป็นเงินพระคลังข้างที่ หรือเงินส่วนพระองค์ เพื่อเร่งรัดการสร้างป้อม และซื้อศาสตราวุธเพื่อป้องกันพระนคร เป็นเงินพระคลังข้างที่ที่พระองค์ทรงฝากไว้กับแบงก์

^{๖๓} วุฒิชัย มูลศิลป์, รศ., วิกฤติการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ป้อมพระจุลจอมเกล้า กับการรักษาเอกราชของชาติ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท พิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๘๐.

รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือวิกฤติการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ป้อมพระจุลจอมเกล้า กับการรักษาเอกราชของชาติ ถึงข้อความในพระราชหัตถเลขาของพระองค์ว่า

ครั้นมาถึงบัดนี้ มาประสบช่องที่มีปัจจามิตรเบียดเบียน แลทั้งได้ไปเห็นการอันควรเป็นที่มั่นใจหวังใจของชาวพระนคร ติดค้างอยู่ไม่สำเร็จไปได้ด้วยเงินเป็นที่ตั้ง ความคิดเดิมจึงได้กลับมีขึ้นมาอีก ยอมสมัครจะให้เงินพระคลังข้างที่ ทำการในป้อมแหลมฟ้าผ่านี้ ให้แล้วสำเร็จได้โดยเร็ว

แต่มีความกำเริบทะเยอทยานอยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งได้กล่าวไว้แล้วเก้าปีหนึ่งเดือนล่วงมา ว่า ป้อมนี้ได้สร้างขึ้นใหม่ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ อยากระวังให้ชื่อป้อมจุฬาลงกรณ์ ถ้าป้อมพระจุลจอมเกล้า ...ขอให้เลือกนามหนึ่งเป็นชื่อป้อมนี้ ให้เป็นที่ชื่นชมยินดีและเป็นที่เสียขวัญติดอยู่สืบไป (ลงชื่อ) สยามมินทร์

ที่ประชุมได้เห็นชอบตามพระราชดำริ ...และสำหรับชื่อป้อมนั้น สมควรยิ่งนักที่จะได้ชื่อตามพระปรมาภิไธย ดังนั้นป้อมที่ตำบลแหลมฟ้าผ่าจึงมีชื่อว่า ป้อมพระจุลจอมเกล้า^{๒๔}

การสร้างป้อมพระจุลจอมเกล้าจึงดำเนินการอย่างรีบเร่ง เพื่อรับกับการบุกรุกของฝ่ายปัจจามิตร แม้การก่อสร้างจะดำเนินไปได้ด้วยดี แต่กระนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยังไม่ทรงวางพระราชหฤทัยนักกว่าป้อมพระจุลจอมเกล้าและป้อมต่าง ๆ ที่ปากน้ำจะป้องกันการโจมตีของข้าศึกได้ดีเพียงใด และเพียงพอหรือยังสำหรับป้องกันพระนคร ทรงเสด็จไปทดลองยิงปืนที่ป้อมพระจุลจอมเกล้าในเช้าวันที่ ๒๘ พฤษภาคม เป็นจำนวน ๕ นัด

ขณะที่อังกฤษโดยร้อยเอกเฮนรี โจนส์ (Captain Jones) ราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ ได้ขอให้รัฐบาลอังกฤษส่งเรือรบเข้ามาที่กรุงเทพฯ เพื่อคุ้มครองชีวิตและทรัพย์สินของคนในบังคับอังกฤษที่อยู่กรุงเทพฯ อังกฤษหวั่นเกรงว่าถ้าหากรัฐบาลสยามปฏิเสธที่จะปฏิบัติตามข้อเรียกร้องของฝ่ายฝรั่งเศสแล้ว ฝรั่งเศสคงปิดล้อมอ่าวไทยตามที่ได้ขูไว้ ถ้าเป็นเช่นนั้นอังกฤษก็จะได้รับความเสียหายมิใช่น้อย เพราะอังกฤษเป็นประเทศตะวันตกที่มีผลประโยชน์ในสยามในด้านต่าง ๆ มากที่สุด เช่น การทำป่าไม้ การทำเหมืองแร่ เป็นต้น ซึ่งอังกฤษก็ได้ส่งเรือรบชื่อ สวิฟท์ (Swift) เข้ามาเมื่อวันที่ ๒๐ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ประเทศอื่น ๆ ก็พากันส่งเรือรบเข้ามา เช่น เยอรมนี ส่งเรือวูล์ฟ (Wolf) และฮอลันดาส่งเรือซุนบาวา (Sunbava) เข้ามาในน่านน้ำไทยโดยอ้างเหตุผลเดียวกับกับอังกฤษ

ทางด้านหัวเมือง ทรงโปรดฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่ประจำลาวกาว พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงใหญ่ประจำลาวพวน และพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงประจำลาวพุงขาว รับผิดชอบในการเตรียมการป้องกันการล่งล้ำของฝรั่งเศสต่ออธิปไตยของสยามในเขตหัวเมือง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหัตถเลขา ถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เมื่อวันที่ ๒๒ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ตอนหนึ่ง ว่า

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๑-๙๓.

“อย่าให้มีความคิดว่าฉันจะยินยอมอย่างใดแก่ฝรั่งเศส ที่สุดจนเอาปืนมาจ่อหน้าให้เซ็นชื่อ ถ้าจะจับตัวลงเรือรบไป ก็ไม่ยอมเป็นอันขาด . . . ด้วยฉันเชื่อมั่นแน่ว่า ถ้าลมหายใจมีอยู่ตราบใด จะไม่ได้เห็นกรุงสยามปราศจากอำนาจอันเป็นเอกราชเลย”^{๖๕}

ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งกรรมการปรึกษาการป้องกันพระราชอาณาจักร ดังนี้ ทางด้านกองทัพบกทรงโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นแม่ทัพด้านลาวกาว บัญชาการทัพที่เมืองอุบล กรมหมื่นประจักษ์ ศิลปาคม เป็นแม่ทัพด้านลาวพวน บัญชาการทัพอยู่ที่หนองคาย กรมยุทธนาธิการได้จัดทัพส่งกำลังบำรุง พร้อมอาวุธยุทธภัณฑ์ไปเพิ่มเติมให้แก่กองทัพแต่ละด้าน และให้ระดมเกณฑ์คนทางหัวเมืองชายแดนเข้าประจำกองทัพ ส่งหนุนเนื่องไปยังตำบลที่คาดหมายว่าฝรั่งเศสจะรุกร้าเข้ามา ทางด้านกองทัพเรือ ได้มีการปรับปรุงป้อมปืนนครเขื่อนขันธ์ เพื่อเตรียมรับการบุกรุกของฝรั่งเศส และได้มีการสั่งซื้อยุทธภัณฑ์จากต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากสิงคโปร์เพื่อมาใช้ในการงานราชการ วันที่ ๒๕ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ (พ.ศ.๒๔๓๖) ทรงพระโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยาชลยุทธโยธินทร์ เป็นผู้จัดการป้องกันพระราชอาณาเขตทางด้านตะวันออก ครอบคลุมพื้นที่เกาะกง แหลมมอญ และแหลมสิงห์^{๖๖}

นาวาเอก วิพันธุ์ ชมะโชติ กล่าวไว้ในแผ่นดินที่เสียไปว่า “ส่วนเรือที่เตรียมเข้าสู้รบมีเรือที่ทันสมัยเพียง ๒ ลำ คือเรือมกุฎราชกุมาร และเรือมธราวุธสหัสสวดี ในขณะที่อีก ๓ ลำ ได้แก่เรือหาญหักศัตรู เรือณเบนทร์บุตรี และเรือทูลกระหม่อมฉัน มีเพียงปืนใหญ่ประจำเรือ เป็นแบบบรรจุกระสุนทางปากกระบอก อีกทั้งมีไข้เรือรบอย่างแท้จริง”^{๖๗}

๔. วิฤตการณ์ที่ป้อมพระจุลจอมเกล้า

ความสัมพันธ์ระหว่างสยามและฝรั่งเศสตึงเครียดยิ่งขึ้น เมื่อฝรั่งเศสทราบภาษาอังกฤษได้ส่งเรือรบชื่อเรือพัลลาส (Pallas) เข้ามาจอดอยู่นอกสันดอนปากน้ำเจ้าพระยาเมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ส่วนอีกลำจะมาถึงปากน้ำเจ้าพระยาในเร็ววันนี้

การเดินทางเข้ามาในน่านน้ำไทยของเรือพัลลาสของอังกฤษ สร้างความไม่สบายใจให้แก่ฝรั่งเศส เป็นเหตุให้อุปทูตฝรั่งเศสประจำอังกฤษต้องเข้าพบกับลอร์ดโรสเบอรี รัฐมนตรีต่างประเทศของอังกฤษเมื่อวันที่ ๓ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๓ (พ.ศ.๒๔๓๖) เพื่อขอคำอธิบายเกี่ยวกับการส่งเรือรบพัลลาสเข้าไปยังกรุงเทพฯ รัฐมนตรีต่างประเทศอังกฤษได้ให้คำรับรองกับอุปทูตฝรั่งเศสว่าอังกฤษไม่ได้สนับสนุนรัฐบาลสยาม ทำให้ฝรั่งเศสย่ำแย่

ต่อมานายปาวีได้แจ้งต่อรัฐบาลสยามเมื่อที่ ๑๐ กรกฎาคม ร.ศ.๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ว่าฝรั่งเศสจะส่งเรือรบ ๒ ลำ เรือปืนแองกอสตอง (Inconstant) และเรือปืนโกเมต (Comete) ข้ามสันดอนเข้าไปยังกรุงเทพฯ เช่นเดียวกับที่อังกฤษทำ โดยได้ทำตามหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๗

^{๖๖} สายสกุล เดชาบุตร, เสียดินแดนให้จักรวรรดินิยมในสมัยล่าอาณานิคม, หน้า ๒๒๓-๒๒๔.

^{๖๗} วิพันธุ์ ชมะโชติ, น.อ., แผ่นดินที่เสียไป, หน้า ๑๑๓.

ระหว่างประเทศฝรั่งเศสและประเทศสยาม ทั้ง ๆ ที่ฝรั่งเศสได้รับอนุญาตให้นำเรือรบลูแตง (Lutin) เข้าในน่านน้ำเจ้าพระยาเมื่อเดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๑๑ แล้ว ๑ ลำ

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงมีหนังสือตอบกลับนายปาวี ว่าการอธิบายความในหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี อันเป็นที่ทำให้เข้าใจว่าประเทศใดประเทศหนึ่ง ย่อมมีอำนาจอันชอบธรรมที่จะอนุญาตให้เรือรบเข้ามาในน่านน้ำของกรุงสยาม และเข้าถึงพระมหานครแห่งราชอาณาจักรนี้ได้หลายลำตามความชอบใจของประเทศนั้น ๆ หลักการแห่งหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีนั้น หาได้ตัดอำนาจอันชอบธรรมที่กรุงสยามควรมีเหมือนประเทศอื่น ๆ สำหรับการป้องกันตัว และรัฐบาลฝรั่งเศสคงจะเข้าใจได้โดยง่ายว่า ตามสภาพเหตุการณ์อันมีอยู่บัดนี้ กรุงสยามจะยอมตามคำอธิบายเช่นกล่าวมานี้ไม่ได้เลย แม้ยอมก็เหมือนดังสละอำนาจของประเทศที่เป็นประเทศเอกราช^{๖๘}

นายปาวีได้แจ้งต่อนายเดอเวล รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสทราบถึงท่าทีของรัฐบาลสยามที่ไม่ยอมให้เรือรบของฝรั่งเศสเข้าไปในน่านน้ำเจ้าพระยา แต่ต่อมาในวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ นายปาวีได้เข้าเฝ้าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการอีกครั้ง พร้อมกับได้ทูลยืนยันว่าฝรั่งเศสจะส่งเรือรบเข้ามาถึงปากน้ำโดยอ้างสิทธิตามสัญญาทางพระราชไมตรี แต่ก็ได้รับการคัดค้านจากพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ในขณะเดียวกันรัฐบาลสยามได้โทรเลขไปยังพระองค์เจ้าวัฒนวงษ์ อัครราชทูตสยามประจำฝรั่งเศส ให้เข้าทำการชี้แจงต่อนายเดอเวล รัฐมนตรีต่างประเทศของฝรั่งเศสถึงเหตุผลที่ฝ่ายสยามไม่ยอมให้เรือรบฝรั่งเศสเข้ามาในน่านน้ำไทย และเรียกร้องให้นายเดอเวล ถอนคำสั่ง และหลังจากที่ได้รับการชี้แจงจากอัครราชทูตสยามประจำฝรั่งเศสแล้ว นายเดอเวลก็ยินยอมถอนคำสั่งเดิม

นายเดอเวล ได้ชี้แจงต่อพระองค์เจ้าวัฒนวงษ์ ว่า “รัฐบาลฝรั่งเศสมิได้มีความมุ่งหมายที่จะให้ส่งทหารเข้ามาต่อตริบพุ่งอย่างใดอย่างหนึ่งเลย แท้จริงมีความปรารถนาจะส่งผู้ใดผู้หนึ่งเข้ามาในกรุงเทพฯ โดยเร็วเพื่อจะได้จัดการให้ตกลงกันโดยมิตร”^{๖๙}

จากนั้นนายเดอเวล ได้มีโทรเลขไปยังนายปาวีความว่า รัฐบาลฝรั่งเศสตกลงจะยับยั้งไม่ให้เรือลำใดข้ามสันดอนเข้าไปในเวลานี้ ถ้าแม้ว่าประเทศใดมีเรือรบเกิน ๑ ลำในน่านน้ำแล้ว เราจะไม่เปลี่ยนความคิด อนึ่ง ให้บอกไปยังนายพลตรีูมานัน ว่าฝ่ายเรายังสงวนสิทธิ์ที่เรามีอยู่ ตามข้อ ๑๕ แห่งสัญญาทางพระราชไมตรี ปี ค.ศ. ๑๘๕๖ (พ.ศ. ๒๓๙๙) ที่ทำไว้กับรัฐบาลพระเจ้ากรุงสยาม^{๗๐}

แต่ปรากฏว่าพลตรีูมานัน ได้ฝ่าฝืนคำสั่งของนายเดอเวล เขาได้สั่งการให้เรือปืนแองกอสตอง (Inconstant) และเรือปืนโกเมต (Comete) ข้ามสันดอนเข้ามายังกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ เวลาประมาณ ๑๘.๐๐ น. โดยมีเรือของ บาติสต์ เซ (Jean Baptiste Say) เป็นเรือนำร่อง ทหารที่อยู่รักษาการณ์ประจำป้อมพระจุลจอมเกล้า และป้อมผีเสื้อสมุทรจึงได้ยิงเตือน แต่

^{๖๘} วิพันธุ์ ชมะโชติ, น.อ., แผ่นดินที่เสียไป, หน้า ๑๑๓.

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๔.

^{๗๐} อ้างแล้ว,

เรือปืนของฝรั่งเศสทั้งสองลำยังคงมุ่งหน้าเข้ากรุงเทพฯ ดังนั้นทหารที่อยู่ประจำที่ป้อมทั้งสอง และเรือปืนของสยามที่อยู่รักษาการณ์ จึงยังไปยังเรือรบของฝรั่งเศสในฐานะผู้บุกรุก และมีการยิงตอบโต้จากเรือรบของฝรั่งเศส ทั้งสองฝ่ายต่างก็ยิงตอบโต้กัน กระทั่งเรือปืนของฝรั่งเศสทั้งสองลำสามารถแล่นฝ่าเข้ามายังแม่น้ำเจ้าพระยา และแล่นมาจอดหน้าสถานทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพมหานครได้ ยังผลให้ทั้งสองฝ่ายต่างได้รับบาดเจ็บและเสียชีวิตทั้งสองฝ่าย

นาวาเอก วิพันธุ์ ชมะโชติ กล่าวไว้ในแผ่นดินที่เสียไป ว่า

ก่อนค่ำวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) เวลาประมาณ ๑๘.๐๐ น. การยิงต่อสู้กันระหว่างเรือปืนฝรั่งเศสกับกองเรือและป้อมต่าง ๆ ของสยามที่ปากน้ำก็เริ่มขึ้น และกินเวลาประมาณ ๒๕ นาที จึงจบลงด้วยการแลกด้วยชีวิตของทหารสยาม ๑๕ นาย ทหารฝรั่งเศส ๓ นาย ส่วนผู้บาดเจ็บประกอบด้วยทหารสยาม ๓๐ นาย และทหารฝรั่งเศส ๓ นาย^{๗๑}

การตีฝ่าเข้ามาของเรือรบฝรั่งเศส แองกสตองและโกแมตสร้างความตื่นตระหนกให้กับชาวพระนครมากทีเดียว บางคนบางกลุ่มก็เตรียมหนีเข้าป่าเหมือนสมัยก่อน แต่ก็มีบางกลุ่มก็ไม่กลัว

วุฒิชัย มูลศิลป์ กล่าวไว้ในหนังสือวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ป้อมพระจุลจอมเกล้า กับการรักษาเอกราชของชาติเกี่ยวกับคำบอกเล่าของเจ้าพระยามหิธร ซึ่งอยู่ในเหตุการณ์ เพราะขณะนั้นเป็นสมัยธนโป ต้องประจำหน้าที่อยู่ในพระบรมมหาราชวังตลอดเวลา ว่า

ภายในพระราชวังมีการลากปืนใหญ่เข้าประจำที่ และหัดทหารกันตลอดทั้งวัน รวมทั้งเกณฑ์ทหารใหม่เข้าเพิ่มอีกด้วย พระเจ้าอยู่หัวและเสนาบดีก็ประชุมกันอยู่ตลอดเวลา ทั้งกลางวันและกลางคืน ไม่มีใครกลับบ้าน เพราะเหตุการณ์คับขันเต็มที่ กลางคืนพวกเจ้านายและเสนาบดี เอาที่นอนหมอนมุ้งไปปูกันตามระเบียบพระที่นั่งจักรี บางทีดึก ๆ พระเจ้าอยู่หัวก็บรรทมไม่หลับ ส่วนเจ้านายและข้าราชการฝ่ายในก็พากันสละเข้าของเงินทองมูลเกล้าฯ ถวายเพื่อเอาไว้ซื้อปืนสู้กับฝรั่งเศส และได้จัดตั้ง “สภาอุณาโลมแดง” ขึ้น ซึ่งภายหลังเปลี่ยนชื่อเรียกว่า “สภาภาชาต” สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินี ทรงเป็นประธานายก ทั้งนี้จะได้ช่วยกันรักษาพยาบาลทหารที่เจ็บป่วยเนื่องจากการสงคราม ฝ่ายทางราษฎรที่เป็นหญิงก็เตรียมตัวข้าวตากทำเป็นเสบียง ไว้เผื่อต้องอพยพหนีเข้าป่า พวกผู้ชายส่วนมากไม่กลัวฝรั่งเศส กลับพากันไปที่ริมน้ำตรงที่เรือรบจอดอยู่ แน่นกันไปหมด และด่าว่าทำทลายด้วยประการต่าง ๆ จนทหารฝรั่งเศสไม่กล้าขึ้นบก^{๗๒}

ส่วน พระยาอนุমানราชชน เล่าไว้ในหนังสือ “ฟื้นความหลัง” ว่า

เมื่อเรือรบของฝรั่งเศสหักด่านปากน้ำหลุดเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ก็มาจอดทอดสมอลอยลำอยู่กลางแม่น้ำ หน้าสถานทูตฝรั่งเศส เวลาเย็นมีราษฎรแตกตื่นพากันไปดูเรือรบที่หน้าศาลกษัตริย์ (ที่ทำการกรมศุลกากรสมัยนั้น อยู่ติดสถานทูตฝรั่งเศสด้านทิศเหนือ) และทหารฝรั่งเศสในเรือรบกำลังลง

^{๗๑} วิพันธุ์ ชมะโชติ, น.อ., แผ่นดินที่เสียไป, หน้า ๑๑๖.

^{๗๒} วุฒิชัย มูลศิลป์ ร.ศ., วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ป้อมพระจุลจอมเกล้ากับการรักษาเอกราชของชาติ, หน้า ๑๔๖-๑๔๗.

อาบน้ำในแม่น้ำอย่างแบบฝรั่งที่ไม่รู้จักใช้ผ้าขาวม้า ราษฎรที่ยืนมองอยู่เห็นทหารฝรั่งเศสแก้ผ้าอาบน้ำ กลางแจ้ง ไม่มียางอาย เห็นยั้วรังความเกลียดชังไว้ไม่อยู่ ก็แอ่นหน้าให้ตามแบบไทย ที่นุ่งโจงกระเบนก็ถลก ขึ้น แล้วโก่งด้านหลังเปิดให้เห็น “สิงโตคาบแก้ว” ไปที่เรือรบ ส่วนทหารที่อยู่บนเรือรบ ก็เข้าใจและใบ้ ไม้มือ เป็นดาบปาดคอให้ดู ทางฝ่ายราษฎรเมื่อเห็นก็ยิ่งแอ่นโก่งโค้งกันใหญ่ แปลว่าไม่กลัว^{๗๓}

ในส่วนของการดำเนินการทางการทูตนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ ได้ยื่นประท้วงรัฐบาลฝรั่งเศสผ่านสถานทูตไทย ณ กรุงปารีส และเรียกร้องให้มีคำสั่งถอนเรือรบออกไปทันที

ม.ล.มานิจ ชุมสาย กล่าวไว้ในหนังสือชุดประวัติศาสตร์ ร.ศ. ๑๑๒ จากแฟ้มใต้ถุนสถานทูตไทยในปารีส ว่า

พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ ได้ทรงพยายามขอเข้าพบนายเดอเวล รัฐมนตรีต่างประเทศหลาย ครั้ง นายเดอเวลพูดเลี้ยวเสียบ้าง ป้ายมาที่นายปาวีที่กรุงเทพฯ บ้าง หลบเสียบ้าง ต่อมาวันที่ ๑๔ กรกฎาคม พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ ทรงมาหานายเดอเวลทั้งตอนเที่ยง และตอนบ่าย ๕ โมง เพื่อแจ้งให้ทราบว่ายเรือรบเข้าไปในกรุงเทพฯ ขอให้สั่งถอนเรือรบออกไป นายเดอเวลอ้างว่า ตามที่เซอร์เกรย์ (Sir E. Gray) แกล้งในสภาอังกฤษว่าอังกฤษมีเรือรบอยู่แล้ว ๑ ลำที่กรุงเทพฯ และกำลังส่งไปอีก ๒ ลำ และหนังสือพิมพ์ก็ลงข่าวนั้น ฝรั่งเศสก็ต้องส่งเรือรบเพิ่มเติมไปให้ ทัดเทียมกัน เพื่อรักษาผลประโยชน์ของฝรั่งเศส แต่พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ ได้ทรงแจ้งต่อนาย เดอเวลว่าอังกฤษมีเรือรบเพียงลำเดียว นอกนั้นจอดรอที่ปากน้ำ วันที่ ๑๕ และ วันที่ ๑๗ กรกฎาคม พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ ได้ทรงไปพบนายเดอเวลอีก ตอนนี้นายเดอเวลไม่ยอมตอบ บอกว่ายังไม่ได้ข่าวจากทางกรุงเทพฯ ยังตอบไม่ได้ แต่ครั้งวันที่ ๑๘ กรกฎาคม คณะรัฐมนตรี ฝรั่งเศสแกล้งต่อสภากล่าวหาว่าฝ่ายสยามอวดดีและรุกราน ฉะนั้นฝรั่งเศสจะต้องเรียกร้อง ดินแดนของญวนและเขมรในฝั่งซ้ายทั้งหมดให้ได้^{๗๔}

สายสกุล เดชาบุตร กล่าวไว้ในหนังสือเสียดินแดนให้กับจักรวรรดินิยมในสมัยล่าอาณานิคม ว่า

นายเดอเวล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศ ได้เข้ารายงานต่อรัฐสภาเมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๓ (พ.ศ. ๒๔๓๖) กล่าวหารัฐบาลสยามว่ามีเจตนาประทุษร้ายต่อฝรั่งเศส และขออนุมัติต่อรัฐสภาเพื่อดำเนินการตอบโต้ต่อสยาม ซึ่งรัฐสภาของฝรั่งเศสได้มีมติตามที่ รัฐบาลขอ บรรดาหนังสือพิมพ์ในฝรั่งเศสต่างก็สนับสนุนให้รัฐบาลดำเนินการตอบโต้ต่อสยาม และได้มอบหมายให้นายโอกุสต์ ปาวี ราชทูตฝรั่งเศสประจำประเทศสยาม ยื่นข้อเรียกร้องของ ฝรั่งเศสต่อกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการเมื่อวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๓ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสที่ยื่นต่อรัฐบาลมีทั้งหมด ๖ ข้อคือ

^{๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๗.

^{๗๔} มานิจ ชุมสาย, ม.ล., ชุดประวัติศาสตร์ ร.ศ. ๑๑๒ จากแฟ้มใต้ถุนสถานทูตไทยในปารีส, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคล นิยมวิทยา (แผนกการพิมพ์), ๒๕๑๙), หน้า ๒๒-๒๓.

ข้อ ๑ สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามยอมรับว่า กรุงอานาม แลกรุงกัมพูชา มีกรรมสิทธิ์อยู่ในที่ดินฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และเกาะทั้งหลายนั้นด้วย

ข้อ ๒ ด้านของสยามที่ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ให้ถอนให้เสร็จสิ้นภายในเวลาไม่เกิน ๑ เดือน

ข้อ ๓ ให้เสียค่าปรับไหมแก่ฝรั่งเศสในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นที่ทุ่งเชียงคำ และที่คำม่วน และทั้งในการที่ทำอันตราย ความเสียหายแก่เรือ และทหารประจำเรือฝรั่งเศสที่ปากน้ำเจ้าพระยา

ข้อ ๔ ให้ลงโทษผู้กระทำความผิด และเสียเงินค่าทำขวัญแก่ครอบครัวผู้เสียชีวิต

ข้อ ๕ ให้จ่ายเงิน ๒,๐๐๐,๐๐๐ ฟรังก์ เป็นค่าปรับไหมในความเสียหายต่าง ๆ ที่เกิดแก่ชนชาติฝรั่งเศส

ข้อ ๖ ให้จ่ายเงิน ๓,๐๐๐,๐๐๐ ฟรังก์ ชำระเป็นเงินเหรียญโดยทันที เป็นมัดจำค่าเสียหายต่าง ๆ และเงินค่าทำขวัญ หรือถ้าไม่สามารถ ก็ต้องยอมให้รัฐบาลฝรั่งเศสมีสิทธิเก็บภาษีอากรในเมืองพระตะบองและเสียมราฐ

ให้รัฐบาลสยามตอบภายใน ๔๘ ชั่วโมงว่าจะปฏิบัติตามนี้ได้หรือไม่^{๗๕}

ในระหว่างเวลาคืบขันนี้ ทางกรุงเทพฯ ได้ส่งโทรเลขหมายเลขที่ ๓๓ จากกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ถึงพระองค์เจ้าวิวัฒนาวงศ์ ลงวันที่ ๒๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ ว่าข้าพเจ้าจำเป็นต้องยอมรับคำขาดของรัฐบาลฝรั่งเศส และได้ตอบรับไปแล้วเมื่อวันที่ ๒๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ เวลา ๑๗.๐๐ น. ตามข้อความดังต่อไปนี้ ตามหนังสือที่ท่านนำมายื่นต่อข้าพเจ้าเมื่อวันพฤหัสบดี ข้าพเจ้าได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าดังนี้

(๑) พระองค์รู้สึกเสียพระทัยที่ไม่เคยทราบสิทธิอันแน่นอนของญวนและเขมรบนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง พระองค์มีพระราชหฤทัยอยู่เสมอที่จะคืนดินแดนทั้งปวงที่เราปกครองอยู่ให้ ถ้าเรามีข้อพิสูจน์ได้ เมื่อห้าเดือนก่อนพระองค์ทรงเคยเสนอขอให้แต่งตั้งอนุญาโตตุลาการพิจารณาตัดสินข้อพิพาท แต่มาบัดนี้เมื่อมาถูกเหตุการณ์บังคับ และเพื่อที่ยังความสงบสุขให้แก่ประชาชน และความมั่นคงของการค้าต่างประเทศในสยาม พระองค์ได้ทรงตกลงว่าอาณาเขตระหว่างสยามกับญวนและเขมร คือดินทั้งหมดในฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง บรรดาดินแดนบนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงที่อยู่ใต้เส้นแลตติจูดที่ ๑๘ องศาเหนือ รัฐบาลยอมยกให้เป็นดินแดนของญวนและเขมร ส่วนแม่น้ำโขงตอนใต้แลตติจูดที่ ๑๘ องศาเหนือจนถึงตอนที่ไหลเข้าไปในดินแดนเขมรนั้น ให้เป็นเส้นปักปันเขตแดน และเพื่อประโยชน์ในการเดินเรือ ควรให้ใช้แม่น้ำโขงตอนนี้ได้ร่วมกันทั้ง ๓ ประเทศ (ญวน เขมรและสยาม)

(๒) ค่ายทหารในเขตดังกล่าวจะได้ถอนกลับคืนภายใน ๑ เดือน

(๓) พระองค์ทรงเสียพระทัยที่ได้มีทหารเสียชีวิตด้วยกันทั้งสองฝ่าย ในกรณีพิพาทดินแดนและการปะทะที่ปากน้ำ พระองค์ยอมปล่อยบางเปียนและคนอื่น ๆ และจะให้ความยุติธรรมตามสภาพความเป็นเอกราชของสยามที่ฝรั่งเศสยอมนับถือ

^{๗๕} สายสกุล เดชาบุตร, เสียดินแดนให้กับจักรวรรดินิยมในสมัยล่าอาณานิคม, หน้า ๒๔๐.

(๔) บุคคลผู้ถูกกล่าวหาว่ารุกรานต่อฝรั่งเศส จะได้ลงโทษตามกฎหมายของประเทศ และกฎหมายนานาชาติและให้ค่าชดเชยแก่ครอบครัวที่ได้รับความเสียหาย ข้าพเจ้ายินดีจ่ายเงิน ๒ ล้าน ฟรังก์ให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศสเพื่อใช้จ่ายเป็นค่าเสียหายอันแท้จริงแก่บุคคลดังกล่าวข้างต้น

(๕) จะยอมวางเงินให้ ๓ ล้าน ฟรังก์ ทันทีที่ได้มีการแลกเปลี่ยนบันทึกข้อตกลงต่อกันเพื่อเป็นค่าปฏิกรรมสงคราม เข้าใจว่าจะเป็นจำนวนพอเพียงต่อความเสียหายที่เกิดขึ้น และหวังว่าถ้ามีเงินเหลือจากค่าเสียหาย รัฐบาลฝรั่งเศสจะคืนให้ หวังใจว่าตามที่รัฐบาลสยามตกลงด้วยนี้คงจะเป็นพอใจแก่รัฐบาลฝรั่งเศส และมองเห็นในความตั้งใจของรัฐบาลสยามที่จะอยู่ในสภาพเป็นมิตรอันดียิ่งกว่าฝรั่งเศส และได้กระทำทุกสิ่งให้เรียบร้อยโดยสิ้นเชิงและแน่นอนต่อไป^{๗๖}

คำตอบของรัฐบาลสยามไม่เป็นที่พอใจของรัฐบาลฝรั่งเศส รัฐบาลฝรั่งเศสจึงประกาศตัดสัมพันธ์ทางการทูตกับรัฐบาลสยาม เมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ได้มีการชักธงชาติฮอลแลนด์ขึ้นในสถานทูตของฝรั่งเศสแทนธงชาติฝรั่งเศส นายปาวีและคณะได้เดินทางออกจากกรุงเทพฯ เมื่อเวลา ๑๙.๐๐ น. พร้อมเรือรบทั้ง ๓ ลำ เรือแองกอสตอง โกแมต และลูแตง มุ่งหน้าไปยังเกาะสีชัง

๕. ฝรั่งเศสปิดอ่าวไทย

หลังจากที่ตัดสัมพันธ์ทางการทูตกับสยามแล้ว ฝรั่งเศสได้ส่งกำลังจำนวนหนึ่งเข้ายึดเกาะสีชัง และ ประกาศปิดอ่าวไทยเมื่อวันที่ ๒๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ฝ่ายกองเรือฝรั่งเศสได้มีการประกาศปิดอ่าวไทยฉบับที่ ๑ บรรดาเมืองท่าตามทางเดินเรือเข้าออกชายฝั่ง และเกาะต่าง ๆ ของประเทศสยามที่อยู่ระหว่างแหลมเจ้าลาย และเกาะกระบัง ขึ้นไปทางเหนือ จะเป็นเขตที่กองเรือฝรั่งเศสทำการปิดอ่าว เรือใดที่ขัดขืนจะได้จัดการไปตามนัยแห่งกฎหมายระหว่างประเทศ

ต่อมาได้มีการประกาศปิดอ่าวไทยครั้งที่ ๒ เมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) โดยพลเรือตรีฮูมานน์ ผู้บัญชาการกองเรือภาคตะวันออกไกล โดยกำหนดเขตปิดอ่าวไว้ดังนี้

เขตที่ ๑ ปิดตั้งแต่เส้นขีดจากแหลมเจ้าลายถึงแหลมกระบัง

เขตที่ ๒ ปิดตั้งแต่เส้นขีดจากเกาะเสม็ดถึงแหลมลิง

เรือใดที่พยายามฝ่าฝืนการปิดอ่าวนี้ จะได้จัดการไปตามนัยแห่งกฎหมายระหว่างประเทศ และสัญญาทางพระราชไมตรีที่ใช้อยู่กับประเทศที่เป็นกลาง แต่ก็ได้ผ่อนปรนให้ถุงเมล์ผ่านเข้ากรุงเทพฯ ได้

ในที่สุดรัฐบาลสยามจำต้องยอมรับคำขาดนั้น โดยพระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ อัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีส ได้นำหนังสือยอมรับคำขาดนั้นไปยื่นต่อนายเดอเวล รัฐมนตรีต่างประเทศของฝรั่งเศส

^{๗๖} มานิจ ชุมสาย, ม.ล., ชุดประวัติศาสตร์ ร.ศ. ๑๑๒ จากแฟ้มใต้ถุนสถานทูตไทยในปารีส, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคล นิยมวิทยา (แผนกการพิมพ์), พ.ศ. ๒๕๑๙). หน้า ๓๐-๓๒.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงสยามทรงเสียพระทัยอย่างยิ่ง เมื่อได้ทรงวิจารณ์เห็นว่าคำตอบของรัฐบาลสยามต่อคำเรียกร้องของรัฐบาลฝรั่งเศส ซึ่งได้ยื่นมา ณ วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ที่แล้วมา และเงื่อนไขต่าง ๆ ที่ได้บังคับมานั้น ถือเสมือนว่ายังไม่ให้ความพอใจแก่รัฐบาลฝรั่งเศสเท่าที่เรียกร้องมา ข้าพเจ้าได้รับคำสั่งจากรัฐบาลของข้าพเจ้าให้แจ้งแก่ท่านว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงสยาม ทรงยอมตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสดังนี้

- (๑) เพื่อระงับและขจัดเหตุวุ่นวายที่นับวันจะมียิ่งขึ้นในหมู่ประชาชนในกรุงเทพฯ
- (๒) เพื่อความสงบและสันติสุขของพลเมือง
- (๓) เพื่อรักษาสันติภาพไว้
- (๔) เพื่อรักษาผลประโยชน์ทางการพาณิชย์
- (๕) เพื่อผูกความสัมพันธ์ในทางการทูตระหว่างฝ่ายสยามและฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ที่ขาดสะบั้นลงอย่างน่าสลดใจนั้น

(๖) เพื่อให้ความสัมพันธ์ไมตรีและความสนิทชิดเชื้ออันมีมาแล้ว ฐานที่เป็นประเทศใกล้เคียง และให้ผลประโยชน์แก่ประเทศทั้งสองคงเป็นอยู่ดังเดิม ข้าพเจ้ารู้สึกเป็นเกียรติอย่างยิ่ง ที่ได้นำข้อความดังกล่าวแล้วมาเรียนท่าน และเพื่อที่จะให้ข้อพิพาทระหว่างสยามและฝรั่งเศสสิ้นสุดลง ข้าพเจ้าหวังไว้ว่า ทางรัฐบาลฝรั่งเศสคงจะเปลี่ยนคำสั่งที่สมควรอันเกี่ยวกับที่กองเรือฝรั่งเศสทำการปิดอ่าวไทยอยู่ในเวลานี้^{๗๗}

นายเดอเวล รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศส ได้ยื่นบันทึกเพิ่มเติมอีกฉบับหนึ่งต่อรัฐบาลสยาม ในกรณีที่รัฐบาลสยามชักช้าในการตอบรับต่อข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสที่ได้ยื่นต่อรัฐบาลสยาม เมื่อวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ร.ศ.๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ที่ผ่านมานั้น ดังนี้รัฐบาลฝรั่งเศสจะยึดปากน้ำ และเมืองจันทบุรีไว้จนกว่ากองกำลังทหารสยามที่ตั้งมั่นอยู่บนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงจะถอนไปสิ้น และเกิดความสงบเรียบร้อยขึ้นแล้ว และรัฐบาลสยามจะต้องไม่รวมกำลังทหารใด ๆ ไว้ที่เมืองพระตะบอง และเสียมราฐ รวมทั้งเขตที่ตั้งที่อยู่ในรัศมี ๒๕ กิโลเมตร บนฝั่งแม่น้ำโขงนับแต่ดินแดนเขมรขึ้นไป รัฐบาลสยามจะจัดให้มีกำลังเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองเท่าที่จำเป็นเท่านั้น กับห้ามไม่ให้รัฐบาลสยามใช้หรือให้เรือหรือพาหนะทางเรือใด ๆ ที่ติดอาวุธเดินไปมาในทะเลสาบเขมรและในลำน้ำโขง^{๗๘}

รัฐบาลสยาม โดยพระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ เอกอัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีสได้แจ้งต่อนายเดอเวล เมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ว่ารัฐบาลสยามยอมรับตามเงื่อนไขที่รัฐบาลฝรั่งเศสกำหนดไว้ทุกประการ และในวันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ เวลา ๑๒.๐๐ น. นายพลเรือตรีอุมานัน ผู้บัญชาการกองเรือภาคตะวันออกไกลก็ประกาศเลิกปิดอ่าวไทย

๖. สัญญาสงบศึก

การเจรจาระหว่างรัฐบาลสยามโดยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ และรัฐบาลฝรั่งเศสโดยนายเลม็รี เดอวีเลร์ส อัครราชทูตฝรั่งเศสผู้ซึ่งอำนาจเต็ม มีขึ้นในวันที่ ๒๒ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) และวันเดียวกับที่รัฐบาลสยามได้ชำระเป็นค่ามัดจำเป็นเงิน ๓ ล้านฟรังก์

^{๗๗} สายสกุล เดชาบุตร, เสียดินแดนให้จักรวรรดินิยมในสมัยล่าอาณานิคม, หน้า ๒๔๙-๒๕๐.

^{๗๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๐-๒๕๑.

โดย ๒.๕ ล้านฟรังก์ หรือเท่ากับ ๑,๓๓๕,๔๗๐ บาท ๕ อัฐ มอบให้ฝรั่งเศสโดยตรง ส่วนอีก ๕๐๐,๐๐๐ ฟรังก์ หรือเท่ากับ ๒๖๗,๐๙๔ บาท ๑ อัฐ รัฐบาลสยามจ่ายผ่านธนาคารปลายทางที่เมืองไซ่ง่อน

วุฒิชัย มุลศิลป์ กล่าวไว้ในหนังสือวิกฤติการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ป้อมพระจุลจอมเกล้า กับการรักษาเอกราชของชาติ เกี่ยวกับเงินค่ามัดจำที่รัฐบาลสยามจ่ายให้แก่ฝรั่งเศส ว่า “มีเรื่องเล่าว่าเงินที่จ่ายให้ฝรั่งเศสครั้งนี้คือเงินที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ทรงเก็บไว้ในถุงแดงเพื่อใช้ไถ่ถอนบ้านเมือง” ^{๗๙}

การเจรจาเพื่อร่างหนังสือสัญญาระหว่างรัฐบาลสยามและรัฐบาลฝรั่งเศส ได้เริ่มมีขึ้นตั้งแต่วันที่ ๑๑๒ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) และไปแล้วเสร็จในปลายเดือนกันยายน ในปีเดียวกัน และได้มีการลงนามในสัญญาในวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ชื่อ “หนังสือสัญญา กรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒” ^{๘๐} ณ ที่ทำการราชวัลลภในพระบรมมหาราชวัง มีสาระสำคัญดังนี้

(๑) สยามยอมสละข้ออ้างว่ามีกรรมสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายปากตะวันออกของแม่น้ำโขง รวมทั้งเกาะในแม่น้ำโขง

(๒) รัฐบาลสยามจะไม่มีเรือรบในทะเลสาบเขมร และในแม่น้ำโขงรวมทั้งแม่น้ำที่แยกจากแม่น้ำโขง

(๓) รัฐบาลสยามจะไม่สร้างด่าน ค่าย คู หรือที่อยู่ของทหารในเมืองพระตะบองและเสียมราฐ และในเขต ๒๕ กิโลเมตร ทางฝั่งขวาปากตะวันตกของแม่น้ำโขง และในเขตนี้ คนในบังคับหรือคนในปกครองของฝรั่งเศสสามารถไปมาค้าขายได้โดยสะดวก

(๔) รัฐบาลฝรั่งเศสจะตั้งกงสุลที่ใด ๆ ก็ได้ เพื่อประโยชน์ของคนในบังคับของฝรั่งเศส เช่นที่เมืองนครราชสีมา เมืองน่าน

นอกจากนี้มีสัญญาน้อยและบันทึกจากต่อท้ายหนังสือสัญญาวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ สาระสำคัญคือ การรื้อถอนด่าน ป้อม ค่าย คู ที่มีอยู่ให้หมด และฝ่ายสยามจะได้พิจารณาผลประโยชน์ต่อผู้กับฝรั่งเศสที่ทุ่งเชียงคำ และคำม่วน และจะต้องได้รับความเห็นชอบจากฝรั่งเศส ทหารฝรั่งเศสจะประจำอยู่ที่เมืองจันทร์จนกว่ารัฐบาลสยามปฏิบัติตามสัญญาได้ครบถ้วน

การสละสิทธิในดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงนั้น ย่อมครอบคลุมแคว้นสิบสองจุไทยซึ่งเป็นข้อพิพาทในเบื้องต้นเกี่ยวกับดินแดนที่ฝรั่งเศสเข้าครอบครองเมื่อครั้งเกิดสงครามฮ่อ ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๓๒ ดังนั้นแคว้นสิบสองจุไทยก็ต้องตกเป็นของฝรั่งเศสโดยทางนิตินัย คิดเป็นเนื้อที่ ๘๗,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร และพื้นที่ในส่วนที่เป็นที่ตั้งประเทศลาวคิดเป็นเนื้อที่ ๑๔๓,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร เป็นการเสียดินแดนครั้งที่ ๓ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

^{๗๙} วุฒิชัย มุลศิลป์, ร.ศ., วิกฤติการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ป้อมพระจุลจอมเกล้า กับการรักษาเอกราชของชาติ, หน้า ๑๖๓.

^{๘๐} ดูรายละเอียดในภาคผนวก

๓.๔.๔ เสียดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขง

หลังจากที่ได้มีการลงนามในหนังสือสัญญา ระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ฝรั่งเศสได้ถอนกำลังออกจากอ่าวไทย เข้ายึดเมือง จันทบุรีไว้เป็นประกันตามข้อตกลงที่ระบุไว้ในหนังสือสัญญา และ สัญญาน้อย ซึ่งมีเงื่อนไขบังคับให้ สยามต้องสละสิทธิในดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ต้องถอนกำลังทหารกลับ และต้องชดใช้เงินเป็นทั้ง ค่าเสียหายและค่าทำขวัญให้แก่ฝ่ายฝรั่งเศส นอกจากนี้ยังบีบบังคับให้สยามพิจารณาชำระความเจ้า พนักงานฝ่ายสยามกรณีบางเปียนที่ทุ่งเชียงคำ และกรณีพระยอดเมืองขวางที่คำม่วน โดยอนุญาตให้ ตัวแทนฝ่ายฝรั่งเศสได้มีส่วนร่วมในการตัดสินความด้วย ซึ่งสยามไม่สามารถที่จะปฏิบัติตามสัญญาได้ ในทันที ฝรั่งเศสจึงถือโอกาสยึดเอาเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกัน

ในระหว่างที่ฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกันอยู่นั้น สยามและฝรั่งเศสได้มีการเจรจา เกี่ยวกับปัญหาอันเป็นข้อพิพาทที่สยามจะต้องปฏิบัติตามหนังสือสัญญา ร.ศ. ๑๑๒ และสยามก็ พยายามที่จะปฏิบัติตามสัญญาเพื่อคลี่คลายปัญหาอันเป็นชนวนนำไปสู่ความขัดแย้ง

แม้ว่าสยามจะได้ปฏิบัติตามสัญญาครบถ้วนทุกประการแล้วก็ตาม แต่ฝรั่งเศสก็ไม่ยอม ถอนกำลังออกจากเมืองจันทบุรี จนเวลาล่วงเลยไปถึง ๑๐ ปี ฝรั่งเศสก็ยังไม่มีทีท่าออกจากเมือง จันทบุรี รัฐบาลฝรั่งเศสอ้างว่าฝ่ายสยามยังปฏิบัติไม่ครบตามสัญญา จึงได้มีการเจรจากับฝรั่งเศสอีก ครั้ง และนำไปสู่การทำสัญญาระหว่างกรุงสยามและกรุงฝรั่งเศส ณ วันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) โดยสยามยินยอมที่จะยกดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศสตามที่ฝรั่งเศส เรียกร้องเพื่อแลกเปลี่ยนกับเมืองจันทบุรี

สาระสำคัญของหนังสือสัญญาระหว่างกรุงสยาม-กรุงฝรั่งเศส ณ วันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร. ศ.๑๒๒ คือ ๑) กรุงสยามต้องสละสิทธิทั้งหมดเหนือดินแดนบนฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ให้แก่ฝรั่งเศส ได้แก่ เมืองหลวงพระบางฝั่งขวา มโนไพร และจำปาศักดิ์ซึ่งอยู่ตรงกันข้ามกับเมืองปากเซทางภาคใต้ ของลาว ๒) เพื่อเป็นการแลกเปลี่ยน ฝรั่งเศสยินยอมผ่อนคลายสิทธิสภาพนอกอาณาเขตให้แก่รัฐบาล สยาม ตั้งแต่นี้ไปชาวเอเชียซึ่งเกิดในอาณานิคมหรือรัฐในอารักขาของฝรั่งเศสที่มาตั้งถิ่นฐานในกรุง สยาม และลูกหลานนั้นจึงจะมีสิทธิลงทะเบียนเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส (รุ่นหลานหรือรุ่นต่อไปจะไม่ มีสิทธิ) แต่คนในบังคับของฝรั่งเศสเป็นทีชาวยุโรปและลูกหลานมีสิทธิที่จะลงทะเบียนเป็นคนในบังคับของ ฝรั่งเศสต่อไปได้ ส่วนที่เกี่ยวกับอำนาจการตัดสินคดีนั้น ถ้าจำเลยเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส (ไม่ว่าจะ เป็นคนฝรั่งเศสโดยกำเนิดหรือชาวเอเชียก็ตาม) ศาลกงสุลฝรั่งเศสเป็นผู้ตัดสินคดี ยกเว้นคนในบังคับ ฝรั่งเศสซึ่งพำนักอยู่ในจังหวัดเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง และน่าน ต้องขึ้นศาลต่างประเทศ (International Court) ๓) รัฐบาลฝรั่งเศสจะถอนกำลังออกจากเมืองจันทบุรีในทันทีที่รัฐบาลกรุง สยามได้ปฏิบัติตามสัญญาแล้ว^{๔๑}

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๔.

การเสียดินแดนในครั้งนี้เป็นการเสียดินแดนครั้งที่ ๔ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการเสียดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขง คิดเป็นเนื้อที่ ๒๕,๕๐๐ ตารางกิโลเมตร เพื่อแลกเปลี่ยนกับเมืองจันทบุรี และเพื่อผ่อนคลายสิทธิสภาพนอกอาณาเขต

๓.๔.๕ เสียมณฑลบูรพา

หลังจากที่ฝรั่งเศสได้ถอนกองกำลังออกจากเมืองจันทบุรีแล้ว ฝรั่งเศสกลับนำกำลังเข้ายึดเมืองตราด เมืองด่านซ้าย และเกาะกงแทน โดยอ้างว่าเป็นหลักประกันในการปฏิบัติตามสัญญาของรัฐบาลสยาม ในที่สุดรัฐบาลสยามต้องยอมยกมณฑลบูรพาอันมีเมืองเสียมราฐ พระตะบองและศรีโสภณให้แก่ฝรั่งเศสเพื่อแลกเปลี่ยนกับเมืองตราด เมืองด่านซ้าย และเกาะต่าง ๆ ที่อยู่ใต้แหลมสิงห์ โดยมีการลงนามในสัญญาเมื่อวันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) เป็นการเสียดินแดนครั้งที่ ๕ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คิดเป็นเนื้อที่ ๕๑,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร

๓.๔.๖ เสียเมืองไทรบุรี ปะลิส กลันตัน และตรังกานู

ในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามมีการติดต่อกับชาติตะวันตกมากขึ้น พร้อม ๆ กับความเจริญหลายอย่างที่ตามมา อาทิ การรถไฟ การประปา การไปรษณีย์ เป็นต้น แต่ในขณะเดียวกันสยามก็ต้องยอมเสียเปรียบต่อชาติตะวันตกในเรื่อง “สิทธิสภาพนอกอาณาเขต” หมายถึงเอกสิทธิที่ชาวต่างชาติที่เข้ามาค้าขายอยู่ในประเทศสยาม ได้รับความคุ้มครองกรณีที่กระทำความผิดในราชอาณาจักรสยาม ไม่ต้องขึ้นศาลของสยาม แต่คดีจะถูกนำไปพิจารณาในศาลกงสุลของชาตินั้น ๆ ที่เข้ามาตั้งอยู่ในประเทศสยาม สิ่งที่ชาติตะวันตกนำมาเป็นข้ออ้างในการขอสิทธิสภาพนอกอาณาเขตนั้น คือขบวนการทางกฎหมายและวิธีพิจารณาคดีของศาลสยามนั้น ไม่เป็นไปตามหลักสากล กล่าวคือมีการทรมานด้วยวิธีการที่ป่าเถื่อน เช่นการบีบขมับ ทับเล็บ เป็นต้น

นาวาเอก วิพันธุ์ ชมะโชติ กล่าวไว้ในหนังสือแผ่นดินที่เสียไป ว่า “สิทธิสภาพนอกอาณาเขตนี้ก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำ ไม่เป็นธรรมต่อชาวสยาม เพราะต่างชาติมักจะยำใจ ไม่เกรงกลัวและประพฤติปฏิบัติตนตามต้องการในทุก ๆ เรื่อง”^{๘๒}

สิทธิสภาพนอกอาณาเขตจึงเปรียบเสมือนเกราะคุ้มครองอย่างดีที่สุดของชาติตะวันตก ที่เข้ามาค้าขายในราชอาณาจักรสยาม ทุกชาติต่างก็ต้องการสิทธิสภาพนอกอาณาเขต เพื่อคุ้มครองคนของตนและคนในบังคับของตน ที่ไม่ต้องขึ้นศาลของสยามในกรณีที่ทำความผิด พวกเขาจึงไม่ยอมที่จะเสียไป เว้นแต่มีสิ่งอื่นที่พวกเขาเห็นว่ามิประโยชน์ที่คุ้มค่ากว่าสิทธิสภาพนอกอาณาเขต สิ่งนั้นก็คือดินแดน

ในปีรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๒) สยามจำต้องยินยอมยกเมืองไทรบุรี ปะลิส กลันตัน และตรังกานู ให้แก่อังกฤษเนื้อที่ ๘๐,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร เพื่อแลกกับการยกเลิกสิทธิสภาพ

^{๘๒} วิพันธุ์ ชมะโชติ, น.อ., แผ่นดินที่เสียไป, หน้า ๑๔๓.

นอกอาณาเขตในราชอาณาจักรสยาม และนับจากนั้นเป็นต้นมา ชาวอังกฤษ และคนในบังคับของ อังกฤษ หากกระทำความผิดบนแผ่นดินสยาม ก็ต้องขึ้นศาลสยามโดยไม่มีข้อยกเว้น^{๘๓}

จะอย่างไรก็ตาม แม้จะต้องสูญเสียหัวเมืองชายทะเลที่กล่าวมาข้างต้นให้แก่อังกฤษ แต่ ประโยชน์ที่ได้รับในอีกด้านหนึ่งก็คือ รัฐบาลอังกฤษยินยอมให้รัฐบาลสยามกู้เงินจำนวนหนึ่งเพื่อนำมา สร้างทางรถไฟสายใต้ เป็นการเชื่อมเส้นทางคมนาคมจากภาคกลางสู่ภาคใต้จรดชายแดนมลายู (มาเลเซีย) ทำให้ประชาชนสามารถเดินทางไปมาหาสู่กันได้สะดวกขึ้น และความเจริญในด้านต่าง ๆ ก็ ตามมา

๓.๕ บทสรุป

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามต้องเสียดินแดน ให้แก่ จักรวรรดินิยมตะวันตกรวม ๖ ครั้ง ให้แก่อังกฤษ ๒ ครั้ง และฝรั่งเศส ๔ ครั้ง กล่าวคือครั้งที่ ๑ เสีย แคว้นสิบสองจุไทยให้แก่ฝรั่งเศส เนื้อที่ ๘๗,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร ครั้งที่ ๒ เสียดินแดนฝั่งขวาของ แม่น้ำสาละวินให้แก่อังกฤษ เนื้อที่ ๓๐,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร ครั้งที่ ๓ เสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำ โขงให้แก่ฝรั่งเศส เนื้อที่ ๑๔๓,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร ครั้งที่ ๔ เสียดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงให้แก่ ฝรั่งเศส เนื้อที่ ๒๕,๕๐๐ ตารางกิโลเมตร ครั้งที่ ๕ เสียมณฑลบุรพาให้แก่ฝรั่งเศส เนื้อที่ ๕๑,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร และครั้งที่ ๖ เสียเมืองไทรบุรี ปะลิส กลันตัน และตรังกานูให้แก่อังกฤษ เนื้อที่ ๘๐,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร รวมดินที่เสียไปทั้งหมด ๔๑๖,๕๐๐ ตารางกิโลเมตร และ ดินแดนที่เสียไป นั้น ล้วนเป็นดินแดนที่เป็นประเทศราชของสยามทั้งสิ้น

^{๘๓} วิพันธุ์ ชมะโชติ, น.อ., แผ่นดินที่เสียไป, หน้า ๑๔๔.

บทที่ ๔

วิเคราะห์หลักพุทธธรรม ที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้ในการแก้ปัญหา : กรณีวิกฤตการณ์

ร.ศ. ๑๑๒

บทที่ ๔ นี้ ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์ถึงหลักพุทธธรรม ที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้ในการแก้ปัญหากรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น หลังจากฝรั่งเศสสามารถยึดครองเวียดนามได้แบบเบ็ดเสร็จเด็ดขาดในปี พ.ศ. ๒๔๒๗ จากนั้นฝรั่งเศสวางแผนที่จะยึดครองดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของแหลมอินโดจีน ซึ่งเป็นที่ตั้งของประเทศลาว และแคว้นสิบสองจุไทย ซึ่ง ณ ขณะนั้นเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรสยาม

ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๒๘ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๑ แคว้นสิบสองจุไทยถูกโจรจีนฮ่อรุกราน เจ้าครองนครหลวงพระบาง ได้ร้องขอมายังสยามเพื่อให้ส่งกำลังขึ้นไปช่วยปราบโจรจีนฮ่อ กองกำลังของสยามถูกส่งขึ้นไปปราบโจรจีนฮ่อ หลังจากปราบได้แล้วก็ถอนตัวกลับยังพระนคร โจรจีนฮ่อก็สะสมกำลังขึ้นมาใหม่ ออกปล้นชาวบ้านในแคว้นสิบสองจุไทย และเตรียมยกกำลังเข้าตีถึงเมืองหลวงพระบาง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดส่งทหารที่ได้รับการฝึกจากยุโรปขึ้นไปปราบ ขณะเดียวกันราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ ได้ทูลขออาสาส่งกำลังของฝ่ายฝรั่งเศส ไปช่วยปราบโจรจีนฮ่อด้วย ทางฝ่ายสยามก็ไม่ขัดข้อง กำลังของสยามสามารถปราบโจรจีนฮ่อได้สำเร็จ แต่หลังจากที่ฮ่อถูกปราบเรียบร้อยแล้ว ฝรั่งเศสยังคงกองกำลังไว้ในแคว้นสิบสองจุไทย ไม่ยอมถอนกำลังกลับฐานที่ตั้งที่อินโดจีน โดยฝรั่งเศสได้แจ้งต่อพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) แม่ทัพฝ่ายสยามว่า แคว้นสิบสองจุไทยนี้เคยเป็นของเวียดนามมาก่อน และเมื่อเวียดนามตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสแล้ว แคว้นสิบสองจุไทยก็ต้องเป็นของฝรั่งเศสด้วยในฐานะผู้สืบทอด พระยาสุรศักดิ์มนตรีไม่อาจจะปฏิบัติตามได้ การที่จะให้ถอนกำลังหรือไม่ขึ้นอยู่กับคำสั่งจากกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ในที่สุดทั้งสองฝ่ายได้มีการเจรจาระหว่างพระยาสุรศักดิ์มนตรี ฝ่ายสยาม และนายออกุสต์ ปาวี ฝ่ายฝรั่งเศส เพื่อหาข้อยุติ เพื่อเป็นการหลีกเลี่ยงการใช้กำลัง ในเมื่อฝ่ายสยามได้เข้ามาตั้งอยู่ในหัวพันหาทั้งหกแล้ว และฝรั่งเศสก็ได้ตั้งอยู่ในแคว้นสิบสองจุไทยแล้ว ก็ให้ต่างฝ่ายต่างรักษาเขตแดนของตนไป ส่วนเมืองแกลงนั้น ให้ทั้งทหารสยามและทหารฝรั่งเศสร่วมมือกันรักษาความสงบจนกว่ารัฐบาลทั้งสองฝ่ายจะตกลงกันได้ และนายปาวีก็เห็นด้วย การเจรจานี้นำไปสู่ลงนามในความตกลงขั้นสุดท้าย (Entente Finale) ซึ่งบรรจุข้อความตามที่พระยาสุรศักดิ์มนตรีเสนอ ทั้งสองฝ่ายได้ทำเป็นหนังสือสัญญา ๙ ข้อ เมื่อวันที่ ๒๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ จากนั้นสยามได้ถอนกำลังส่วนหนึ่งออกจากพื้นที่ ฝรั่งเศสก็ได้ถือโอกาสส่ง

กำลังเข้ายึดครองพื้นที่ทั้งหมด เท่ากับว่าสยามได้สูญเสียแคว้นสิบสองจุไทให้กับฝรั่งเศสโดยทางพฤตินัย

หลังจากที่ยึดครองแคว้นสิบสองจุไทแล้ว ฝรั่งเศสก็วางแผนที่จะยึดครองดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงส่วนที่เป็นที่ตั้งของประเทศลาว ฝรั่งเศสพยายามสร้างปัญหาเพื่อนำไปเป็นข้อพิพาท เช่น กรณีบางเปียน ผู้ซัดธงชาติฝรั่งเศสขึ้นที่ทุ่งเชียงคำอันเป็นราชอาณาจักรของสยาม เมื่อถูกเจ้าหน้าที่จับกุมในข้อหาทรยศต่อชาติ ฝรั่งเศสก็ปกป้องและเรียกร้องให้สยามปล่อยตัวบางเปียน และลงโทษเจ้าหน้าที่ที่ทำการจับกุม หรือกรณีสองพ่อค้าชาวฝรั่งเศสชื่อชองเปอนัว (Champenois) และเอสกิลาด (Esquilat) ต้องการข้ามแม่น้ำโขงตรงแขวงคำม่วน แต่ไม่ยอมเสียภาษีการนำสินค้าเข้าตามสนธิสัญญาที่ทำกันไว้ระหว่างสยาม-ฝรั่งเศส และทั้งสองใช้หนังสือเดินทางที่ไม่ใช่ของตน และเมื่อไม่ได้รับอนุญาตให้ผ่านแดน บุคคลทั้งสองได้แสดงกิริยาที่ไม่สุภาพ ดุหมั่นเจ้าพนักงานระดับสูงของสยาม เจ้าหน้าที่จึงจำเป็นต้องเนรเทศพ่อค้าฝรั่งเศสทั้งสองคนออกไปให้พ้นพระราชอาณาเขต แต่ปรากฏต่อมาว่าได้เกิดปฏิกิริยาต่อการขับไล่พ่อค้าชาวฝรั่งเศสทั้งสองนี้จากฝ่ายฝรั่งเศสอย่างรุนแรงยิ่ง นายปาวีและนายจูลส์ เดอเวล (Jules Develle) รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสก็ให้การสนับสนุนการกระทำของพ่อค้าฝรั่งเศสทั้งสอง พร้อมกับได้เรียกร้องให้ฝ่ายสยามชดใช้ค่าเสียหายต่อสินค้าที่ถูกยึดไป ให้แก่พ่อค้าทั้งสอง หรือกรณีของมาสซี ผู้ช่วยกงสุลของฝรั่งเศสประจำเมืองหลวงพระบาง มาสซีได้กระทำอัตวินิบาตกรรมอันเนื่องมาจากเป็นไข้ป่า แต่ฝรั่งเศสกลับกล่าวหาว่า มาสซีฆ่าตัวตายเพราะถูกกดดันจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายสยามจนต้องกระทำอัตวินิบาตกรรม หรือกรณีพระยอดเมืองขวาง พระยอดเมืองขวาง เจ้าเมืองคำม่วน ถูกทหารฝรั่งเศสจับตัวได้ และถูกควบคุมตัวเพื่อไปยังปากน้ำพิบูลย์ โดยมีนายโกรสกุแรง (Groskurin) นายทหารฝรั่งเศสเป็นหัวหน้าชุดควบคุม เมื่อถึงแก่งเจ๊ก ระหว่างทางก่อนถึงปากน้ำพิบูลย์ ได้เกิดการปะทะกับกองกำลังของฝ่ายสยามที่ตามมาช่วยพระยอดเมืองขวาง ทหารสยามสามารถช่วยพระยอดเมืองขวางไว้ได้ ในระหว่างการสู้รบ นายโกรสกุแรงถูกยิงเสียชีวิต เหตุเกิดเมื่อวันที่ ๑๕ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ฝรั่งเศสได้หยิบยกเอาเรื่องการเสียชีวิตของนายโกรสกุแรงมาเป็นข้ออ้างเพื่อกล่าวโทษพระยอดเมืองขวาง ว่าเป็นผู้ยิงนายโกรสกุแรง และเรียกร้องให้ฝ่ายสยามลงโทษพระยอดเมืองขวาง เป็นต้น

ความสัมพันธ์ระหว่างสยามและฝรั่งเศสตึงเครียดยิ่งขึ้น เมื่อฝรั่งเศสทราบภาษาอังกฤษได้ส่งเรือรบชื่อพัลลาส (Pallas) เข้ามาจอดอยู่นอกสันดอนปากน้ำเจ้าพระยาเมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ เพื่อปกป้องคนอังกฤษและคนในปกครองของอังกฤษ และทรัพย์สินของพวกเขา ทำให้ฝรั่งเศสต้องการที่จะนำเรือรบอีกสองลำเข้ามาในน่านน้ำเจ้าพระยาอีกสองลำ ทั้ง ๆ ที่ฝรั่งเศสได้รับอนุญาตให้นำเรือรบที่ชื่อ ลูแตง (Lutin) เข้ามาน่านน้ำเจ้าพระยาเมื่อ ร.ศ. ๑๑๑ นายปาวีได้ยื่นขอต่อสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ถึงสองครั้งคือเมื่อวันที่ ๑๐ กรกฎาคม และวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ แต่ได้รับการปฏิเสธทั้งสองครั้ง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ได้ทรงให้เอกอัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีสชี้แจงต่อนายจูลส์ เดอเวล รัฐมนตรีต่างประเทศถึงเหตุผลของสยามในฐานะที่เป็นประเทศที่มีเอกราชประเทศหนึ่ง ย่อมมีสิทธิที่จะอนุญาตให้เรือลำใดลำหนึ่งเข้ามาในน่านน้ำของสยาม และนายเดอเวลก็เข้าใจ และได้โทรเลขไปยังนายปาวีให้ยกเลิกการนำเรือปืนทั้งสองลำเข้าไปในน่านน้ำเจ้าพระยา แต่พลตรีอุมานัน ผู้บัญชาการ

กองเรือประจำภาคพื้นตะวันออกไกล ได้ฝ่าฝืนคำสั่งของนายเดอเวล เขาได้สั่งการให้เรือปืนเรือทั้งสองลำ คือเรือปืนแองกสตอง (Inconstant) และเรือปืนโกเมต (Comete) ข้ามสันดอนเข้ามายังกรุงเทพฯ ในวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ เวลาประมาณ ๑๘.๐๐ น. และได้เกิดการยิงต่อสู้กับทหารรักษาการณ์ที่อยู่ประจำป้อมพระจุลจอมเกล้าและป้อมผีเสื้อสมุทร และกองเรือของสยามที่ตำบลแหลมฟ้าผ่า เมืองสมุทรปราการ กระทั่งเรือปืนของฝรั่งเศสทั้งสองลำสามารถแล่นฝ่าเข้ามาถึงแม่น้ำเจ้าพระยา และแล่นมาจอดหน้าสถานทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพมหานครได้ ยังผลให้ทั้งสองฝ่ายต่างได้รับบาดเจ็บและเสียชีวิต

รัฐบาลสยามได้ยื่นประท้วงต่อรัฐบาลฝรั่งเศส แต่นายเดอเวล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศฝรั่งเศส กลับนำเรื่องนี้เข้ารายงานต่อรัฐสภาเมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๓ (พ.ศ. ๒๔๓๖) กล่าวหารัฐบาลสยามว่ามีเจตนาประทุษร้ายต่อฝรั่งเศส และขออนุมัติต่อรัฐสภาเพื่อดำเนินการตอบโต้ต่อสยาม ซึ่งรัฐสภาของฝรั่งเศสได้มีมติอนุมัติตามที่รัฐบาลขอเพื่อดำเนินการกับสยาม และได้มอบหมายให้นายปาวี ราชทูตฝรั่งเศสประจำประเทศสยาม ยื่นข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสต่อกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการเมื่อวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๓ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ซึ่งทั้งหมด ๖ ข้อคือ

ข้อ ๑ สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามยอมรับว่า กรุงอนาม แลกรุงกัมพูชา มีกรรมสิทธิ์อยู่ในที่ดินฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และเกาะทั้งหลายนั้นด้วย

ข้อ ๒ ด้านของสยามที่ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ให้ถอนให้เสร็จสิ้นภายในเวลาไม่เกิน ๑ เดือน

ข้อ ๓ ให้เสียค่าปรับไหมแก่ฝรั่งเศสในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นที่ทุ่งเชียงคำ และที่คำม่วน และทั้งในการที่ทำอันตราย ความเสียหายแก่เรือ และทหารประจำเรือฝรั่งเศสที่ปากน้ำเจ้าพระยา

ข้อ ๔ ให้ลงโทษผู้กระทำความผิด และเสียเงินค่าทำขวัญแก่ครอบครัวผู้เสียชีวิต

ข้อ ๕ ให้จ่ายเงิน ๒,๐๐๐,๐๐๐ ฟรังก์ เป็นค่าปรับไหมในความเสียหายต่าง ๆ ที่เกิดแก่ชนชาติฝรั่งเศส

ข้อ ๖ ให้จ่ายเงิน ๓,๐๐๐,๐๐๐ ฟรังก์ ชำระเป็นเงินเหรียญโดยทันที เป็นมัดจำค่าเสียหายต่าง ๆ และเงินค่าทำขวัญ หรือถ้าไม่สามารถ ก็ต้องยอมให้รัฐบาลฝรั่งเศสมีสิทธิเก็บภาษีอากรในเมืองพระตะบองและเสียมราฐ

ให้รัฐบาลสยามตอบภายใน ๔๘ ชั่วโมงว่าจะปฏิบัติตามนี้ได้หรือไม่

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ได้ทรงชี้แจงไปยังรัฐบาลฝรั่งเศสในประเด็นที่รัฐบาลฝรั่งเศสหยิบยกขึ้นมา กล่าวคือ

ข้อ ๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรู้สึกเสียพระราชหฤทัยที่ยังไม่ได้รับคำอธิบาย อย่างแจ่มแจ้งของประโยคที่ว่า “สิทธิของญวนและเขมรเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และเกาะต่าง ๆ” ในข้อนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระทัยอยู่เหมือนกันว่าจะโอนกรรมสิทธิ์ดินแดนทุก ๆ แห่งให้ ถ้าหากได้แสดงให้เห็นเด่นชัดว่า มีสิทธิอันชอบเหนือดินแดนนั้นอย่างไร ทั้งนี้เป็นเวลา ๕ เดือนมาแล้วที่รัฐบาลสยามได้ขอร้องให้นำนครณิพิพาทขึ้นสู่อุญญาโตตุลาการ

ข้อ ๒ กองทหารสยามที่ตั้งอยู่ในดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง จะให้ถอนกลับมาภายใน ๓ เดือน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรู้สึกเสียพระราชหฤทัย ในกรณีที่เกิดความเสียหายร่วมกัน ทั้งฝ่ายสยามและฝ่ายฝรั่งเศสที่ทุ่งเชียงคำ และที่คำม่วน (แก่งเจ๊ก) และทั้งที่ได้เกิดการกระทบกระทั่งกันที่ปากน้ำด้วย รัฐบาลสยามจะได้ปล่อยตัวบางبيينไป และปฏิบัติตามข้อเรียกร้องของรัฐบาลฝรั่งเศสในข้ออื่น ๆ ด้วย ถ้าว่าจำเป็น โดยอนุโลมตามลักษณะธรรมเนียมแห่งความยุติธรรม และตามความเป็นเอกราชของประเทศสยามซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสรับว่าจะเคารพนั้น

ข้อ ๓ บุคคลใดก็ตามที่ถูกกล่าวหาว่าได้กระทำการอันเป็นการย่ำยีต่อชนชาติฝรั่งเศสเป็นการส่วนตัว ในคดีใดก็ตาม อันปรากฏว่าเป็นการละเมิดต่อกฎหมายบ้านเมือง หรือแก่กฎหมายระหว่างประเทศ ก็จะต้องโทษตามคดีนั้น ๆ หรือหากว่าสมควรจักชดใช้เป็นค่าทำขวัญก็จะได้ชำระให้ครอบครัวของผู้เสียชีวิตนั้นให้เสร็จสิ้นไป

ข้อ ๔ รัฐบาลฝรั่งเศสและรัฐบาลสยามได้โต้แย้งกันมาเป็นเวลานาน ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชนชาติฝรั่งเศส ข้อเรียกร้องให้ชำระเงินตามที่ตนต้องได้รับความเสียหาย เพราะข้าราชการสยามดำเนินการผิดนั้น ในข้อนี้ในนามแห่งรัฐบาลสยาม ข้าพเจ้าขอปฏิเสธว่าไม่ใช่ความผิดของข้าราชการการนั้น ๆ

บัดนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพิจารณาจะดำเนินการอย่างข้างต้นนั้น จึงยินยอม โดยไม่คิดยึดหลักอันใดมาคัดค้าน ยินดีชำระเงิน ๒,๐๐๐,๐๐๐ ฟรังก์ ให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศส เท่าที่ได้เสียไปในกรณีที่ได้ระบุมานแต่ต้นนั้น อนึ่ง รัฐบาลสยามมีความเห็นว่า ชอบที่จะจัดตั้งคณะกรรมการพิจารณาเงินค่าทำขวัญตามที่ฝรั่งเศสอ้าง

(๕) การจ่ายเงิน ๓,๐๐๐,๐๐๐ ฟรังก์ เป็นเงินเหรียญโดยทันที เพื่อมัดจำในการที่จะต้องชดใช้ค่าทำขวัญและค่าปรับใหม่ที่กล่าวมานั้น จะจ่ายให้พร้อมในเวลาแลกเปลี่ยนเอกสารข้อตกลงในระหว่างรัฐบาลทั้งสอง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยว่าเงินจำนวน ๓,๐๐๐,๐๐๐ ฟรังก์นั้น เกินกว่าจำนวนเงินชดใช้ค่าทำขวัญและค่าปรับใหม่ ดังนั้นถ้าได้พิจารณาให้ละเอียดเป็นราย ๆ ตามควรแก่การแล้ว รัฐบาลสยามเชื่อในความยุติธรรมของรัฐบาลฝรั่งเศสว่า จะได้เงินที่เหลือคืนจากที่ได้จ่ายไปจริงเท่าที่ได้เรียกร้องในกรณีทั้งปวงโดยครบถ้วน เท่าที่ยินยอมไปตามที่รัฐบาลฝรั่งเศสเรียกร้องตามคำแถลงข้างต้นนี้ รัฐบาลสยามมั่นใจว่าจะพอเป็นเครื่องแสดงให้เห็นได้ชัดว่า รัฐบาลสยามมีความปรารถนาที่จะอยู่ในความสามัคคีกับประเทศฝรั่งเศส และให้ข้อพิพาทในระหว่างรัฐบาลทั้งสองที่ค้างอยู่ให้เสร็จไปโดยบริบูรณ์

คำตอบของรัฐบาลสยามไม่เป็นที่พอใจของรัฐบาลฝรั่งเศส รัฐบาลฝรั่งเศสจึงประกาศตัดสัมพันธ์ทางการทูตกับรัฐบาลสยาม เมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ได้มีการชักธงชาติฮอลแลนด์ขึ้นในสถานทูตของฝรั่งเศสแทนธงชาติฝรั่งเศส นายปาวีและคณะได้เดินทางออกจากกรุงเทพฯ เมื่อเวลา ๑๙.๐๐ น. พร้อมเรือรบทั้ง ๓ ลำ เรือแองกอสตอง โกแมต และลูแตง มุ่งหน้าไปยังเกาะสีชัง และได้มีการประกาศปิดอ่าวไทยในวันที่ ๒๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒

ในที่สุดสยามจำต้องยอมรับคำขาดนั้น โดยเอกอัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีส ได้ยื่นต่อนายเดอเวล เมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒ การเจรจาเพื่อร่างหนังสือสัญญาระหว่างรัฐบาลสยาม

และรัฐบาลฝรั่งเศส ได้เริ่มมีขึ้นตั้งแต่เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) และไปแล้วเสร็จในปลายเดือนกันยายน ในปีเดียวกัน และได้มีการลงนามในสัญญาในวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ชื่อ “หนังสือสัญญา กรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ และได้มีการทำสัญญาระหว่างกรุงสยามและกรุงฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒

ในระหว่างที่สยามยังไม่สามารถปฏิบัติตามสัญญาได้นั้น ฝรั่งเศสจะยึดเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกัน จะอย่างไรก็ตาม แม้สยามได้พยายามตามสัญญาจนครบถ้วนแล้ว แต่ฝรั่งเศสก็ยังยึดเมืองจันทบุรีไว้จนเวลาล่วงเลยไปถึง ๑๐ ปี ฝรั่งเศสก็ไม่ยอมถอนกำลังออกจากเมืองจันทบุรี ในที่สุดสยามต้องยอมยกเมืองหลวงพระบางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง เมืองมโนไพร และเมืองจำปาศักดิ์ เพื่อแลกกับเมืองจันทบุรี

ฝรั่งเศสถอนกำลังออกจากเมืองจันทบุรี แต่แทนที่จะกลับยังอินโดจีน แต่ฝรั่งเศสกลับยกกำลังเข้ายึดเมืองตราด เมืองด่านซ้าย และเกาะกูด โดยอ้างว่าเพื่อเป็นหลักประกันการปฏิบัติตามสัญญา ในที่สุดสยามจำต้องยกมณฑลบูรพา อันมีเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และเมืองศรีโสภณให้กับฝรั่งเศส เพื่อแลกกับเมืองตราด

ทั้งหมดนี้เป็นความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่างฝรั่งเศสและสยาม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๑ จนถึงปีรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) รวมระยะเวลา ๑๘ ปี ที่พระเจ้าอยู่หัว ทรงต้องใช้หลักขันติธรรม คือความอดกลั้น อดทน หลีกโลภระ คือความไม่โกรธ และหลักกลยาณมิตรตา คือ การการแสวงหามิตร เพื่อแก้ปัญหาข้อเรียกร้องของฝรั่งเศส

ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ถึงหลักพุทธธรรมที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้ในการแก้ปัญหากรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ที่ทำให้สยามรอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส

๔.๑ ทรงใช้หลักขันติธรรมในการแก้ปัญหาวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒

วิกฤตการณ์ที่ล้อมพระจุลจอมเกล้า ป้อมผีเสื้อสมุทร ตำบลแหลมฟ้าผ่า เมืองสมุทรปราการ โดยการสั่งการของนายพลอุมานันท์ ที่ฝ่าฝืนคำสั่งของนายเดอเวล แต่นายเดอเวลกลับนำเรื่องเสนอต่อรัฐบาลฝรั่งเศสโดยกล่าวหาสยามมีเจตนาประทุษร้ายต่อฝรั่งเศส และเรียกร้องให้สยามรับผิดชอบต่อความเสียหายที่เกิดขึ้น และให้สละสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และได้ยื่นคำขาดต่อสยามเมื่อวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ ให้สยามตอบภายใน ๔๘ ชั่วโมง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงชี้แจงต่อฝ่ายฝรั่งเศสว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงรู้สึกเสียพระทัยต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น และทรงขอคำอธิบายถึงการสืบสิทธิของญวนและเขมรเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และเกาะต่าง ๆ นั้น ฝรั่งเศสมีสิทธิอันชอบเหนือดินแดนนั้นอย่างไร เป็นคำถามซึ่งสร้างความไม่พอใจของฝ่ายฝรั่งเศส ไม่ยอมให้คำตอบ และประกาศตัดสัมพันธ์ทางการทูตกับสยามเมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ และประกาศปิดอ่าวไทยในวันที่ ๒๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒

ในที่สุดสยามจำต้องยอมรับคำขานั้น โดยเอกอัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีส ได้ยื่นต่อนายเดอเวล เมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒ โดยสยามยอมตามเงื่อนไขที่ฝรั่งเศสกำหนดโดยมีสาระสำคัญคือสยามยอมสละสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และสยามต้องจ่ายเงินค่ามัดจำความเสียหายและค่าทำขวัญให้แก่ฝ่ายฝรั่งเศสเป็นเงิน ๓,๐๐๐,๐๐๐ ฟรังก์ให้แก่ฝ่ายฝรั่งเศสก่อนการเจรจาจะเริ่มขึ้น ในการรวบรวมเงินจำนวนดังกล่าวเป็นไปด้วยความยากลำบาก เพราะเป็นจำนวนเงินที่มาก

กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมาการ กล่าวไว้ในหนังสือร้อยเรียงเวียงวัง ว่า “เมื่อไม่สามารถจะหาจากที่อื่นได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จำต้องทรงนำเงินถุงแดงที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไว้สำหรับเพื่อใช้ในยามจำเป็น อีกส่วนหนึ่งจากพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ และเงินที่พระบรมวงศานุวงศ์ทรงช่วยกันเรียโร”^๑

เมื่อรวบรวมเงินได้ครบ ๓,๐๐๐,๐๐๐ ฟรังก์แล้ว รัฐบาลสยามจึงได้ชำระให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศสในวันที่ ๒๒ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒ เป็นค่ามัดจำเป็นเงิน ๓ ล้านฟรังก์ โดย ๒.๕ ล้านฟรังก์ หรือเท่ากับ ๑,๓๓๕,๔๗๐ บาท ๕ อัฐ มอบให้ฝรั่งเศสโดยตรง ส่วนอีก ๕๐๐,๐๐๐ ฟรังก์ หรือเท่ากับ ๒๖๗,๐๙๔ บาท ๑ อัฐ รัฐบาลสยามจ่ายผ่านธนาคารปลายทางที่เมืองไซ่ง่อน

จากนั้นการเจรจาจึงเริ่มต้นขึ้นในวันเดียวกันนั่นเอง คือวันที่ ๒๒ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒ ระหว่างรัฐบาลสยามโดยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ และรัฐบาลฝรั่งเศสโดยนายเลอเมียร์ เดอ วิลร์ อัครราชทูตฝรั่งเศสผู้ที่อำนาจเต็ม แต่เนื่องจากร่างสัญญาที่ฝรั่งเศสส่งมานั้น ระบุข้อความที่ทำให้สยามเสียเปรียบอยู่หลายประการ โดยเฉพาะเมืองจันทบุรีซึ่งฝรั่งเศสต้องการยึดไว้เป็นประกัน และยังเรียกร้องมิให้นายโรแลง เซเกอแมง ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินของสยาม ซึ่งเป็นชาวเบลเยียม เข้ามาเกี่ยวข้องในการเจรจาดังนี้ด้วย และในระหว่างการเจรจานั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรอฟังข่าวด้วยความกระวนกระวายพระทัย

ศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญศรี ตึก กล่าวไว้ในหนังสือการต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของสยาม เกี่ยวกับการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรารภกับกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ว่า

เวลานี้ตกเป็นกบอยู่ในกะลาครอบอึดอัด เป็นอย่างเดียวกับคนที่ถูกตัดสินโทษว่าจะประหารชีวิต แล้วกำหนดไว้ให้ช้า ต้องได้เสวยความทุกข์เวทนามากขึ้นกว่าที่ลากเอาไปพ้นเสียทันที

ขณะที่กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการเองก็ถึงกับบรรทมไม่สนิทได้ ด้วยความคิดว่าจะทำอย่างไรจึงจะเป็นการดีที่สุด จะได้ป้องกันความเสียหายที่จะมาใหม่ในแผ่นดิน ในที่สุดกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงเห็นว่า ถ้าไม่ยอมรับข้อเสนอของฝรั่งเศส นายเลอเมียร์ เดอวิลร์ ก็คงจะกลับไป ทำให้การเซ็นสัญญาต้องค้างอยู่อันอาจจะทำให้เหตุการณ์ร้ายแรงยิ่งขึ้น และสยามอาจจะเสียเปรียบมากขึ้น โดยเฉพาะเรื่องเมืองจันทบุรีนั้น พระองค์ทรงเห็นว่าถ้าฝรั่งเศส

^๑ กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมาการ, ร้อยเรียงเวียงวัง, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (นนทบุรี: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๕๕), หน้า ๖๒.

ต้องการแล้ว จะมีสัญญาหรือไม่มีสัญญาก็ตาม ฝรั่งเศสคงใช้อำนาจเข้ายึดไว้ ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงทรงตัดสินพระทัยลงนามในสัญญา^๒

การลงนามในสัญญามีขึ้นในวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๒ ชื่อหนังสือสัญญาว่า “หนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ และสัญญาน้อย (อนุสัญญา)” ทั้งนี้เพื่อระงับเหตุวิวาทซึ่งเกิดขึ้นในสมัยที่ล่วงไปแล้ว ในระหว่างประเทศทั้งสองนี้ และเพื่อจะผูกพันทางไมตรีอันได้มีมาหลายร้อยปีแล้ว ในระหว่างกรุงสยามและกรุงฝรั่งเศสนั้น ให้สนิทยิ่งขึ้น

สาระสำคัญของสัญญา คือสยามยินยอมสละกรรมสิทธิ์เหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง รัฐบาลสยามจะไม่มีเรือรบในทะเลสาบเขมร และในแม่น้ำโขงรวมทั้งแม่น้ำที่แยกจากแม่น้ำโขง รัฐบาลสยามจะไม่สร้างด่าน ค่าย คู หรือที่อยู่ของทหารในเมืองพระตะบองและเสียมราฐ และในเขต ๒๕ กิโลเมตรทางฝั่งขวาปากตะวันตกของแม่น้ำโขง และในเขตนี้คนในบังคับหรือคนในปกครองของฝรั่งเศสสามารถไปมาค้าขายได้โดยสะดวก และให้รัฐบาลสยามพิจารณาโทษเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องในกรณีบางเปียน และกรณีพระยอดเมืองขวาง ในระหว่างที่รัฐบาลสยามยังไม่สามารถปฏิบัติตามสัญญาได้ครบถ้วน ฝ่ายฝรั่งเศสได้เข้าจะยึดเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกันจนกว่าสยามจะปฏิบัติตามสัญญาได้ครบถ้วน ฝรั่งเศสได้ส่งหน่วยนาวิกโยธินและทหารราบจำนวนหนึ่งเข้ายึดเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกัน เหตุการณ์ในครั้งนั้น สร้างความเจ็บปวดให้กับชาวสยามทั้งประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเจ็บปวดรวดร้าวอย่างแสนสาหัส ทรงอดทนต่อการคุกคามของฝรั่งเศสจนทรงตรอมพระราชหฤทัยถึงขั้นประชวรหนัก พระองค์ต้องเสด็จไปประทับที่เกาะสีชัง ระหว่างเดือนเมษายน ถึงมิถุนายน ร.ศ. ๑๑๓ เพื่อพักฟื้นพระวรกาย จากนั้นจึงเสด็จคืนสู่พระนคร

แต่จะอย่างไรก็ตาม แม้เวลาจะผ่านไป แต่พระองค์ยังทรงระทมทุกข์และเจ็บปวดต่อสัญญาอัปยศฉบับนั้น ทำให้พระองค์ทรงทอดอาลัยต่อชีวิต และทรงคิดที่จะลาสวรรคต ทรงมีพระราชนิพนธ์โคลงและฉันทถึงพระเจ้านั่งยาเธอบางพระองค์เพื่อลาสวรรคต

หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล นิพนธ์ไว้ในหนังสือประชุมพระนิพนธ์ เกี่ยวกับบาทพระราชนิพนธ์ลาสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

เจ็บนานหนักอกผู้	บริรักษ์ ปวงเฮย
คิดใคร่ลาหาญหัก	ปลดเปลื้อง
ความเหนื่อยแห่งสุจัก	พลันสร้าง
ตุจิกสู่ภพเบื้อง	หน้านั้น พลันเขม
เป็นผีสามยอดแล้ว	ยังราย สำนอ
เจ็บปวดใครจักหมาย	เชื่อได้
ใช้เป็นแต่ส่วนกาย	เสียรกลัด กลุ้มแ

^๒ เพ็ญศรี ดูก, ศ. ดร., การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: หจก. อรุณการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๗๕.

ใครต่อเป็นจึงผู้	นั่นนั่นเห็นจริง
ตะปุดอกใหญ่ต้ง	บาบา อยู่เฮย
จึงบ่อาจลีลา	คล่องได้
เชิญผู้ที่เมตตา	แกสั้ว ปวงเฮ
ชักตะปุดี้ให้	ส่งข้าอันขม
ชีวิตมนุษย์นี้	เปลี่ยนแปลง จริงนอ
ทุกข์และสุขพลิกแพลง	มากครั้ง
โบราณท่านจึงแสดง	เป็นเยี่ยง อย่างนา
ชั่วนับเจ็ดที่ทั้ง	เจ็ดข้างฝ่ายดี
เป็นเด็กมีสุขคล้าย	ดิรฉาน
รู้สุขรู้ทุกข์หาญ	ขลาดด้วย
ละอย่างละอย่างพาล	หย่อนเพราะ เผลอแฮ
คล้ายกับผู้จวนม้วย	ชีพสิ้นสติสูญ
ฉันไปปะเด็กห้า	หกคน
โกนเกศนุ่งขาวยล	เคลิบเคลิ้ม
ถามเขาว่าเป็นคน	เชิญเครื่อง
ไปที่ห่อศพเริ่ม	ริกเร้าเหงาใจ
กล้วยเผาเหลืองแกก้า	เกินพระ ลักษณะนา
แรกก็ออกอร่อยจะ	ใคร่กล้า
นานวันยิ่งเครอะคระ	กลืนยาก
ทนจ่อซ่อมจิมจำ	แตกสิ้นสุดใบ
เจ็บนานนิกหน่วยนิตย	มะนะเรื่อง บำรุงกาย
ส่วนจิตต์บมีสบาย	ศิระกลุ้มอุราตริง
แม่หายก็ปล้นยาก	จะลำบากฤทัยพึง
ตริแต่จะถูกรัง	อุระรัตและอัตรา
กลัวเป็นทวิราช	บตริป้องอยุธยา
เสียเมืองจิงนินทา	บละเวนถวางวาย
คิดใดจะเกี่ยงแก้	ก็พบซึ่งเงื่อนสาย
สบหน้ามนุษย์อายุ	จึงจะอดแลเลยสูญ ^๓

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงบรรยายความระทมทุกข์ ความเจ็บปวดพระราชหฤทัย ทำให้พระองค์ทรงทอดอาลัยในชีวิต และทรงคิดที่จะลาสวรรคตดังได้ทรงรำพึงรำพันไว้ในพระราชหัตถเลขาซึ่งพระราชนิพนธ์ไว้เป็นโคลงและคำฉันท์ว่าทรงทำให้เป็นภาระแก่ข้าราชการบริพาร ทรง

^๓ พูนพิสมัย ดิสกุล, มจ., **ประชุมพระนิพนธ์**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บำรุงบัณฑิต, ๒๕๒๙), หน้า ๙๑-๙๒.

กลัวว่าไม่อาจจะรักษาเอกราชของชาติไว้ได้ ต้องตกเป็นประเทศราชประเทศอื่นเขา อันจะนำมาซึ่งการถูกตีฉินินทาให้เป็นที่ย้อาย จึงทรงอยากจะลาสวรรคตจากโลกนี้ไป

พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นเหตุให้หลายฝ่ายไม่ว่าจะเป็นเจ้านาย พระบรมวงศานุวงศ์ หรือเสนาบดีผู้ใหญ่ทั้งปวง ต่างพยายามช่วยกันกราบบังคมทูลปลอบพระเจ้าอยู่หัวให้ทรงมีพระราชหฤทัยเข้มแข็ง และทรงมีพระพลากำลังที่จะต่อสู้กับโรคภัยต่าง ๆ อย่างไม่ย่อท้อ ทั้งนี้เพื่อที่จะได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจเพื่อประโยชน์ของประเทศต่อไป และกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้นิพนธ์เป็นกาพย์ยานี ถวายตอบ

ขอเดชะเบื้องบาท	วรราชะปกศี
โรตม์ข้าผู้มนัมี	มะนะตั้งกตัญญู
ได้รับพระราชทาน	อ่านราชนิพนธ์ดู
ทั้งโคลงและฉันทตู	ข้าจึงตริดำริห์ตาม
อันพระประชวรครั้ง	นี้แท้ทั้งไพทสยาม
เหล่าข้าพระบาทความ	วิตกพันจะอุปมา
ประสาแต่อยู่ใกล้	ทั้งรู้ไว้ว่าหนักหนา
เลือดเนื้อมิเจือยา	ให้หายได้จะชิงถวาย
ทุกหน้าทุกตาดู	บพบผู้จะพึงสบาย
ปรับทุกข์ทูลทูลราย	กันมิเว้นทิววัน
ดุษเกล้าพะละนา	ระเหวว่ากะปัตัน
นายท่ายฉนงัน	ทิศทางก็กลางแคลง
นายกมลประจำจักร์	จะใช้หนักก็หนักแหมง
จะรอกี่ระแวง	จะไม่ทันธุระการ
อึดอัดทุกหน้าที่	ทุกข์ทวิทุกวันวาร
เหตุห่างบดียาน	อันเคยไว้น้ำใจชน
ถ้าจะว่าบรรดากิจ	ก็ไม่ผิด ณ นิยม
เรือเล่นทะเลลม	จะเปรียบต่อกี่พอกัน
ธรรมตามหาสมุทร	มีคราวหยุดพายุผัน
มีคราวสลาตัน	ตั้งระลอกกระลอกฉาน
ผิวพอกำลังเรือ	ก็เล่นรอดไม่ร้ายราน
หากกรรมจะบันดาล	ก็คงล่มทุกลำไป
ชาวเรือก็ย่อมรู้	ฉะนี้อยู่ทุกจิตตใจ
แต่ลอยอยู่ตราบใด	ต้องจำแก้ด้วยแรงระดม
แก้รอดตลอดฝั่ง	จะรอดทั้งจะชื่นชม
เหลือแก็ก็จะจม	ให้ปรากฏว่าถึงกรรม
ผิวทอดธุระนั่ง	บ่วนวิ้งเยียวยาทำ
ที่สุดก็สูญลำ	เหมือนที่แก้ไม่หวาดไหว
ผิดกันแต่ถ้าแก้	ให้เต็มแยจึงจมไป

ใครห่อนประมาทใจ	ว่าขาดเขลาและเมาเมิน
เสียทีก็มีชื่อ	ได้เลื่องลือสรรเสริญ
สงสารว่ากรรมเกิน	กำลังดอกจิงจุมสุญ
นี้ในน้ำใจข้า	อุปมาบังคมทูล
ทุกวันนี้อาดูร	แต่ที่พระประชวรนาน
เปรียบตัวเหมือนอย่างม้า	ทั้งเป็นพาหนยาน
ผูกเครื่องบังเหียนอาน	ประจำหน้าพลับพลาชัย
คอยพระประทับอาสน์	กระหยับบาทจะคลาไคล
ตามแต่พระทัยไท	ธ จะชักไปซ้ายขวา
ไกลใกล้ได้เลือก	จะกระเดือกเต็มประดา
ตราบเท่าจะถึงวา	ระชีวิตมลายปราง
ขอตายให้ตาหลับ	ด้วยชื่อนับว่าชายชาญ
เกิดมาประสพการ	ธุระได้บำเพ็ญทำ
ด้วยเดชบุญญา	ภินิหาระแห่งคำ
สัตย์ข้าจงได้สำ	ฤทธิ์ดั่งมโนหมาย
ขอจงรพาท	บรมนาถเร่งเคลื่อนคลา
พระจิตต์พระวรกาย	จงผ่องพันที่หม่นหมอง
ขอจงสำเร็จรา	ชะประสงศ์ที่ทรงปอง
ปกข้าฝ่าละออง	พระบาทให้สามัคคี
ขอเหตุที่ขุนขัด	จะวิบัติเพราะขันตี
จงคลายเหมือนหลายปี	ละลิมเลิกละลายสูญ
ขอจงพระชนมา	ยุสถาวรพูน
เพิ่มเกียรติอนุกุล	สยามรัฐพิพัฒน์ผล ^๔

กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงบรรยายถึงความรู้สึกที่ท่าน และประชาชนชาวสยามต่าง กวีตที่สุดที่จะอุปมา และหาว่าเลือดและเนื้อสามารถเจ็บเป็นยาได้ ก็จะมีชงถวาย แต่ละคนก็ดูไม่สบาย ต่างก็ปรับทุกข์กัน ทรงเปรียบพระเจ้าอยู่หัวดั่งกับต้นเรือที่นำเรือฝ่าคลื่นลม แต่ถ้าเรือขาดกับต้นแล้ว เรือก็คงเคว้งคว้างไร้ทิศทาง และทรงขอให้เกิดอภินิหารให้อาการพระประชวรทรงหาย ให้ทรงคลาย จากอาการหม่นหมอง ปัญหาทั้งหลายจะแก้ได้โดยขันติ คือความอดทน

ขณะที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงพระราชหัตถเลขา กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อวันที่ ๑๐ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๓ ความว่า

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาขอราชนาการ สำคัญอันเป็นที่วิตกทุกข์ร้อนเป็นอันเกล้า ว่าจะเกิดเหตุร้ายใหญ่ยิ่งขึ้นได้นั้น ให้ทราบฝ่าละออง ธุลีพระบาท พระราชาอาญาไม่พ้นเกล้า ด้วยทุกวันนี้ตั้งแต่ทรงพระประชวรมาหลายเดือนแล้ว

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๓-๙๕.

ราชการบ้านเมืองก็ติดขัดข้องอยู่ ไม่เป็นไปโดยปกติเหมือนยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยในเวลาที่ยังทรงสบายอยู่นั้น บรรดาราชการที่สำคัญที่เคยได้รับพระราชทานบรมราชวินิจฉัย เพื่อให้การนั้นสำเร็จตลอดไป ก็ร้องกันอยู่ทุกกระทรวงทบวงการว่า กราบบังคมทูลพระกรุณาไม่ได้ ราชการบ้านเมืองก็คั่งค้างไปเสียทุกอย่าง ฝ่ายชาวต่างประเทศมีฝรั่งเศสและอังกฤษเป็นต้น ก็มีเสียงร้องว่า การในบ้านเมืองกรุงสยาม ไม่มีใครเอาเป็นธุระทำนุบำรุงรักษาแล้ว ก็ตั้งทำคดีอ่านเข้ามาจัดการรักษาเอง ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยว่า จะมีเหตุเป็นภัยอันตรายมาฉะฉานแล้ว ครั้นจะไม่นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า ถ้าการยังคงเป็นอันนิ่งอืดอ้อยู่เช่นนี้สืบไป คงจะไม่พ้นภัยอันตราย ก็เหมือนข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้คิดฉลองพระเดชพระคุณให้สมกับที่ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงมา และเหมือนไม่ได้ทำหน้าที่ทรงชุบเกล้าฯ และเหมือนไม่ได้ทำหน้าที่ของผู้มีกตัญญูทดแทน^๕

หลังจากที่ทรงได้รับบทนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงได้บรรยายถึงความรู้สึกที่ตัวท่านตลอดจนประชาชนชาวสยามทรงมีต่อพระองค์ และพระราชหัตถเลขาของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการแล้ว ทรงรู้สึกผ่อนคลายอาการเศร้าหมองต่าง ๆ ค่อยคลายลง ประกอบเจ้านายหลายฝ่ายไม่ว่าจะเป็น พระบรมวงศานุวงศ์ หรือเสนาบดีผู้ใหญ่ทั้งปวง ต่างพยายามช่วยกันกราบบังคมทูลปลอบพระजाอยู่หัวให้ทรงมีพระราชหฤทัยเข้มแข็ง และทรงมีพระพลากำลังที่จะต่อสู้กับโรคภัยต่าง ๆ อย่างไม่ย่อท้อ ทั้งนี้เพื่อที่จะได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจเพื่อประโยชน์ของประเทศชาติต่อไป ทำให้พระองค์ทรงกลับมาเสวยพระโสมง จันทยาจากอาการพระประชวร ทรงร่วมประชุมกับเหล่าเสนาบดีโดยยึดหลักขันติธรรม คือ ความอดกลั้น อดทนต่อข้อเรียกร้องของฝรั่งเศส ทรงยินยอมตามความต้องการของฝรั่งเศสโดยไม่ตอบโต้เพื่อรักษาแผ่นดินส่วนใหญ่ของประเทศไว้ แม้จะทรงเสียพระราชหฤทัย แต่ในที่สุดพระองค์ก็ทรงหักพระทัยได้

จากการวิเคราะห์ ผู้วิจัยพบว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอดกลั้น และอดทนต่อข้อพิพาทของฝรั่งเศส ทั้งกรณีของบางเปียน แห่งทุ่งเชียงคำ ซึ่งเป็นการสร้างสถานการณ์ของฝรั่งเศสเอง หรือกรณีพระยอดเมืองขวาง ก็ถูกหยาบยกขึ้นมาเป็นข้อพิพาท โดยฝรั่งเศสเรียกร้องให้สยามลงโทษเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง และสละสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง อันเป็นสิทธิที่ฝรั่งเศสได้มาโดยการสืบสิทธิของเวียดนาม

ในเรื่องการสืบสิทธินี้ ผู้วิจัยจะขอกล่าวถึงการสนทนาระหว่างนายจุล เดอเวล รัฐมนตรีกระทรวงต่างประเทศของฝรั่งเศส กับลอร์ดดัดฟริน เอกอัครราชทูตอังกฤษประจำฝรั่งเศส ที่กรุงปารีส เมื่อวันที่ ๒๖ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๓ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ที่ศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญศรี ดูก กล่าวไว้ในหนังสือ การต่างประเทศกับเอกราชของไทย ว่า “หลวงพระบางแท้จริงแล้วขึ้นกับญวน ฝรั่งเศสเรียกร้องสิทธิเหนือฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงมานานแล้ว”^๖

^๕ วิมลพรรณ ปิตวัชชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรุงเทพ (๑๙๘๔) จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๖๐๕.

^๖ เพ็ญศรี ดูก, ศ.ดร., การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย , หน้า ๖๗.

ลอร์ดคัฟรินได้กล่าวตอบนายเดอเวลโดยไม่อ้อมปาก ว่า

การอ้างสิทธิของญวนทางประวัติศาสตร์นั้น เป็นข้อโต้แย้งที่มีอันตราย เพราะอาศัยมูลเหตุเดียวกันนี้ อังกฤษก็สามารถเรียกร้องให้ฝรั่งเศสออกไปจากนอร์มอนด์ (Normandie) กาสกอญ (Gasconne) และกุแยแน (Guyenne) ในสมุดสาระบบของฝรั่งเศสทุกเล่ม แผนที่ฝรั่งเศสทุกแผ่น เช่นเดียวกับอักษรานุกรมภูมิศาสตร์ทุกฉบับ จวบกระทั่งเมื่อปีที่แล้ว มีการบรรยายเรื่องเมืองหลวงพระบางไว้ว่าเป็นส่วนหนึ่งที่รวมอยู่กับประเทศสยาม อาณาเขตที่พูดถึงนี้เคยเป็นและได้เคยเป็นดินแดนของสยามมาเกือบหนึ่งศตวรรษ ดินแดนนี้ฝรั่งเศสจะยึดมาได้โดยไม่ถือเป็นการละเมิดอย่างโจ่งแจ้งต่อคำยืนยันเป็นทางการซึ่งฝรั่งเศสเคยให้ไว้กับอังกฤษ นั่นคือฝรั่งเศสจะไม่สร้างความเสียหายต่อบูรณภาพทางดินแดนของสยาม^๗

จะอย่างไรก็ตามฝรั่งเศสก็ยังคงเข้ายึดครองดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง โดยไม่ฟังคำทักท้วง ของลอร์ดคัฟรินแต่อย่างใด ขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้จะทรงเจ็บปวดต่อการกระทำของฝรั่งเศส แต่พระองค์ทรงอดทนอดกลั้น ไม่ตอบโต้ ทรงยินยอมตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสรวมถึงการพิจารณากรณีบางเปียนและกรณีพระยัดเมืองขวาง

กรณีบางเปียนแห่งทุ่งเชียงคำ แม้ว่าสยามจะถือว่าเขาเป็นผู้ทรยศต่อชาติ แต่สยามจำเป็นต้องปล่อยตัวเขาให้เป็นอิสระ ส่วนธงชาติฝรั่งเศสและอาวุธที่ยึดได้จากทุ่งเชียงคำ รัฐบาลสยามได้ส่งคืนให้แก่สถานทูตฝรั่งเศสตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศส

กรณีพระยัดเมืองขวาง ฝรั่งเศสได้เรียกร้องให้ฝ่ายสยามชำระความเจ้าหน้าที่ผู้ก่อการความร้ายที่คำม่วน ซึ่งหมายถึงพระยัดเมืองขวาง เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงเดือนพฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) เมื่อฝรั่งเศสได้ส่งกองกำลังภายใต้การนำของนายลูซ (Luce) เข้ามายังเมืองคำม่วน พร้อมกับยื่นคำขาดให้พระยัดเมืองขวางส่งมอบเมืองคำเกิดให้กับฝรั่งเศส พระยัดเมืองขวางตอบปฏิเสธ และยืนยันว่าเมืองคำเกิดเป็นพระราชอาณาเขตของสยาม ทำให้ฝ่ายฝรั่งเศสไม่พอใจ จึงนำกำลังเข้าปิดล้อมอยู่นาน ๒ วัน เพื่อกดดันให้พระยัดเมืองขวางส่งมอบเมืองคำเกิดให้กับฝ่ายฝรั่งเศส แต่พระยัดเมืองขวางก็ไม่ยอม ในที่สุดกองกำลังของฝรั่งเศสภายใต้การนำของนายโกรสกูแรง (Grosugurin) ก็เข้าทำการควบคุมตัวพระยัดเมืองขวางเพื่อนำส่งยังปากน้ำพิบูลย์ ระหว่างทางได้เกิดปะทะกับกองกำลังของฝ่ายสยามที่ตามมาช่วยพระยัดเมืองขวาง ที่แก่งเจ๊ก กองกำลังของฝ่ายสยามสามารถช่วยพระยัดเมืองขวางออกมาได้ ระหว่างการสู้รบ นายโกรสกูแรงถูกยิงเสียชีวิต และพระยัดเมืองขวางถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้ยิงนายโกรสกูแรง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้จะทรงรู้สึกเจ็บปวดต่อการกระทำของฝรั่งเศสที่พยายามจะเอาผิดกับพระยัดเมืองขวาง แต่เพื่อให้เป็นไปตามอนุสัญญา (สัญญาน้อย) ระหว่างสยามและฝรั่งเศส พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราเป็นกฎหมายมีชื่อว่า “พระราชบัญญัติศาลรับสั่งเป็นการพิเศษครั้งหนึ่ง สำหรับชำระคนในบังคับสยาม ที่ต้องหาว่ากระทำความร้าย ผิดกฎหมายที่ทุ่งเชียงคำ และที่แก่งเจ๊ก เมืองคำม่วน” ลงวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๓

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗.

(พ.ศ. ๒๔๓๗) และโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งคณะผู้พิพากษาไทยโดยมีพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นประธานคณะที่ปรึกษา

วิมลพรรณ ปิตร์วัชชัย กล่าวไว้ในหนังสือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เกี่ยวกับคำฟ้องที่ฝ่ายฝรั่งเศสยื่นต่อศาลได้ระบุว่า

พระยอดเมืองขวาง ข้าหลวงเมืองคำเกิด คำม่วน ได้กระทำการร้ายที่แก่งเจ๊กเมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) กล่าวคือ

๑. ได้ตั้งใจและตั้งใจที่จะฆ่านายทหารฝรั่งเศสที่ชื่อนายโกรสกุแรงตาย
๒. ได้ตั้งใจและตั้งใจที่จะฆ่าไว้ก่อน แล้วได้ฆ่าเองหรือสั่งให้คนอื่นฆ่าพลทหารญวนที่กำหนดรู้ไม่ได้ ๑๖ คน
๓. ได้ตั้งใจทำเอง หรือสั่งให้คนอื่นกระทำความอันตรายถึงบาดเจ็บสาหัสแก่นายบุญจัน ลามเขมร กับ ฐ เยน วัน คุณ ทหารญวน
๔. ได้ปล้น หรือสั่งให้คนอื่นปล้นเอาเครื่องศาสตราวุธ และกระสุนดินดำ กับทั้งสิ่งของเครื่องใช้สำหรับตัวนายโกรสกุแรง และของลามเขมรชื่อบุญจัน กับเงินเหรียญซึ่งบรรจุอยู่ในหีบของลาม
๕. ได้ตั้งใจแกล้งทิ้งไฟ หรือสั่งให้เผาเรือนโรงซึ่งนายโกรสกุแรง และพลทหารของเขาพักอยู่จนเกิดไฟไหม้ การกระทำของจำเลยดังกล่าวย่อมอาจก่อให้เกิดสงครามระหว่างสยามและฝรั่งเศสได้^๘

ศาลเปิดพิจารณาคดีพระยอดเมืองขวางเมื่อวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) การสืบพยานทั้งฝ่ายโจทก์และจำเลย ทิมทนายความของพระยอดเมืองขวางได้แถลงต่อศาลว่า พระยอดเมืองขวางได้กระทำไปโดยถูกต้องตามกฎหมายและตามคำสั่งของผู้บังคับบัญชา และโดยที่มีประจักษ์พยานปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร ในขณะที่พระยอดเมืองขวางก็ปฏิเสธว่าตนไม่มีความผิด

ภายหลังจากที่ศาลได้ซักถามคำให้การของทั้งโจทก์ จำเลยและพยานทั้งสองฝ่าย พร้อมกับได้พิจารณาเปรียบเทียบตามกระบวนการยุติธรรมแล้ว ศาลจึงมีมติเป็นเอกฉันท์ พิพากษาให้จำเลยพ้นผิดจากข้อกล่าวหาดังกล่าวดังห้ำประการของโจทก์ พร้อมกับสั่งให้หลวงรัตนานัติ ยกบัตรศาลรับสั่งพิเศษ จัดการปล่อยตัวจำเลยพ้นโทษไปนับตั้งแต่วันที่ ๑๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) เป็นต้นไป

หลังจากมีคำพิพากษายกฟ้องพระยอดเมืองขวาง ฝรั่งเศสโดยนายปาวีไม่ยอมรับคำตัดสินของศาล และได้ยื่นหนังสือต่อกระทรวงต่างประเทศเพื่อขอตั้งศาลผสมพิจารณาคดีของพระยอดเมืองขวางใหม่ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงรู้สึกขมขื่นต่อการกระทำของฝ่ายฝรั่งเศส แม้จะเป็นสิ่งที่คาดการณ์ไว้แล้วก็ตาม แต่ก็ทรงจำต้องยอมตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศส และศาลผสมที่จะจัดตั้งขึ้นตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสนั้น องค์คณะผู้พิพากษามีทั้งหมด ๕

^๘ วิมลพรรณ ปิตร์วัชชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, หน้า ๓๕๓.

คน ประกอบด้วยฝ่ายฝรั่งเศสแต่งตั้ง ๓ คน และฝ่ายสยาม ๒ คน ประธานคณะผู้พิพากษาเป็นฝ่ายฝรั่งเศส

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชปรารภถึงการจัดตั้งศาลผสมของฝ่ายฝรั่งเศสว่า แลไม่เห็นเลยว่าจะจบลงเพียงใด กว่าจะได้ตัดหัวพระยอด สงสัยว่าเพราะเหตุใดจึงมีแต่ฝรั่งเศสเป็นอธิบดี เราเป็นแต่ลูกขุนพลอยพริก ๒ คน ผลมันจะเป็นอย่างไร พระเกษมนั้นเขายังใหม่ วิดกอยู่แต่พระยาอำมาตยาธิบดี กลัวจะผูกมัดไม่ทันได้เข้าใจว่าอะไร และหมูนี้อีกหายไป นึกหน้าใครไม่ค่อยออก ไหน ๆ จะให้ผิดให้ได้ก็ตามเถิด^๙

ขณะที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงตามตัวพระยอดเมืองขวางมาพบ เพื่อทรงชี้แจงให้พระยอดเมืองขวางได้ทราบความล่วงหน้าก่อน ซึ่งพระยอดเมืองขวางก็มิได้แสดงอาการวิตกต่อการที่จะต้องติดคุก ถ้าหากว่าคุณนั้นอยู่ในสยาม แต่ถ้าหากว่าจะต้องไปติดคุกอยู่ในต่างประเทศ พระยอดเมืองขวางว่ายอมให้ประหารชีวิตเสียดีกว่า ตนเองนั้นได้ตั้งใจไว้แล้วว่าเมื่อเกิดมาเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทแล้ว แม้จะต้องสูญเสียชีวิตไปเพื่อแก้ไขเหตุการณ์อันจะทำให้ขุนเคืองใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ตนเองก็เต็มใจ ในขณะที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ได้ทรงปเลอบพระยอดเมืองขวางว่า อย่าได้มีความวิตกกังวลไป พระองค์พร้อมไปกับกรมหมื่นนเรศวร ต่างยืนยันรับรองกับพระยอดเมืองขวางว่าจะทรงให้การช่วยเหลือพระยอดเมืองขวางทุกอย่าง

ศาลผสมเปิดพิจารณาคดีพระยอดเมืองขวางเมื่อวันที่ ๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ณ สถานทูตฝรั่งเศส มีการสืบพยานทั้งสองฝ่าย ทั้งพยานโจทก์และจำเลย และก่อนถึงวันตัดสินคดี พระยอดเมืองขวางไม่ปรากฏตัวที่ศาล ฝ่ายฝรั่งเศสเกรงว่าเมื่อตัดสินคดีแล้ว ถ้าพิพากษาว่าพระยอดเมืองขวางมีความผิด พระยอดเมืองขวางอาจจะหลบหนีก็ได้ และกล่าวหาว่าเจ้าหน้าที่ฝ่ายสยามรู้เห็นเป็นใจกับพระยอดเมืองขวาง ขณะที่ฝ่ายสยามก็เกรงว่าฝ่ายฝรั่งเศสอาจจะควบคุมตัวพระยอดเมืองขวางในทันทีที่มีคำพิพากษาออกมาว่ามีความผิด จึงมิได้ให้พระยอดเมืองขวางไปในวันที่จะมีการตัดสินคดี แต่ในที่สุดทั้งสองฝ่ายก็สามารถตกลงกันได้ โดยฝ่ายฝรั่งเศสยินยอมให้ฝ่ายสยามควบคุมตัวพระยอดเมืองขวางไว้ก่อนในฐานะนักโทษ ถ้าศาลผสมมีคำพิพากษาว่าพระยอดเมืองขวางมีความผิดแล้ว ทางรัฐบาลฝรั่งเศสจะได้ตกลงกับรัฐบาลสยามในภายหลังเกี่ยวกับสถานที่ควบคุมพระยอดเมืองขวาง

คดีของพระยอดเมืองขวางมาถึงที่สุดในวันที่ ๑๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) เมื่อศาลผสมได้มีคำพิพากษาศิลปินว่าพระยอดเมืองขวางมีความผิดตามข้อกล่าวหาทุกประการ และต้องโทษจำคุก ๒๐ ปี นับแต่วันพิพากษาคดีนี้เป็นต้นไป และคำตัดสินของศาลผสมยังความโกรธแค้นให้แก่คนไทยเป็นอย่างมาก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวถึงคำตัดสินของศาลผสม ความตอนหนึ่งว่า”การที่มันทำก็เป็นที่น่าแค้นเคืองมาก”^{๑๐}

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๑.

^{๑๐} วิมลพรรณ ปิตรวัชชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, หน้า ๓๖๗.

ขณะที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงเห็นว่าไม่เป็นการยุติธรรมเลย สำหรับพระยอดเมืองขวาง ผู้ซึ่งได้ทำงานรับใช้ชาติบ้านเมืองมา สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ยิ่งทรงเจ็บแค้นหนัก ทรงมีลายพระหัตถ์ถึงกรมหมื่นสมมติอมรพันธ์ ความตอนหนึ่งว่า “วันนี้กลับบ้านเช้า ถึงสามโมง นอนก็ไม่เต็มตา พอมันตัดสินความแล้ว เขาบอกว่ามันตัดสินจำคุกพระยอด ๒๐ ปี ก็นอนหลับไปไม่ได้อีก ด้วยความแค้นจะระงับเท่าใดก็ไม่ลงได้ ทั้งรู้ถือว่า การที่มันตัดสินอย่างนี้เป็นที่ให้เห็นว่า มันจะได้ถูกใจคนของมัน”^{๑๑}

ต่อมาในวันที่ ๑๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ฝ่ายฝรั่งเศสได้เรียกร้องให้ฝ่ายสยามส่งตัวพระยอดเมืองขวางไปกักขังไว้บนเรือรบของฝรั่งเศส แต่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงปฏิเสธคำขอของฝรั่งเศสอย่างแข็งขัน ทรงเห็นว่าฝ่ายฝรั่งเศสนั้นปฏิบัติในเรื่องนี้เกินกว่าข้อตกลงที่ระบุกันไว้ในอนุสัญญา และการที่รัฐบาลสยามให้มีการพิจารณาคดีความในเรื่องนี้ที่สถานทูตของฝรั่งเศสก็นับว่าเป็นการยอมให้มากแล้ว

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ทรงมีลายพระหัตถ์ถึงกรมหมื่นสมมติอมรพันธ์ ความอีกตอนหนึ่งว่า

เรื่องที่ข้าพเจ้ามีความร้อนใจแลเปนทุกชีวิตนัก ถ้าเขาจะขึ้นเอาตัวไปได้ ข้าพเจ้าสิ้นความคิดที่จะรักษาหาทางพระราชไมตรีให้เป็นที่เรียบร้อยตามหน้าที่ได้แล้ว มีทางเดียวที่ข้าพเจ้าจำเป็นต้องกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งหน้าที่รับผิดชอบนี้ คงจะฉลองพระเดชพระคุณช่วยทำการถว้ใช้อีกต่อหนึ่งจนเต็มกำลัง ถ้าเป็นเพราะพระบารมีปกเกล้าฯ เหมือนดังที่ได้เป็นมาแล้ว การเรียบร้อยไปได้ ข้าพเจ้าก็ไม่คิดท้อถอย^{๑๒}

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงมีความร้อนใจและเป็นทุกชีวิตและอดอันพระทัยในพฤติกรรมของฝ่ายฝรั่งเศส แต่ก็ทรงพยายามที่จะใช้วิธีเจรจาทางการทูตกับฝ่ายฝรั่งเศส ทรงขอผ่อนผันไม่ให้มีการส่งตัวพระยอดเมืองขวางให้กับฝ่ายฝรั่งเศส โดยรัฐบาลสยามพร้อมที่จะจำคุกพระยอดเมืองขวางตามคำพิพากษาของศาลผสม ทรงใช้ความพยายามในการเจรจายู่ถึง ๔ ครั้ง ผ่านรัฐมนตรีต่างประเทศของฝรั่งเศสหลายคน และที่สุดรัฐบาลฝรั่งเศสได้ยื่นข้อแลกเปลี่ยนกับการปล่อยตัวพระยอดเมืองขวาง คือ

๑. รัฐบาลสยามรับว่าจะได้มีการเจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศส ในเรื่องการจดทะเบียนคนในบังคับของฝรั่งเศส เรื่องเขตแดนหลวงพระบาง และเรื่องเขตปลอดทหาร ๒๕ กิโลเมตร ทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ที่ในตอนแรกรัฐบาลสยามตอบรับเพียงเรื่องการจดทะเบียนคนในบังคับของฝรั่งเศส

๒. เมื่อเวลาปล่อยพระยอดเมืองขวาง มิให้กระทำการอย่างเอิกเกริก ให้ทำอย่างเงียบ ๆ และไม่ให้นำหนังสือพิมพ์ลงข่าวแสดงความยินดี

๓. ขอให้รัฐบาลสยามปล่อยตัวคนในบังคับของฝรั่งเศสที่ต้องขังอยู่ด้วยคดีต่าง ๆ

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๗.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๘.

รัฐบาลสยามได้ตอบตกลง มีการปล่อยตัวผู้ต้องขังคนสุดท้ายเมื่อวันที่ ๑๕ ตุลาคม ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ครั้นถึงวันที่ ๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) พระยอเมืองขวางก็ได้รับการปล่อยตัว

พระยอเมืองขวางออกจากเรือนจำกองมหันตโทษอย่างเงียบ ๆ โดยมีพระยามหามุนตรีเป็นผู้อัญเชิญพระบรมราชโองการ ไปแจ้งให้พระยอเมืองขวางทราบขณะที่พระยอเมืองขวางกำลังรับประทานอาหารอยู่ ครั้นเมื่อได้รับทราบกระแสพระราชโองการแล้ว ก็มีความยินดีถึงกับเลิกรับประทานอาหารกลางคัน ก่อนจะนั่งไต่รางออกไปจากเรือนจำมหันตโทษโดยมิได้แต่งตัวใหม่แต่อย่างใด โดยทางเรือนจำได้ให้บริการจัดรถส่งพระยอเมืองขวางกลับไปบ้านพักด้วย^{๑๓} ขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีความปีติโสมนัสยิ่ง “ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระคลังมหาสมบัติจ่ายเงินเบี้ยบำนาญให้พระยอเมืองขวางปีละ ๖๐ ซึ่งเป็นการตอบแทนความชอบในราชการแผ่นดินที่พระยอเมืองได้เคยกระทำมา”^{๑๔}

คดีพระยอเมืองขวางได้แสดงให้เห็นว่า แม้ฝรั่งเศสมิได้ประกาศสงครามกับสยาม แต่พฤติกรรมของฝรั่งเศสก็ได้แตกต่างไปจากการทำสงครามกับสยาม ฝรั่งเศสใช้คดีพระยอเมืองขวางเป็นเครื่องมือในการต่อรองเพื่อแสวงหาผลประโยชน์อย่างเต็มที่ แต่ในขณะเดียวกันคดีนี้ก็แสดงให้เห็นถึงคนที่รักชาติบ้านเมืองอย่างพระยอเมืองขวางนั้น มีค่าสูงส่งเพียงใด นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงมาถึงคณะเสนาบดีและขุนนาง และข้าราชการทุกระดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ผู้ซึ่งรับผิดชอบด้านการต่างประเทศที่ทรงพยายามช่วยเหลือพระยอเมืองขวางทุกวิถีทาง ทรงใช้ทั้งความอดทนอดกลั้นอย่างยิ่ง แม้สยามต้องสูญเสียผลประโยชน์บางประการเพื่อแลกกับอิสรภาพของพระยอเมืองขวาง สยามก็ยินยอม

พระยอเมืองขวางถูกจำคุกอยู่ในเรือนจำมหันตโทษรวม ๔ ปี ๔ เดือน กับ ๒๔ วัน

๔.๒ ทรงใช้หลักกัลยาณมิตตากับการแสวงหาพันธมิตร

เมื่อมีการลงนามในหนังสือสัญญาและสัญญาน้อย เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ แล้ว ฝรั่งเศสก็ได้นำกำลังเข้ายึดเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกันตามข้อตกลงที่ระบุไว้ในสัญญา และสัญญาน้อย ซึ่งมีเงื่อนไขบังคับให้สยามต้องสละสิทธิในดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ต้องถอนกำลังทหารกลับ และต้องชดใช้เงินเป็นทั้งค่าเสียหายและค่าทำขวัญให้แก่ฝ่ายฝรั่งเศสไว้เป็นประกัน แม้สยามได้ปฏิบัติตามสนธิสัญญาและอนุสัญญา ร.ศ. ๑๑๒ จนครบถ้วนทุกประการแล้ว แต่ฝรั่งเศสก็ยังไมยอมถอนกำลังออกจากเมืองจันทบุรี ยังคงยึดเมืองจันทบุรีไว้ต่อไป โดยอ้างว่าสยามยังปฏิบัติไม่ครบตามสัญญา กลับหาทางสร้างปัญหาทางการเมืองขึ้นมาเพื่อนำไปเป็นข้อขัดแย้ง

ศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญศรี ดูก กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องการต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย เกี่ยวกับปัญหาที่ฝรั่งเศสหยิบยกขึ้นมาคือ

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๙.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๐.

๑. ปัญหาการลงทะเบียนคนซึ่งเกิดบนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ประสงค์ที่อาศัยอยู่ในแผ่นดินสยามต่อไป ฝรั่งเศสต้องการให้คนที่มาจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงไม่ว่าตั้งแต่เมื่อใดก็ตาม และยังคงอยู่ในสยาม มีสิทธิลงทะเบียนเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส แต่รัฐบาลสยามมองว่าการตีความตามสนธิสัญญาฉบับ ร.ศ. ๑๑๒ นี้ ถูกว่ากว้างเกินไป และเป็นการจำกัดอำนาจอธิปไตยของศาลสยาม ปัญหาเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตนี้ ทำให้เกิดการโต้แย้งทางการทูต และยืดเยื้อจนกลายเป็นปัจจัยสำคัญทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างสยามและฝรั่งเศสขมขื่นยิ่งขึ้น

๒. ปัญหาเขตปลอดทหาร (เขต ๒๕ กิโลเมตรจากฝั่งขวาของแม่น้ำโขง รวมทั้งเมืองเสียมราฐ และพระตะบอง) รัฐบาลสยามได้รับคำเนิการถอนทหารออกจากเขต ๒๕ กิโลเมตรดังกล่าวตามสนธิสัญญา ร.ศ. ๑๑๒ รวมทั้งเลิกเก็บภาษีทั้งขาเข้าและขาออกในบริเวณดังกล่าว การปฏิบัติตามดังกล่าวทำให้เขต ๒๕ กิโลเมตร กลายเป็นเขตปลอดทหารไปโดยปริยาย แต่รัฐบาลสยามกลับจะต้องเป็นผู้รับผิดชอบในการรักษาความสงบในบริเวณนี้ ปรากฏว่าได้เกิดเหตุวุ่นวายเป็นประจำ เช่น คนในบังคับของฝรั่งเศสเข้ามากระทำความผิดในเขตดังกล่าว แล้วหลบหนีไปโดยที่รัฐบาลสยามไม่มีสิทธิที่จะจับกุมหรือลงโทษผู้กระทำความผิด หรือไม่เจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสก็ร้องเรียนว่า เจ้าหน้าที่สยามกระทำความผิดต่าง ๆ นานาในบริเวณเขตปลอดทหารดังกล่าว เหตุการณ์เหล่านี้สร้างความหนักใจให้กับรัฐบาลสยามมาก

๓. ปัญหาเมืองหลวงพระบาง ตามสนธิสัญญาฉบับ ร.ศ. ๑๑๒ ฝรั่งเศสจะได้รับเฉพาะเมืองหลวงพระบางส่วนที่ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงเท่านั้น แต่รัฐบาลฝรั่งเศสก็เรียกร้องให้สยามยกส่วนของเมืองหลวงพระบางฝั่งขวาให้ด้วย โดยอ้างว่าเป็นเมืองเดียวกัน ปัญหานี้นำไปสู่การโต้แย้งอย่างยืดเยื้อ^{๑๕}

เมืองจันทบุรีเป็นเมืองยุทธศาสตร์ที่สำคัญเมืองหนึ่ง ตั้งอยู่ใกล้กับอินโดจีน ระหว่างที่ยึดครองจันทบุรีอยู่นั้น ฝรั่งเศสมักจะดำเนินการตามใจชอบ เช่น เกลี่ยกล่อมให้คนจีนซึ่งชอบก่อความเดือดร้อนให้แก่ชาวบ้านเข้ามาเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส เป็นต้น อันที่จริงแล้ว ฝรั่งเศสต้องการใช้ปัญหาเมืองจันทบุรีเป็นเครื่องต่อรองเพื่อแลกกับเมืองหลวงพระบางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง รัฐบาลสยามจึงต้องเปลี่ยนยุทธวิธีทางการทูตใหม่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักดีว่าเพื่อความอยู่รอดและเพื่อเกียรติภูมิของประเทศ สยามจำเป็นต้องปรับนโยบายต่างประเทศเสียใหม่ ด้วยการทำให้สยามเป็นที่รู้จักของนานาประเทศ และเพื่อให้ฐานะของประเทศสยามเป็นที่รับรองในวงการระหว่างประเทศ ดังนั้นสยามจึงควรแสวงหามิตรใหม่เพิ่มขึ้น ไม่ควรผูกพันตนเองอยู่กับอังกฤษและฝรั่งเศสเท่านั้น^{๑๖}

ไกรฤกษ์ นานา กล่าวไว้ในหนังสือสมุดภาพเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ว่า

สยามได้พบกับสัจธรรมที่ว่า ยุทธวิธีการรบแบบโบราณนั้นเป็นเรื่องล้าสมัย และไม่ทันต่อความล้ำหน้าของกองทัพตะวันตก การรบแบบใหม่ต้องใช้ทฤษฎีจิตตอาวุธทางความคิดแทน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงตัดสินพระทัยเสด็จประพาสยุโรปเพื่อ

^{๑๕} เพ็ญศรี ดูก, ศ.ดร., การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย, หน้า ๑๔๐.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๑.

ดำเนินยุทธศาสตร์กันชนด้วยพระองค์เอง อันเป็นทางเลือกที่ ๓ ที่อาจจะยุติสงครามได้ ทรงสร้างบรรทัดฐานใหม่โดยการวางการทูตนาการทหาร ซึ่งจะกลายเป็นเป็นยุทธวิธีที่เหมาะสมที่สุดของการทำสงครามสมัยใหม่ ทั้งยังทรงนำอาวุธชนิดใหม่ คือการประจักษ์สัมพันธ์เชิงรุกมาใช้อีกด้วย^{๑๗}

และกล่าวเพิ่มเติมอีกว่า

ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงตัดสินพระทัยที่จะเสด็จประพาสประเทศต่าง ๆ ในยุโรป พระองค์มีพระราชดำริว่า การเสด็จประพาสประเทศต่าง ๆ ในยุโรป จะทำให้มหาอำนาจต่าง ๆ ยอมรับในความเป็นเอกราชของสยาม และสยามก็มีอำนาจอธิปไตยและสิทธิเท่าเทียมกับประเทศอื่น ๆ กรณีพิพาทต่าง ๆ ระหว่างสยามและฝรั่งเศสซึ่งยืดเยื้อมานาน เช่นปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ปัญหาเมืองหลวงพระบางและเมืองจำปาศักดิ์ส่วนที่อยู่บนฝั่งขวาของแม่น้ำโขง และปัญหาเมืองจันทบุรี เป็นแรงผลักดันให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตัดสินพระทัยที่จะเสด็จประพาสยุโรปในปี ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) เป็นการเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก โดยมีจุดมุ่งหมายสำคัญ ๓ ประการคือ

ประการที่ ๑ เพื่อให้ประเทศสยามเป็นที่รู้จักของประเทศต่าง ๆ ในยุโรปและเพื่อส่งเสริมสัมพันธไมตรีกับประเทศตะวันตก ซึ่งอาจจะยังประโยชน์ทางการเมืองให้กับสยามในอนาคต

ประการที่ ๒ เพื่อทอดพระเนตรการบริหารประเทศ การศึกษา การทหาร และการศาล เพื่อนำมาปรับปรุงบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้า

ประการที่ ๓ ซึ่งเป็นพระราชประสงค์ที่สำคัญคือ จะทรงถือโอกาสนี้หาทางแก้ปัญหาค้นในบังคับของต่างชาติที่อยู่ในสยาม และเพื่อผ่อนคลายความตึงเครียดทางการเมืองระหว่างสยามและฝรั่งเศส^{๑๘}

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกจากกรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ ๗ เมษายน ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี โดยมีกัปตันคัมมิง (Commander Comming) เป็นกัปตันเรือ ไปยังอิตาลี ออสเตรีย ฮังการี รัสเซีย สวีเดน นอร์เวย์ เบลเยียม เดนมาร์ก อังกฤษ เยอรมัน เนเธอร์แลนด์ ฝรั่งเศส สเปน โปรตุเกส และอียิปต์ และเสด็จกลับถึงท่าราชวรดิฐเมื่อวันที่ ๑๖ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) รวมระยะเวลาในการเสด็จ ๒๕๔ วัน

ในแต่ละประเทศที่พระองค์เสด็จประพาส ทรงได้รับการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติ โดยเฉพาะที่รัสเซีย รัฐบาลรัสเซียได้ให้การต้อนรับอย่างสมพระเกียรติยศ และให้ความเป็นกันเอง จนพระเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า “เหมือนเราจะเป็นคนหนึ่งในพื้นที่” ได้มีการฉายพระบรมฉายาลักษณ์ร่วมกับพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ ๒ แห่งรัสเซีย และพระบรมฉายาลักษณ์ที่ทรงฉายร่วมกันนั้น ถูกส่งไปลงในหนังสือพิมพ์ในปารีส ทำให้รัฐบาลฝรั่งเศสได้ให้ความสนใจกับสยามมากขึ้น เพราะพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ ๒ คือกัลยาณมิตรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

^{๑๗} ไกรฤกษ์ นานา, สมุดภาพเหตุการณ์ ๑๑๒, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ออฟเซ็ท ครีเอชัน จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๕๕.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๑.

दनัย จันทรเจ้าฉาย กล่าวไว้ในหนังสือตามเสด็จพระพุทธเจ้าหลวง ประพาสต่างแดน ว่า “ทรงสนทนากับสมเด็จพระเจ้าจักรพรรดิรัสเซียมาก ดั่งมีรับสั่งที่ว่า ‘ฉันกับเอมเปอเรอชลูกันอยู่ ๒ คนเท่านั้น ไปไหนก็ไปกัน ๒ คน ไม่มีใครตาม เทียวเตรก็ไปแต่สารถิคนเดียว’”^{๑๙}

การเสด็จเยือนประเทศต่าง ๆ ในยุโรปและสแกนดิเนเวีย ทำให้ประเทศสยามเป็นที่รู้จัก และชื่นชมของนานาประเทศ และได้เจริญสัมพันธ์ไมตรีกับประเทศมหาอำนาจอื่น ๆ อีกหลายประเทศ อาทิ ญี่ปุ่น เยอรมนี ขณะเดียวกันการสื่อสารก็ถือเป็นหัวใจของการทำยุทธศาสตร์มวลชน ซึ่งมีความสำคัญยิ่งในการประชาสัมพันธ์ ทำให้สยามเป็นที่รู้จักของนานาประเทศได้ยิ่งขึ้น

ระหว่างเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก พระบรมฉายาลักษณ์ของพระเจ้าแผ่นดินแห่งสยามที่ทรงฉายร่วมกันกับผู้นำประเทศมหาอำนาจต่าง ๆ ถูกนำไปเผยแพร่ตามสื่อหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ อาทิ พระบรมฉายาลักษณ์ที่ทรงฉายร่วมกับพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ ๒ ณ วังปีเตอร์ฮอฟ นครเซนต์ปีเตอร์เบิร์ก พระบรมฉายาลักษณ์ที่ทรงฉายร่วมกับบิสมาร์ค อดีตอัครเสนาบดีเยอรมัน เมื่อวันที่ ๑๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) และพระบรมฉายาลักษณ์ที่ทรงฉายร่วมกับประธานาธิบดีฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๑๘ กันยายน ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสยามได้รับการกล่าวขวัญถึงความมีวิสัยทัศน์อันชาญฉลาดในการเชื่อมมิตร และเป็นการพิสูจน์ให้เห็นว่า การประชาสัมพันธ์โดยมีหนังสือพิมพ์เป็นเครื่องมือที่มีประสิทธิภาพ เป็นการทำสงครามที่ไม่ต้องใช้อาวุธ

หลังจากเสด็จประพาสรัสเซียแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสฝรั่งเศส ในระหว่างการเสด็จเยือนฝรั่งเศสเมื่อเดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) ได้มีการเจรจา เพื่อแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับสนธิสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส ฉบับวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเผชิญกับปัญหาการตีความเกี่ยวกับเรื่องคนในบังคับของฝรั่งเศส พระองค์ทูลขอให้ พระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ ๒ ทรงรับเป็นผู้ตัดสินข้อขัดแย้ง

พระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ ๒ แห่งรัสเซียทรงตอบรับ “ทรงแนะนำมิให้สยามโอนดินแดนใด ๆ ให้แก่ฝรั่งเศสอีก ทำให้รัฐบาลฝรั่งเศสไม่พอใจอย่างยิ่ง เพราะฝรั่งเศสไม่ประสงค์ที่จะให้รัสเซียเข้ามาแทรกแซง ในกิจการภายในของฝรั่งเศส หรือใช้อิทธิพลทางการเมืองเพื่อบีบบังคับให้ฝรั่งเศสต้องสูญเสียผลประโยชน์อันพึงมีพึงได้จากการเจรจากับสยาม”^{๒๐}

แต่การเจรจากับปารีสก็ไม่ได้ข้อยุติ หลังจากการเจรจากับปารีสจะล้มเหลว ก็ได้มีการย้ายการเจรจามาที่กรุงเทพ แต่ก็ล้มเหลว ในปี ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) การเจรจาจัดขึ้นที่ปารีส แต่ก็ล้มเหลว และมีการเจรจาต่อมาอีกหลายครั้ง แต่ก็ล้มเหลว

จะอย่างไรก็ตาม ด้วยการแทรกแซงของรัสเซีย ในที่สุดสยามและฝรั่งเศสก็สามารถตกลงกันได้ และนำไปสู่การลงนามในสนธิสัญญานับวันที่ ๗ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) แต่ต่อมา นักจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสได้คัดค้านสนธิสัญญานี้อย่างรุนแรง ทำให้รัฐบาลฝรั่งเศสไม่ยอมให้สัตยาบัน

^{๑๙} ดนัย จันทรเจ้าฉาย, ตามเสด็จพระพุทธเจ้าหลวง ประพาสต่างแดน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ไพบูลย์ ออฟเซต จำกัด, ๒๕๕๑) หน้า ๑๐๔.

^{๒๐} เพ็ญศรี ตึก, ศ.ดร., การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย, หน้า ๘๖-๘๗.

ต่อสัญญาฉบับนี้ แม้ว่ารัสเซียจะพยายามช่วยเหลือแล้วก็ตาม รัสเซียจึงขอให้ฝ่ายสยามเข้าใจว่าเป็นการยากที่รัสเซียจะเข้าไปแทรกแซงอย่างเป็นทางการ แต่ต่อมาสยามและฝรั่งเศสได้มีการเปิดเจรจากันใหม่ และนำไปสู่การลงนามในอนุสัญญาฉบับใหม่ในวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) ครั้งนี้รัฐบาลรัสเซียมิได้เข้ามามีบทบาทในการเจรจาเนื่องจากต้องเข้าสู่สงครามกับญี่ปุ่นในปีนั้นเอง

แม้รัสเซียจะไม่สามารถใช้อิทธิพลของตนอย่างจริงจัง ในการบีบให้รัฐบาลฝรั่งเศสยอมทำตามคำขอของสยาม แต่อันที่จริงแล้วไม่ตรีจิตและความเห็นใจที่รัสเซียได้แสดงต่อสยามในยามคับขันเมื่อครั้งก่อน ๆ นั้น ก็มีผลทำให้ฝรั่งเศสไม่กล้าใช้ความรุนแรงต่อสยาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงส่งโทรเลขไปยังสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ หลังการได้มีการลงนามในอนุสัญญาฉบับวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) ว่าพระองค์ทรงเชื่อว่าซาร์นิโคลัสแห่งรัสเซีย ได้ทรงช่วยให้สยามเจรจากับฝรั่งเศสได้เป็นผลสำเร็จในครั้งนี้^{๒๑}

โดยผลของอนุสัญญาฉบับวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) สยามต้องสละสิทธิเหนือดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงให้แก่เมืองหลวงพระบางฝั่งขวา เมืองมโนไพรและเมืองจำปาศักดิ์ให้แก่ฝรั่งเศส รัฐบาลสยามต้องยอมผ่อนคลายสิทธิสภาพนอกอาณาเขตให้แก่คนในบังคับของฝรั่งเศส

จะอย่างไรก็ตาม แม้สยามจะต้องเสียดินแดนทั้งฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงส่วนที่อยู่ตรงข้ามเมืองหลวงพระบาง แต่สิ่งที่สยามได้มาคือกัลยาณมิตร คือซาร์นิโคลัสที่ทรงให้คำแนะนำและชี้ช่องทางในการแก้ปัญหา แม้จะไม่สำเร็จตามที่ทรงชี้แนะ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงยกย่องซาร์นิโคลัสแห่งรัสเซียเป็นกัลยาณมิตรที่ดีของพระองค์

๔.๓ ทรงใช้หลักอโถงในการแก้ปัญหาความขัดแย้ง

หลังจากที่สยามได้มีการลงนามในสัญญากรุงสยามแลกรุงฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) แล้ว สยามต้องเผชิญกับปัญหาอีกหลายปัญหา เช่นปัญหาการยึดเมืองตราด เมื่อฝรั่งเศสถอนกำลังออกจากเมืองจันทบุรีแล้ว แทนที่จะกลับที่ตั้งที่อินโดจีน แต่ฝรั่งเศสส่งกำลังเข้ายึดเมืองตราด โดยอ้างว่าเพื่อเป็นหลักประกันการปฏิบัติตามสัญญาของรัฐบาลสยาม และได้เรียกร้องให้รัฐบาลสยาม ว่าจ้างชาวฝรั่งเศสเข้ารับราชการในตำแหน่งและหน้าที่เหมือนกับที่รัฐบาลสยามจ้างชนชาติอื่นบ้าง ในเรื่องนี้รัฐบาลสยามไม่สู้จะเต็มใจนัก

สำหรับเมืองตราดนั้น ในเบื้องต้นนั้นฝรั่งเศสเข้าใจว่าผู้ที่อาศัยอยู่ในเมืองตราดนั้นเป็นคนเขมร แต่เมื่อมีการสำรวจแล้วจึงพบว่าพลเมืองเหล่านั้นเป็นคนไทยทั้งหมด จะอย่างไรก็ตามฝรั่งเศสพยายามที่จะรวมเมืองตราดไว้กับเขมร ทั้งพยายามยัดเหยียดทั้งขนบธรรมเนียมประเพณีให้แก่ชาวเมืองตราด แต่ก็ไม่เป็นผล ทำให้ฝรั่งเศสเปลี่ยนเป้าหมายไปที่เมืองพระตะบอง ฝรั่งเศสต้องการที่จะยึดครองเมืองพระตะบอง ฝรั่งเศสต้องการที่จะสร้างทางรถไฟสายไซ่ง่อน-ฮานอย โดยผ่านเมืองพระตะบอง และฝั่งขวาของแม่น้ำโขงซึ่งเป็นพื้นที่ในราชอาณาจักรสยาม ซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบ ซึ่งจะมีค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างถูกกว่า เพราะบริเวณฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงในส่วนที่อยู่ใน

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘.

ครอบครองของฝรั่งเศสนั้น พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นภูเขา ฝรั่งเศสได้ยื่นข้อเสนอต่อรัฐบาลสยามเพื่อขอสร้างทางรถไฟบริเวณฝั่งขวาของแม่น้ำโขง และขอยืมที่ดิน ๗ แห่งสำหรับสร้างสถานีรถไฟ

วิมลพรรณ ปิตธวัชชัย กล่าวไว้ในหนังสือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการว่า

พระยาสุรียานุวัตร (เกิด บุญนาค) อัครราชทูตสยามประจำฝรั่งเศส ไม่เห็นด้วยกับการสร้างทางรถไฟของฝรั่งเศสผ่านดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงของสยาม และได้ให้เหตุผลว่า ฝรั่งเศสต้องการสร้างทางรถไฟสายนี้เพื่อประโยชน์ทางการเมืองหรือในทางสงครามมากกว่าการค้าขาย และถ้าหากสยามยอมให้ฝรั่งเศสแล้ว ก็จะเป็นตัวอย่างให้กับอังกฤษ อังกฤษที่จะเข้ามาขอสร้างทางรถไฟในดินแดนสยามบ้าง สยามจะไม่มีวันสงบสุขได้เมื่อสองมหาอำนาจนี้เข้ามา และอาจจะก่อความขัดแย้งยุ่งยากให้กับสยามได้อย่างไม่มีสิ้นสุด เพราะฉะนั้น รัฐบาลสยามตั้งปณิธานเป็นมั่นคง จะไม่ยอมให้ทั้งอังกฤษหรือฝรั่งเศสตั้งต้นทำทางเข้ามาในพระราชอาณาเขต ให้เป็นเยี่ยงอย่างป็นอันขาด^{๒๒}

ขณะที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงเห็นด้วยกับความเห็นของพระยาสุรียานุวัตร ถ้าหากยอมให้ฝรั่งเศสสร้างทางรถไฟเข้ามาในพระราชอาณาเขตได้แล้ว ในที่สุดดินแดนส่วนนี้ก็จะตกไปอยู่ใต้อำนาจของฝรั่งเศส แลต่อมภาษาอังกฤษก็จะเอาบ้าง จนในที่สุดแล้ว อังกฤษกับฝรั่งเศสก็จะแบ่งสยามออกกันคนละครึ่ง

ถ้าหากเรายอมให้ฝรั่งเศสทำทางรถไฟ ก็เสมือนกับเรายินยอมยกดินแดนลุ่มแม่น้ำให้กับฝรั่งเศส ไซ้แต่เท่านั้น ถ้าอังกฤษเอาความยินยอมของเราที่ให้อีกฝ่ายหนึ่ง ถือเป็นเหตุว่าเราทำให้เสื่อมเสียประโยชน์ของอังกฤษก็ดี จะกลายเป็นเหตุให้เป็นภัยแก่บ้านเมือง

ดังนั้น กุศโลบายที่จะใช้แก้ปัญหานี้ คือ ลักษณะของราชอาณาจักรสยามเป็นประเทศที่อุดมสมบูรณ์ ถ้าอังกฤษได้ไปก็จะเป็นกำลังให้อังกฤษจนเป็นอันตรายต่อฝรั่งเศสจนต้องทิ้งอินโดจีน แต่ถ้าฝรั่งเศสได้ไป ก็จะทำให้อังกฤษอยู่ในพม่าและมลายูไม่ได้ ฉะนั้นแต่ละฝ่ายต่างก็ไม่ต้องการให้สยามตกไปเป็นของอีกฝ่าย^{๒๓}

ในเรื่องการสร้างทางรถไฟนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า

การสร้างทางรถไฟติดต่อระหว่างประเทศเป็นสัญลักษณ์ของความเจริญ แต่สำหรับสยามยังเห็นว่าไม่สมควร เพราะจะเป็นการชักศึกเข้าบ้าน ถ้าพระองค์จะต้องเลือกกระหว่างยอมให้ฝรั่งเศสสร้างทางรถไฟ กับยอมให้ฝรั่งเศสอยู่จันทบุรีแล้ว ทรงเลือกประการหลังมากกว่า เรื่องทางรถไฟนี้ ฝ่ายอังกฤษก็มีประโยชน์เกี่ยวข้องเป็นอันมาก จะต้องปรึกษากับอังกฤษเสียก่อน แต่ถ้าเราขัดขวางฝรั่งเศสไม่ได้จริง ๆ ก็จะต้องยอมให้อังกฤษทำทางรถไฟเชื่อมกับทางรถไฟของ

^{๒๒} วิมลพรรณ ปิตธวัชชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, หน้า ๕๐๗-๕๐๘.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๘.

เราให้เป็นเส้นทางผ่านตลอดทั้งสามประเทศ ซึ่งจะเป็นการปลอดภัยกว่าการให้ที่จะให้ประเทศหนึ่งประเทศใดสร้างทางรถไฟแต่ฝ่ายเดียว^{๒๔}

แต่หลังจากที่ได้มีการเจรจากันแล้ว ในที่สุดฝรั่งเศสยอมลดหย่อนท่าทีมากขึ้น โดยยอมยกเลิกเขตปลอดทหาร ๒๕ กิโลเมตรทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขงให้กับฝ่ายสยาม และได้ชี้แจงให้ทราบถึงผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นจากการสร้างทางรถไฟสายพระตะบอง-พนมเปญที่จะสร้างขึ้นนั้น ก็เพื่อประโยชน์ทางการค้าเท่านั้น ไม่ได้มีผลประโยชน์อย่างอื่นแอบแฝง ส่วนเรื่องที่ดิน ๗ แห่งที่ฝรั่งเศสจะขอยืมเพื่อสร้างทางรถไฟนั้น สิทธิในที่ดินยังคงเป็นของฝ่ายสยาม แต่จะอย่างไรก็ตาม เส้นทางรถไฟสายนี้ก็ไม่ได้ถูกสร้างตามที่ฝรั่งเศสวางแผนไว้

ในส่วนของมณฑลบูรพา ซึ่งประกอบด้วยเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณนั้น ฝรั่งเศสได้ให้ความสำคัญกับมณฑลบูรพา มณฑลบูรพาอาจจะเป็นเมืองปิดสำหรับสยาม แต่เป็นเมืองเปิดสำหรับฝรั่งเศส เพราะสามารถเชื่อมต่อกับส่วนอื่น ๆ ของอินโดจีนได้ โดยเฉพาะทางน้ำมีเส้นทางอยู่มากมายที่จะใช้ติดต่อคมนาคมและค้าขายกับลาวและเวียดนาม ขณะที่การติดต่อกับทางด้านสยามส่วนใหญ่เป็นป่า

ดังนั้น ฝรั่งเศสจึงมองหาช่องทางในการที่จะแลกเปลี่ยนเมืองด่านซ้ายและเมืองตราด กับมณฑลบูรพา โดยนายริโพลต์ เอกอัครราชทูตฝรั่งเศสประจำสยาม ได้นำเรื่องนี้เข้าหารือกับกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ณ ขณะนั้น ณ ศาลาว่าการมหาดไทย โดยทูตฝรั่งเศสได้เสนอให้สยามยกนครวัดให้กับฝรั่งเศสเพื่อแสดงถึงไมตรีจิตที่สยามมีต่อฝรั่งเศส แต่กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงปฏิเสธความเห็นนี้อย่างสิ้นเชิง ทรงเห็นว่าการปักปันพรมแดนจะต้องทำตามสัญญา อยู่แล้ว ไม่น่าจะมีปัญหาอะไร แล้วเรื่องอะไรอยู่ดี ๆ สยามจะต้องเอานครวัดไปมอบให้ฝรั่งเศสง่าย ๆ ดังนั้นการเจรจาระหว่างบุคคลทั้งสองจึงได้สิ้นสุดเพียงเท่านั้น

เกี่ยวกับเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงให้ความเห็นไว้ว่า “แต่ยังเห็นว่าทูตเอง (นายริโพลต์) จะเป็นผู้อยากหาความชอบในเรื่องนี้ด้วยการแลกเปลี่ยน แต่ที่จะเอานครวัดแลกดูมากเหลือเกินอยู่สักหน่อย ที่สุดนี้ฉันระแวงอยู่ในใจแล้วว่า น่าจะมีเหตุอะไรสักอย่างหนึ่ง”^{๒๕}

ต่อมาราชทูตของฝรั่งเศสขณะนั้นได้มีหนังสือถึงนายสโตรเบล ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินของสยาม ว่าจะขอแลกเปลี่ยนเมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐซึ่งอยู่ในการปกครองของราชอาณาจักรสยาม โดยฝรั่งเศสจะยกเลิกการจดทะเบียนคนในบังคับของฝรั่งเศสให้เป็นการตอบแทน

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ได้ทรงมีความเห็นต่อข้อเสนอของฝรั่งเศสครั้งนี้ว่า

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๙-๕๑๐.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๓.

การที่มีคนอยู่ในป้องกันฝรั่งเศสในกรุงสยามนี้ มีแต่เกิดความทุกข์ร้อนของคนเหล่านี้ แล้วมา ร้องรบกวนให้ฝรั่งเศสต้องลำบาก ถึงแม้คนเหล่านั้นจะเป็นคนค้าขายก็ดี แต่ไม่ได้รับซื้อสินค้า ฝรั่งเศสมาขาย เป็นแต่ลูกจ้างรับสินค้าของอังกฤษและเยอรมันเท่านั้น ฝ่ายเยอรมันไม่ได้มีคนใน ป้องกัน แต่ก็ได้ประโยชน์ในการค้ามากกว่าฝรั่งเศส จนสู้ทันอังกฤษได้ ฝรั่งเศสจึงควรคิดเล็ก ป้องกันคนเหล่านี้เสียดีกว่า^{๒๖}

จะอย่างไรก็ตาม สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงเห็นว่า เท่าที่ผ่านมา นั้น รัฐบาลฝรั่งเศสยังไม่ได้เสนอต่อรัฐบาลสยามอย่างเป็นทางการ อาจจะเป็นแต่้มคูของ ฝรั่งเศสก็เป็นได้ ที่จะให้ฝ่ายสยามเป็นฝ่ายนำปัญหาขึ้นเจรจาก่อน เพื่อฝรั่งเศสจะได้อ้างว่าฝ่ายสยาม เป็นฝ่ายนำปัญหานี้มาเจรจา ฝรั่งเศสก็จะเล่นตัวได้ ฉะนั้นจึงทรงเห็นว่าควรเฉยไว้ก่อนเพราะการปัก ปันพรมแดนก็ยังไม่มีปัญหาถึงกับต้องชะงักงัน จะมีบ้างก็เรื่องกำหนดหัวข้อสัญญาให้ฝรั่งเศสเช่าที่ดิน สำหรับทำที่พักเรือเมล์ตามฝั่งโขงเท่านั้น^{๒๗}

ขณะเดียวกันสยามก็ได้มีการปฏิรูปกฎหมายโดยการว่าจ้างนักกฎหมายทั้งที่เป็นคน ฝรั่งเศสและชาติอื่น มาเป็นที่ปรึกษาด้านกฎหมาย ทำให้มีการปฏิรูปกฎหมายในด้านต่าง ๆ หลาย ๆ ด้าน จนได้รับการยอมรับจากนานาชาติ

ในส่วนของปัญหาเกี่ยวกับมณฑลบูรพา นายสโตรเบล ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินของสยาม เป็นผู้มีส่วนผลักดันให้เกิดการเจรจาเกี่ยวกับเรื่องมณฑลบูรพา ฝรั่งเศสต้องการที่หาข้อยุติเกี่ยวมณฑล บูรพาก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ ในปี ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ฝรั่งเศสต้องการที่จะจัดการปัญหาต่าง ๆ ให้เสร็จสิ้นก่อนที่พระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จ ประพาสยุโรป ครั้งที่ ๒ ด้วยเกรงว่าเมื่อพระองค์เสด็จไปถึงยุโรปแล้ว ประเทศต่าง ๆ อาจจะยินยอม ผ่อนคลายสิทธิสภาพนอกอาณาเขตให้โดยไม่หวังผลตอบแทน อาจจะทำให้ฝรั่งเศสจะต้องประสบกับ ความยุ่งยากมากขึ้น เพราะฝรั่งเศสต้องการที่จะใช้สิทธิสภาพนอกอาณาเขตนี้ กับเมืองตราดและเมือง ด่านซ้าย เป็นข้อแลกเปลี่ยนกับมณฑลบูรพาอันมีเมืองพระตะบอง เสียมราฐและศรีโสภณ^{๒๘}

วิมลพรรณ ปิตรวัชชัย กล่าวไว้อีกว่า

ในที่สุดการเจรจาก็จัดขึ้นในปลายเดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ.๑๒๕ และมีการลงนามในหนังสือ สัญญาระหว่างกรุงสยาม และกรุงฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕ ซึ่งมีสาระสำคัญคือ

ข้อ ๑ รัฐบาลสยามยอมยกพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ ให้แก่ฝรั่งเศส เพื่อเป็นการ ตอบแทนที่ฝรั่งเศสจะยกด่านซ้าย ตราด และเกาะต่าง ๆ ที่อยู่ใต้แหลมสิงห์ให้จนถึงเกาะกูดคืน ให้แก่สยาม

ข้อ ๒ ชาวเอเชียซึ่งจดทะเบียนเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสจะต้องขึ้นศาลต่างประเทศ แต่ จะต้องขึ้นศาลสยามในทันทีเมื่อรัฐบาลสยามได้ประกาศใช้ประมวลกฎหมายได้ครบถ้วนแล้ว ส่วนชาวเอเชียซึ่งลงทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสหลังวันลงนามในหนังสือสัญญานี้แล้ว ต้อง

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๙.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๙.

^{๒๘} เพ็ญศรี ติ๊ก, ศ.ดร., การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย, หน้า ๑๔๗.

ขึ้นศาลสยาม แต่กงสุลฝรั่งเศสยังคงสงวนสิทธิในการถอนคดีไปพิจารณาเองได้ จนกว่ารัฐบาลสยามจะประกาศใช้ประมวลกฎหมายอาญาแล้ว^{๒๙}

จากการวิเคราะห์ของผู้วิจัย การยึดเมืองตราด เมืองด่านซ้าย และเกาะต่าง ๆ ที่อยู่ใต้แหลมสิงห์นั้น ถือเป็นการละเมิดอธิปไตยของสยาม เป็นการกระทำของประเทศมหาอำนาจที่มุ่งแสวงหาประโยชน์จากประเทศด้อยพัฒนา แม้จะเป็นการอ้างถึงเหตุผลเพื่อเป็นหลักประกันการปฏิบัติตามสัญญา ร.ศ.๑๒๒ แต่ไม่มีเงื่อนไขระบุไว้ในสัญญาฉบับที่ลงวันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕ ฉะนั้นการกระทำของฝรั่งเศสเท่ากับเป็นการละเมิดต่อความเป็นเอกราชของสยาม ซึ่งสร้างความไม่พอใจให้ชาวสยามที่ได้รับรู้การกระทำของฝรั่งเศสในครั้งนี้

๔.๔ บทสรุป

กล่าวโดยสรุปแล้ววิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในรัตนโกสินทรศกที่ ๑๑๒ ซึ่งตรงกับพุทธศักราชที่ ๒๔๓๖ เมื่อจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสอ้างสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นเป็นส่วนหนึ่งของแหลมอินโดจีน ซึ่ง ณ ขณะนั้นอยู่ภายใต้การปกครองของสยาม ฝรั่งเศสได้อ้างสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงโดยการสืบสิทธิของเวียดนาม หลังจากที่เวียดนามตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสแล้ว ฝรั่งเศสเริ่มวางแผนแทรกซึมเข้ามาในดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๓๑ โดยฝรั่งเศสพยายามที่จะสร้างปัญหาหลาย ๆ ปัญหาขึ้นมาเพื่อนำไปเป็นข้อขัดแย้งกับสยาม และการสู้รบกันที่ปากน้ำเมื่อวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ ถือเป็นการละเมิดอธิปไตยของสยาม แม้เป็นการสู้รบกันในเวลาอันสั้น และทั้งสองฝ่ายต่างได้รับความเสียหายทั้งต่อชีวิตและทรัพย์สิน แต่ฝรั่งเศสกลับนำไปเป็นข้อเรียกร้องให้สยามชดใช้ค่าเสียหายให้แก่ฝ่ายฝรั่งเศสและให้สยามสละสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นที่ตั้งของประเทศลาว และนำไปสู่การเสียเมืองหลวงพระบางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง เมืองมโนไพร และเมืองจำปาศักดิ์ให้แก่ฝรั่งเศสในปี ร.ศ. ๑๒๒ และเสียมณฑลบูรพาอันประกอบด้วยเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณในปี ร.ศ. ๑๒๕

ตลอดเวลากว่า ๑๘ ปี ที่สยามถูกคุกคามจากฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยึดหลักขันติธรรม คือความอดกลั้นอดทนต่อการคุกคามของฝรั่งเศส ยึดถือโกธะ คือการไม่ทรงโกรธต่อการยั่วยุของฝรั่งเศส ทั้ง ๆ ที่ในพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องการที่รบ แต่พระองค์ก็ทรงรับฟังความเห็นของผู้อื่น โดยเฉพาะสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ขณะเดียวกันพระองค์ทรงแสวงหามิตรใหม่นอกเหนือจากอังกฤษและฝรั่งเศส และด้วยพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลเจ้าเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งราชวงศ์จักรี ทรงสามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้โดยสยามรอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้นหรือเมืองในอารักขาของทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส ทำให้สยามยังคงรักษาเอกราชไว้ได้ตราบเท่าทุกวันนี้

^{๒๙} วัฒนวรรณ ปิตุวัชชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, หน้า ๕๑๙.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวិเคราะห์หลักพุทธธรรมที่นำสยามพันวิฤต : กรณีศึกษาวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ โดยมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาหลักธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา (๒) เพื่อศึกษาวิกฤตการณ์ในประเทศสยาม ในช่วงการรุกรานของจักรวรรดินิยม ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ และ (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์ หลักพุทธธรรมที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงใช้ในการแก้ปัญหา : กรณีวิฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒

๕.๑ สรุปความผลการวิจัยคัมภีร์ในพระพุทธธรรม

พุทธธรรม คือหลักธรรมซึ่งพระพุทธเจ้าทรงค้นพบด้วยพระองค์เอง และนำออกเผยแผ่เป็นคำสอนเกี่ยวกับความจริงตามธรรมชาติ สอนให้รู้จักทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และสอนให้รู้จักทางนำไปสู่ความดับทุกข์ คำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายนั้น มีอยู่หลายคำ มีคำว่า พรหมจรรย์, ศาสนะ, พระธรรมวินัย, นวักคัสตฤศาสน์, ปาพจน์ และสัทธรรม หลักธรรมของพระพุทธเจ้านั้น มีการสืบทอดต่อกันมาด้วยวิธีท่องจำแบบปากต่อปาก เรียกว่า “มุขปาฐะ” สมัยต่อมาจึงได้มีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร คัมภีร์ที่บันทึกพระธรรมของพระพุทธเจ้านั้น เรียกว่า พระไตรปิฎก และยังมีคัมภีร์อื่น ๆ ที่แต่งภายหลังเพื่อขยายความ ได้แก่ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ตามลำดับ

๕.๒ สรุปผลการวิจัยวิฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒

เกี่ยวกับการเสียดินแดนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ผู้วิจัยได้ศึกษาและวิเคราะห์วิฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) เมื่อจักรวรรดินิยมตะวันตก ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส ได้ออกล่าอาณานิคมในทวีปเอเชียและเอเชียอาคเนย์ เพื่อแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรทางธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์ และเพื่อยึดครองเป็นอาณานิคมของตน สยามต้องเสียดินแดนอันเป็นประเทศราชของสยามให้กับทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส เพื่อรักษาดินแดนส่วนใหญ่ไว้

ผู้วิจัยจะสรุปผลการวิจัยวิฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ และการใช้หลักพุทธธรรมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงใช้ในการแก้ปัญหาต่อกรณีวิฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ดังนี้

๕.๒.๑ กรณีจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส

หลังจากที่ฝรั่งเศสยึดเวียดนามเป็นเมืองขึ้นได้แบบเบ็ดเสร็จเด็ดขาดแล้ว สิ่งที่ฝรั่งเศสต้องการคือการยึดครองประเทศในคาบสมุทรอินโดจีนทั้งหมด ซึ่งประกอบด้วยเวียดนาม เขมรและลาว ประเทศเวียดนาม และเขมรนั้น ตกเป็นเมืองขึ้นและเมืองในอารักขาของฝรั่งเศสแล้ว ยังเหลือแต่

ประเทศลาว ซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ประเทศลาว ณ ขณะนั้นเป็นประเทศราชของสยาม ฝรั่งเศสจึงวางแผนที่จะยึดครองลาว โดยใช้หลักการสืบสิทธิของเวียดนาม โดยเริ่มที่แคว้นสิบสองจุไทย ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของหลวงพระบาง ขณะนั้นสยามกำลังทำสงครามอยู่กับจีนฮ่อ ฝรั่งเศสจึงขออาสาเข้ามาช่วยสยามปราบฮ่อ เมื่อฮ่อถูกปราบเรียบร้อยแล้วในปี พ.ศ. ๒๔๓๑ ฝรั่งเศสก็ไม่ยอมถอนกำลังกลับที่ตั้ง แต่ยังคงกองกำลังไว้ที่แคว้นสิบสองจุไทย โดยอ้างว่าแคว้นสิบสองจุไทยเคยเป็นของเวียดนามมาก่อน เมื่อเวียดนามตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสแล้ว แคว้นสิบสองจุไทยก็ต้องเป็นของฝรั่งเศสเช่นกัน โดยการสืบสิทธิ พระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพฝ่ายสยาม มีอาจปฏิบัติตามได้ และแจ้งต่อฝ่ายฝรั่งเศสว่าการจะถอนทหารหรือไม่ ขึ้นอยู่กับคำสั่งจากกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ในที่สุดทั้งสองฝ่ายได้มีการทำข้อตกลงเพื่อเป็นการหลีกเลี่ยงการใช้กำลัง เป็นข้อตกลงที่เมืองแกลง เป็นหนังสือสัญญา ๙ ข้อ ตรงกับวันอาทิตย์ เดือนอ้าย แรม ๔ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๑ โดยมีสาระสำคัญคือให้ฝ่ายสยามตั้งอยู่ในหัวพันห้าทั้งหก ฝ่ายฝรั่งเศสตั้งอยู่ในแคว้นสิบสองจุไทย ให้ต่างฝ่ายต่างรักษาเขตแดนของตน ส่วนเมืองแกลงนั้น ให้ทั้งทหารสยามและทหารฝรั่งเศสร่วมมือกันรักษาความสงบจนกว่ารัฐบาลทั้งสองฝ่ายจะมีข้อตกลงเป็นอย่างอื่น

จากนั้นฝรั่งเศสได้วางแผนที่จะยึดครองประเทศลาว โดยการหาเหตุเพื่อนำไปเป็นข้อพิพาท เช่นกรณีบางเปียน ผู้ชักธงชาติฝรั่งเศสขึ้นที่ทุ่งเชียงคำ ซึ่งเป็นราชอาณาจักรสยาม หรือกรณีที่ทำอุเทน เมื่อสองพ่อค้าฝรั่งเศส ของเปอนัว (Champenois) และเอสกิลัด (Esquilat) ที่ไม่ยอมเสียภาษีการนำเข้าสินค้าตามสนธิสัญญาที่ทำกันไว้ระหว่างสยาม-ฝรั่งเศส และทั้งสองใช้หนังสือเดินทางที่ไม่ใช่ของตน หรือกรณีของมาสซี่ ผู้กระทำอัตวินิบาตกรรม เพราะเป็นไข้ป่า หรือกรณีพระยอดเมืองขวาง เจ้าเมืองคำม่วน ที่ถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้ยิงนายโกรสสุรแรง (Groscurin) นายทหารฝรั่งเศสระหว่างการต่อสู้ที่แก่งเจ๊ก เมื่อวันที่ ๑๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ฝรั่งเศสได้หยิบยกเอาเรื่องการเสียชีวิตของนายโกรสสุรแรงเป็นจุดแตกหัก และได้ยื่นคำขาดให้สยามดำเนินการถอนทหารออกจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และชดใช้ค่าเสียหายต่อฝรั่งเศส

หลังจากที่ทราบว่ายอังกฤษขอนำเรือรบข้ามสันดอนเข้ามาในกรุงเทพฯ ฝรั่งเศสก็ต้องการนำเรือรบข้ามสันดอนเข้ามาในกรุงเทพฯ เช่นกัน นายปาวีได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการเมื่อวันที่ ๑๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) เพื่อขอนำเรือ ๒ ลำ คือเรือปืนแองกอสตอง (Inconstant) และเรือปืนโกเมต (Comete) ข้ามสันดอนเข้าไปยังกรุงเทพฯ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงไม่ยินยอม ต่อมานายปาวีได้แจ้งต่อรัฐบาลสยามอีกครั้งเมื่อที่ ๑๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) เพื่อขอนำเรือรบทั้งสองลำข้ามสันดอนเข้ามายังกรุงเทพฯ แต่ก็ได้รับการคัดค้านจากพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ขณะเดียวกัน รัฐบาลสยามได้โทรเลขไปยังพระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ อัครราชทูตไทยประจำฝรั่งเศส ให้ทรงชี้แจงต่อนายจูลส์ เดอเวล รัฐมนตรีต่างประเทศของฝรั่งเศสถึงเหตุผลที่ฝ่ายสยามไม่อนุญาตให้เรือรบของฝรั่งเศสเข้ามาในน่านน้ำไทย และเรียกร้องให้นายเดอเวลถอนคำสั่ง หลังจากที่ได้รับคำชี้แจงแล้ว นายเดอเวล ก็ยินยอมถอนคำสั่งเดิม และได้โทรเลขคำสั่งไปยังนายปาวีและนายพลตรีอุมานันท์ ให้ยับยั้งการนำเรือรบทั้งสองลำเข้าสันดอนเข้ามา แต่ปรากฏว่าพลตรีอุมานันท์ ได้ฝ่าฝืนคำสั่งของนายเดอเวล เขาได้สั่งการให้เรือแองกอสตอง (Inconstant) และเรือโกเมต (Comete) ข้ามสัน

ตอนเข้ามายังกรุงเทพฯ ทหารที่อยู่รักษาการณ์ประจำป้อมพระจุลจอมเกล้าและป้อมผีเสื้อสมุทรจึงได้ยิงเตือน แต่เรือรบทั้งสองลำของฝรั่งเศสยังคงมุ่งหน้าเข้ากรุงเทพฯ ดังนั้นทหารที่อยู่ประจำป้อมทั้งสอง และเรือรบของสยามจึงยิงไปยังเรือรบของฝรั่งเศสในฐานะผู้บุกรุก และมีการยิงตอบโต้จากเรือรบของฝรั่งเศส ทั้งสองฝ่ายต่างก็ยิงตอบโต้กัน กระทั่งเรือปืนของฝรั่งเศสทั้งสองลำ สามารถแล่นฝ่าเข้ามาถึงแม่น้ำเจ้าพระยา และแล่นมาจอดที่หน้าสถานทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพมหานครได้ ยังผลให้ทั้งสองฝ่ายต่างได้รับความเสียหายทั้งต่อชีวิตและทรัพย์สิน

หลังจากที่ได้รับทราบถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น นายเดอเวลได้เข้ารายงานต่อรัฐสภาเมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๓ (ร.ศ. ๑๑๒) โดยกล่าวหาว่ารัฐบาลสยามว่ามีเจตนาประทุษร้ายต่อฝรั่งเศส และขออนุมัติต่อรัฐสภาเพื่อดำเนินการตอบโต้ต่อรัฐบาลสยาม โดยไม่รับฟังคำชี้แจงจากสยาม และรัฐสภาของฝรั่งเศสได้มีมติอนุมัติตามที่รัฐบาลร้องขอ และรัฐบาลฝรั่งเศสได้มอบหมายให้นายปาวีราชทูตฝรั่งเศสประจำประเทศสยาม ได้ยื่นข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสต่อรัฐบาลสยามเมื่อวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๓ (ร.ศ. ๑๑๒) โดยให้สยามสละสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ให้สยามลงโทษผู้กระทำความผิดตามที่ฝรั่งเศสกล่าวหา และให้ชดเชยค่าเสียหายในเหตุการณ์อันนำไปสู่ข้อพิพาทระหว่างสยามและฝรั่งเศส เป็นต้น และให้รัฐบาลสยามตอบภายใน ๔๘ ชั่วโมง

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ได้ทรงตอบคำขาดของฝรั่งเศสในนามของรัฐบาลแห่งพระเจ้ากรุงสยาม เมื่อวันที่ ๒๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับที่จะปฏิบัติตามที่ฝรั่งเศสเรียกร้อง แต่สิ่งพระองค์รู้สึกเสียพระราชหฤทัยที่ยังไม่ได้รับคำอธิบายอย่างแจ่มแจ้งของประโยคที่ว่า “สิทธิของญวนและเขมรเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และเกาะต่าง ๆ ” ซึ่งกว่าห้าเดือนแล้วที่ฝรั่งเศสไม่ได้ชี้แจงให้ทรงทราบ รัฐบาลสยามมีความปรารถนาที่จะอยู่ในความสามัคคีกับประเทศฝรั่งเศส และให้ข้อพิพาทในระหว่างรัฐบาลทั้งสองที่ค้างค้างอยู่ให้เสร็จไปโดยบริบูรณ์

คำตอบของรัฐบาลสยามไม่เป็นที่พอใจของรัฐบาลฝรั่งเศส รัฐบาลฝรั่งเศสจึงประกาศตัดสัมพันธ์ทางการทูตกับรัฐบาลสยาม เมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ได้มีการชักธงชาติฮอลแลนด์ขึ้นในสถานทูตของฝรั่งเศสแทนธงชาติฝรั่งเศส นายปาวีและคณะได้เดินทางออกจากกรุงเทพฯ เมื่อเวลา ๑๙.๐๐ น. พร้อมเรือรบทั้ง ๓ ลำ เรือแองกอสตอง โกแมต และลูแตง มุ่งหน้าไปยังเกาะสีชัง และได้ส่งกำลังจำนวนหนึ่งเข้ายึดเกาะสีชัง และประกาศปิดอ่าวไทยเมื่อวันที่ ๒๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖)

ในที่สุดรัฐบาลสยามจำต้องยอมรับคำขาดนั้น โดยพระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ อัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีส ได้นำหนังสือยอมรับคำขาดนั้นไปยื่นต่อนายเดอเวล รัฐมนตรีต่างประเทศของฝรั่งเศส การเจรจาระหว่างรัฐบาลสยามโดยพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ และรัฐบาลฝรั่งเศสโดยนายเลม็รี เดอวีเลร์ส อัครราชทูตฝรั่งเศสผู้ทีอำนาจเต็มมีขึ้นในวันที่ ๒๒ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) และได้มีการลงนามในสัญญาในวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ชื่อ “หนังสือสัญญา กรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ณ ที่ทำการราชวัลลภในพระบรมมหาราชวัง มีสาระสำคัญ คือสยามยอมสละกรรมสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้าย ฟากตะวันออกของแม่น้ำโขง รวมทั้งเกาะในแม่น้ำโขง สยามจะไม่มีเรือรบในทะเลสาบเขมร และในแม่น้ำ

โขงรวมทั้งแม่น้ำที่แยกจากแม่น้ำโขง เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีสัญญาน้อยและบันทึกว่าจาท่อท้ายหนังสือสัญญา มีสาระสำคัญคือฝ่ายสยามต้องรื้อถอนด่าน ป้อม ค่าย คูที่มีอยู่ให้หมด และให้พิจารณา ลงโทษเจ้าหน้าที่ต่อกรณีทุ่งเชียงคำ และคำม่วน และจะต้องได้รับความเห็นชอบจากฝรั่งเศส และ ทหารฝรั่งเศสจะประจำอยู่ที่เมืองจันทบุรีจนกว่ารัฐบาลสยามปฏิบัติตามสัญญาได้ครบถ้วนแล้ว

การสละสิทธิในดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงนั้น ย่อมครอบคลุมแคว้นสิบสองจุไทยซึ่งเป็น ข้อพิพาทในเบื้องต้นเกี่ยวกับดินแดนที่ฝรั่งเศสเข้าครอบครองเมื่อครั้งเกิดสงครามฮ่อ ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๓๑ ดังนั้นแคว้นสิบสองจุไทยก็ต้องตกเป็นของฝรั่งเศสด้วยในฐานะผู้สืบทอดสิทธิของญวน สยาม ต้องเสียแคว้นสิบสองจุไทยคิดเป็นเนื้อที่ ๘๗,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร และพื้นที่ในส่วนที่เป็นที่ตั้งประเทศ ลาวคิดเป็นเนื้อที่ ๑๔๓,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร เป็นการเสียดินแดนครั้งที่ ๓

หลังจากที่รัฐบาลสยามได้ปฏิบัติตามสัญญาและสัญญาน้อยครบถ้วนแล้ว แต่ฝรั่งเศสก็ไม่ ยอมถอนกำลังออกจากเมืองจันทบุรี จนเวลาล่วงเลยไปถึง ๔ ปี รัฐบาลฝรั่งเศสอ้างว่าฝ่ายสยามยัง ปฏิบัติไม่ครบตามสัญญา ทั้ง ๆ ที่สยามได้ปฏิบัติตามสัญญาครบถ้วนแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้ยึดหลักชั้นติธรรม คือความอดทน อดกลั้นต่อการกระทำของฝรั่งเศส ทั้ง ๆ ที่ในพระราชหฤทัยทรงต้องการที่จะรบ และทรงตระหนักดีว่าเพื่อความอยู่รอดและเกียรติภูมิของ ประเทศ สยามจำเป็นต้องปรับนโยบายต่างประเทศเสียใหม่ ด้วยการทำให้สยามเป็นที่รู้จักของนานา ประเทศ และเพื่อให้ฐานะของประเทศสยามเป็นที่รับรองในองค์การระหว่างประเทศ ดังนั้นสยามจึง ควรแสวงหามิตรใหม่เพิ่มขึ้น โดยไม่ควรผูกพันตนเองอยู่กับอังกฤษและฝรั่งเศสเท่านั้น

ในที่สุดพระองค์ทรงตัดสินพระทัยเสด็จประพาสยุโรปเพื่อดำเนินยุทธศาสตร์กันชนด้วย พระองค์เอง อันเป็นทางเลือกที่ ๓ ที่อาจจะยุติสงครามได้ ทรงสร้างบรรทัดฐานใหม่โดยการวางการ ทูตนำการทหาร ซึ่งจะกลายเป็นเป็นยุทธวิธีที่เหมาะสมที่สุดของการทำสงครามสมัยใหม่ ทั้งยังทรงนำ อาวุธชนิดใหม่ คือการประชาสัมพันธ์เชิงรุกมาใช้อีกด้วย พระองค์เสด็จออกจากกรุงเทพมหานคร เมื่อ วันที่ ๗ เมษายน ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี ไปยังประเทศอิตาลี ออสเตรีย ฮังการี รัสเซีย สวีเดน นอร์เวย์ เบลเยียม เดนมาร์ก อังกฤษ เยอรมัน เนเธอร์แลนด์ ฝรั่งเศส สเปน โปรตุเกส และอียิปต์ และเสด็จกลับถึงท่าราชวรดิฐเมื่อวันที่ ๑๖ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) รวม ระยะเวลาในการเสด็จ ๒๕๔ วัน และในแต่ละประเทศที่เสด็จ พระองค์ทรงได้รับการต้อนรับอย่างสม พระเกียรติ โดยเฉพาะที่ประเทศรัสเซีย ฝ่ายรัสเซียได้ให้การต้อนรับอย่างสมพระเกียรติยศ และให้ ความเป็นกันเองระหว่างพระมหากษัตริย์แห่งราชอาณาจักรสยามกับพระบรมวงศานุวงศ์รัสเซีย และ ในระหว่างที่เสด็จเยือนเมืองปารีส ประเทศฝรั่งเศส ได้มีการเจรจาแก้ไขสัญญาลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) แม้จะล้มเหลว แต่ก็เริ่มต้นของการเจรจาเพื่อหาทางออก มีการเจรจากัน อีกหลายครั้ง ทั้งที่กรุงเทพฯ และที่ปารีส แต่ก็ล้มเหลว แต่ต่อมาสยามและฝรั่งเศสได้มีการเปิดเจรจากันใหม่ และนำไปสู่การลงนามในอนุสัญญาฉบับใหม่ในวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) โดยสยามต้องสละสิทธิเหนือดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงให้แก่เมืองหลวงพระบางฝั่งขวา เมืองมโนไพรและเมืองจำปาศักดิ์ให้แก่ฝรั่งเศส และสยามต้องยอมผ่อนคลายสิทธิสภาพนอกอาณาเขตให้แก่คน ในบังคับของฝรั่งเศส เพื่อแลกกับเมืองจันทบุรี

หลังจากที่ฝรั่งเศสได้ถอนกองกำลังออกจากเมืองจันทบุรีแล้ว ฝรั่งเศสกลับนำกำลังเข้ายึดเมืองตราด เมืองด่านซ้าย และเกาะต่าง ๆ อยู่ใต้แหลมสิงห์ โดยอ้างว่าเพื่อเป็นหลักประกันในการปฏิบัติตามสัญญาของรัฐบาลสยาม ในที่สุดรัฐบาลสยามต้องยอมยกมณฑลบูรพา อันมีเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และเมืองศรีโสภณ ให้แก่ฝรั่งเศส เพื่อแลกเปลี่ยนกับเมืองตราด เมืองด่านซ้าย และเกาะต่าง ๆ ที่อยู่ใต้แหลมสิงห์ โดยมีการลงนามในสัญญาเมื่อวันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙)

๕.๒.๒ กรณีจักรวรรดินิยมอังกฤษ

หลังจากที่อังกฤษสามารถยึดครองพม่าได้ทั้งหมดในปี ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) อังกฤษได้ทำการสำรวจทรัพยากรทางธรรมชาติของพม่า พบว่าในพื้นที่ฝั่งด้านตะวันออกของแม่น้ำสาละวิน มีป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์มาก อังกฤษจึงได้วางแผนที่จะยึดดินแดนส่วนนี้จากสยาม โดยขอให้สยามจัดส่งเจ้าหน้าที่มาเพื่อทำการปักปันเขตแดนภายในกำหนดเวลาที่กำหนด มิฉะนั้นฝ่ายอังกฤษจะดำเนินการแต่เพียงฝ่ายเดียว ด้วยระยะทางที่ไกล เจ้าหน้าที่สยามไม่สามารถที่จะไปทันตามกำหนดได้ อังกฤษจึงดำเนินการแต่เพียงฝ่ายเดียว และได้ผนวกเอา ๑๓ เมืองซึ่งอยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำสาละวินเข้าไปด้วย มีเมืองแฉะ เมืองใหม่ เมืองทา เมืองจวด เมืองหาง เมืองต่วน เมืองสาต เมืองยอน เมืองตุม เมืองกวาน เมืองไฮ เมืองฮ่องลิก และเมืองโก และด้วยเหตุผลอีกประการหนึ่ง สยามไม่ต้องการที่จะทำศึกสองด้าน เพราะขณะนั้นสยามกำลังมีเรื่องขัดแย้งอยู่กับฝรั่งเศส จึงยอมที่จะสละสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำสาละวินให้กับอังกฤษ

ครั้นต่อมาในปีรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๒) สยามจำต้องยินยอมยกเมืองไทรบุรี ปะลิส กลันตัน และตรังกานู ให้แก่อังกฤษเนื้อที่ ๘๐,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร เพื่อแลกกับการยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตในราชอาณาจักรสยาม และนับจากนั้นเป็นต้นมา คนอังกฤษ และคนในบังคับของอังกฤษ หากกระทำความผิดบนแผ่นดินสยาม ก็ต้องขึ้นศาลสยามโดยไม่มีข้อยกเว้น

กล่าวโดยสรุป ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามต้องเสียดินแดนให้แก่อังกฤษ ๒ ครั้ง และฝรั่งเศส ๔ ครั้ง รวม ๖ ครั้ง คิดเป็นเนื้อที่รวม ๔๑๖,๕๐๐ ตารางกิโลเมตร และ ดินแดนที่เสียไปเหล่านั้นล้วนเป็นดินแดนที่เป็นประเทศราชของสยามทั้งสิ้น

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งราชวงศ์จักรี ทรงมีคุณูปการต่อพสกนิกรชาวสยามอย่างล้นเหลือ พระองค์ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจน้อยใหญ่ด้วยพระวิริยะอุตสาหะเพื่อพัฒนาประเทศให้เจริญทัดเทียมกับอารยประเทศ ทั้งในด้านการปฏิรูปการปกครอง ด้านการต่างประเทศ ด้านการคมนาคม ด้านเศรษฐกิจ ด้านการทหารและตำรวจ ด้านการสื่อสาร ด้านสาธารณสุข ด้านการศึกษา ด้านวัฒนธรรมและสังคม และด้านการศาสนา เป็นต้น ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ดำรงอยู่ในธรรมอย่างไม่คลาดเคลื่อน ทรงปกครองพสกนิกรของพระองค์ให้ได้รับความสุข ความร่มเย็นด้วยหลักทศพิธราชธรรม อันเป็นหลักธรรมของพระราชา ซึ่งมีอยู่ ๑๐ ประการ ได้อย่างบริบูรณ์ยิ่ง โดยเฉพาะหลักขันติธรรม คือความอดกลั้น อดทน และหลักอโงธะ คือความไม่โกรธ ที่พระองค์ทรงใช้ในการแก้ปัญหากรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ แม้จะ

ทรงเผชิญกับอุปสรรคต่าง ๆ มากมาย ทรงยึดหลักกัลยาณมิตตตา คือ การแสวงหามิตรใหม่เพื่อเป็น
 ดุลถ่วงอำนาจของอังกฤษและฝรั่งเศส ทรงใช้เวลาเกือบตลอดรัชสมัยของพระองค์ในการแก้ปัญหาต่าง
 ๆ ทำให้สยามรักษาเอกราชไว้ได้ตราบเท่าทุกวันนี้ นอกจากนี้พระองค์ทรงใช้หลักเมตตาธรรมในการ
 แก้ปัญหาเรื่องทาส ทรงเริ่มที่การตราพระราชบัญญัติพิทักษ์อายุลูกทาส ทรงมีพระบรมราช
 โองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศลดค่าตัวทาสจนหมดค่าตัวให้เป็นไท และห้ามมิให้ขายเป็นทาสอีก
 ทรงให้ตราพระราชบัญญัติเลิกทาส มีผลบังคับทั่วราชอาณาจักร ให้ลูกทาสหลุดพ้นเป็นไททั้งหมด
 และห้ามมิให้มีการซื้อขายทาสกันอีกต่อไป เป็นการเลิกทาสโดยปราศจากการนองเลือด พระองค์ได้รับ
 การสรรเสริญจากบุคคลสำคัญของโลกในพระปรีชาสามารถ เป็นการเปิดประตูสยามประเทศสู่ความ
 ทันสมัยทัดเทียมกับอารยประเทศ ขณะเดียวกันพสกนิกรต่างก็ได้รับความร่มเย็นเป็นสุข ปวงชนชาว
 สยามจึงได้พร้อมใจกันถวายพระราชสมัญญานาม “สมเด็จพระปิยมหาราช” ซึ่งแปลว่า
 “พระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ผู้เป็นที่รักของปวงชน”

๕.๓.๑ ข้อเสนอแนะต่อสังคม

พระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีมากมายในหลาย ๆ
 ด้าน นอกจากการจัดทำเป็นตำราเรียนสำหรับนักเรียนแล้ว รัฐควรจัดทำโครงการเพื่อเผยแพร่พระราช
 กรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อประชาชนชาวไทยให้ได้รับรู้ในพระราช
 กรณียกิจของพระองค์ท่าน ทั้งในการด้านการปกครองและด้านการต่างประเทศ ตลอดจนการ
 แก้ปัญหาวิกฤตการณ์ของประเทศ กรณี ร.ศ. ๑๑๒ ที่พระองค์ทรงยึดหลักขันติธรรม คือความอดกลั้น
 และอดทนต่อการคุกคามจักรวรรดินิยมตะวันตก ทำให้สยามรอดพ้นจากตกเป็นเมืองขึ้นของจักรวรรดิ
 นิยมตะวันตก ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส ทำให้สยามยังคงรักษาเอกราชไว้ได้ตราบเท่าทุกวันนี้

๕.๓.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป ผู้วิจัยขอเสนอแนะการทำวิจัยเกี่ยวกับพระราช
 กรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

๑. ศึกษาวิเคราะห์หลักเมตตาและกรุณาที่พระองค์ทรงใช้ : กรณีการเลิกทาส
๒. ศึกษาวิเคราะห์หลักกัลยาณมิตตตาที่พระองค์ทรงใช้ : กรณีการแสวงหามิตร

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources)

- มหาวิทยาลัยการเกษตรราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยการเกษตรราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยการเกษตรราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการศาสนา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด, ๒๕๕๔.
- กรมโฆษณาการ. ประเทศไทยเรื่องการเสียดินแดนแก่ฝรั่งเศส. ม.ป.ท., ๒๔๘๓.
- กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ. พระราชพงศาวดาร เล่ม ๓. พิมพ์ครั้งที่ ๒. นนทบุรี: โรงพิมพ์มติชนปากเกร็ด, ๒๕๕๐.
- เกริกฤทธิ์ ไทคุณธนภพ. สยาม ร.ศ. ๑๑๒ วิกฤตแผ่นดิน พินาศฝรั่งเศสและเสียดินแดน. กรุงเทพมหานคร: บริษัท คอนเซ็ปท์พริ้นท์ จำกัด, ๒๕๕๕.
- ไกรฤกษ์ นานา. สมุดภาพเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร: บริษัท ออฟ เซ็ท ครีเอชั่น จำกัด, ๒๕๕๔.
- คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี. ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก, กรุงเทพมหานคร: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมราชา. พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๕. พิมพ์ครั้งที่ ๔. นนทบุรี: โรงพิมพ์มติชนปากเกร็ด, ๒๕๕๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources)

(๑) หนังสือ:

- คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกครบ ๒๐ ปี โรงเรียนสุรศักดิ์มนตรี. เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ไพลินคอมพิวกราฟฟิค จำกัด, ๒๕๓๗.
- จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. เจ้าชีวิต. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๑.
- ดนัย จันทรเจ้าฉาย. ตามเสด็จพระพุทธเจ้าหลวง ประพาสต่างแดน. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ไพบูลย์ ออฟเซ็ท จำกัด, ๒๕๕๑.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมราชา. ไทยรบพม่า. ธนบุรี: อมรการพิมพ์, ๒๕๑๕.
- _____. สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, พระนิพนธ์ประวัติศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ไทยควอลิตี้บุ๊ก จำกัด, ๒๕๕๖

ทัศนาศาสตร์. สงคราม ตะวันออก-ตะวันตก ในแผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซี แอนด์ เอ็น, ๒๕๕๓.

ธรรมสภา และสถาบันบันลือธรรม. พระราชธรรม พระราชประวัติ พระราชกรณียกิจ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๒.

ธำรงค์ศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์. สยามประเทศไทย กับ “ดินแดน” ในกัมพูชาและลาว. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, ๒๕๕๒.

พุทธทาสภิกขุ. ขรรษาธรรม. กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๑๘.

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). ตามทางพุทธกิจ. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๑.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). ความสำคัญของพระพุทธศาสนา ในฐานะศาสนาประจำชาติ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๙. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๖.

_____. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๙. นนทบุรี: บริษัท เอส. อาร์.พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓.

_____. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ จำกัด, ๒๕๕๖.

_____. ภาวะผู้นำ. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ตาตา พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๕๐.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). จาริกบุญจาริกธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗.

พูนพิศมัย ดิศกุล, มจ. ประชุมพระนิพนธ์. กรุงเทพมหานคร: บัณฑิตการพิมพ์, ๒๕๒๙.

มานิจ ชุมสาย, ม.ล. ชุตประวัติศาสตร ร.ศ. ๑๑๒ จากแฟ้มใต้ถุนสถานทูตไทยในปารีส. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคล นิยมวิทยา (แผนกการพิมพ์), ๒๕๑๙.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์ จำกัด, ๒๕๕๔.

พลาดิสัย สิทธิธัญกิจ. สมเด็จพระจอมเกล้า พระเจ้ากรุงสยาม. กรุงเทพมหานคร: บริษัท จูน พับลิชซิง จำกัด, ๒๕๓๖.

เพ็ญศรี ด้ก, ศ.ดร. การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชกาล ๔ ถึงสิ้นสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม). พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: หจก.อรุณการพิมพ์, ๒๕๕๔.

มานิจ ชุมสาย, ม.ล. เอกสารประวัติศาสตร์ ว่าด้วย ร.ศ. ๑๑๒ จากแฟ้มใต้ถุนสถานทูตไทยในปารีส. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคล นิยมวิทยา (แผนกการพิมพ์), ๒๕๑๙.

วิพันธุ์ ชมะโชติ, น.อ. **บันทึกไว้ในประวัติศาสตร์ แผ่นดินที่เสียไป**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ อนิเมทกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๕๑.

วิมลพรรณ ปิตธวัชชัย. **สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ (๑๙๘๔) จำกัด, ๒๕๔๗.

วุฒิชัย มูลศิลป์. **วิกฤติการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ป้อมพระจุลจอมเกล้ากับการรักษาเอกราชของชาติ**. นนทบุรี: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, ๒๕๕๗.

ศุภนิมิตร วีรส. **กลยุทธ์ ยุทธวิธี ผู้นำแบบขุนวุ. พิมพ์ครั้งที่ ๔**. นนทบุรี : ห้างหุ้นส่วนจำกัดภาพพิมพ์, ๒๕๕๘.

สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร), สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. **ทศบารมี ทศพิธราชธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามราชกุมารี. **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

สุวรรณ สุวรรณโชติ. **ประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและตราดที่ฝรั่งเศสยึดครอง ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๓๖ – พ.ศ. ๒๔๔๙**. กรุงเทพมหานคร: เจริญวิทยการพิมพ์, ๒๕๒๐.

สวัสดิ์ จันทน์, น.อ. **กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยา สมัย ร.ศ. ๑๑๒**. กรุงเทพมหานคร: กรมยุทธศึกษาทหารเรือ. ๒๕๑๐.

สายสกุล เดชาบุตร. **เสียดินแดนให้จักรวรรดินิยมสมัยล่าอาณานิคม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ยิปซี กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๕๘.

สิริมงคล อุ่นใจ. **คัมภีร์เป็นพระพุทธเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

สมิตรา จันท์เงา. **สยามยามวิกฤติ**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท พินเนส พรินต์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๑.

สุวิทย์ ธีรศาสตร์. **จักรวรรดินิยมเหนือแม่น้ำโขง**. นนทบุรี: โรงพิมพ์มติชนปากเกร็ด, ๒๕๕๒.

สุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต), นายพลโท เจ้าพระยา. **ประวัติและความจำย่อ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชีวชน, พ.ศ. ๒๔๖๖.

หลวงสาครคชเขตต์. **จดหมายเหตุความทรงจำ สมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี**. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยใหม่, พ.ศ. ๒๔๗๘.

อานันท์ อนันตภาค. **ประวัติศาสตร์ลาว**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ยิปซี กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๕๘.

สอ เสถบุตร. **New Model English-Thai Dictionary**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๔๔.

(๒) วิทยานิพนธ์:

นวลพรรณ พูลสวัสดิ์. “การศึกษาพระราชจริยวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อันเนื่องด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระกาญจนพงศ์ สุวณฺณวิโส (สุวรรณ). “ลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหารุ่งโรจน์ ธมมภูมเมธี (ศิริพันธ์). “การศึกษาวิเคราะห์หลักภาวะผู้นำในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

ภาคผนวก ก

ประวัติ

พระยอดเมืองขวาง^๑

พระยอดเมืองขวาง เป็นข้าราชการฝ่ายปกครองสังกัดกระทรวงมหาดไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ตำแหน่งสุดท้ายเป็นข้าหลวงเมืองคำม่วน สังกัดข้าหลวงเมืองลาวพวน ในบังคับบัญชาของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม

พระยอดเมืองขวาง เดิมชื่อ ขำ เป็นต้นสกุล ยอดเพชร เกิดเมื่อปีขวด พ.ศ. ๒๓๙๕ ที่บรรพตพิสัย เมืองนครสวรรค์ เป็นบุตรของพระยาไกรเพชร (มิตร กฤษณมิตร) เริ่มรับราชการเป็นข้าหลวงผู้ช่วยในกองข้าหลวงใหญ่นครจำปาศักดิ์ รักษาการกองข้าหลวงลาวกาว ต่อมาได้เป็นเจ้าเมืองเชียงขวาง และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยอดเมืองขวาง ในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้เป็นเจ้าเมืองคำม่วน รับผิดชอบเมืองคำเกิด คำม่วน นากาย ปากน้ำพิบูลย์ และแก่งเจ๊ก มีอาณาเขตติดต่อกับเวียดนาม

หลังจากสามารถยึดครองเวียดนามได้สำเร็จแบบเบ็ดเสร็จเด็ดขาดในปี พ.ศ. ๒๔๒๗ ในฐานะเมืองขึ้น และยึดครองเขมรในฐานะเมืองในอารักขา จากนั้นฝรั่งเศสก็วางแผนที่จะยึดครองดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นที่ตั้งของประเทศลาว และเป็นส่วนหนึ่งของแหลมอินโดจีน ประกอบด้วยเวียดนาม เขมรและลาว และลาวขณะนั้นเป็นประเทศราชของสยาม ฝรั่งเศสจึงพยายามหาเหตุอันจะนำไปเป็นข้อพิพาทกับสยาม โดยการอ้างการสืบสิทธิของเวียดนาม ซึ่งสยามก็ไม่อาจยอมรับได้ ทำให้เกิดการกระทบกระทั่งกันระหว่างกองกำลังของทั้งสองฝ่ายตามบริเวณแนวชายแดน

ในช่วงเดือนพฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ฝรั่งเศสได้ส่งกองกำลังภายใต้การนำของนายลูซ (Luce) เข้ามายังเมืองคำม่วน พร้อมกับยื่นคำขาดให้พระยอดเมืองขวางส่งมอบเมืองคำเกิดให้กับฝรั่งเศส พระยอดเมืองขวางตอบปฏิเสธ และยืนยันว่าเมืองคำเกิดเป็นพระราชอาณาเขตของสยาม ทำให้ฝ่ายฝรั่งเศสไม่พอใจ จึงนำกำลังเข้าปิดล้อมอยู่นาน ๒ วัน เพื่อกดดันให้พระยอดเมืองขวางส่งมอบเมืองคำเกิดให้กับฝ่ายฝรั่งเศส แต่พระยอดเมืองขวางก็ไม่ยอม ในที่สุดกองกำลังของฝรั่งเศสภายใต้การนำของนายโกรสสุเรง (Grosugurin) ก็เข้าทำการควบคุมตัวพระยอดเมืองขวางเพื่อนำส่งยังปากน้ำพิบูลย์ ระหว่างทางได้เกิดปะทะกับกองกำลังของฝ่ายสยามที่ตามมาช่วยพระยอดเมืองขวาง ที่แก่งเจ๊ก กองกำลังของฝ่ายสยามสามารถช่วยพระยอดเมืองขวางออกมาได้ ระหว่างการสู้รบ นายโกรสสุเรงถูกยิงเสียชีวิต และพระยอดเมืองขวางถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้ยิงนายโกรสสุเรง

การเสียชีวิตของนายโกรสสุเรง ถูกฝ่ายฝรั่งเศสหยิบยกขึ้นมาเป็นข้อพิพาทอีกข้อหนึ่ง นอกเหนือจากกรณีของบางเปียนแห่งทุ่งเชียงคำที่ชักธงชาติของฝรั่งเศสในดินแดนของสยาม หรือกรณีสองพ่อค้าฝรั่งเศสที่ท่าอุเทน ของเปอนัว (Champenois) และเอสกีลาต์ (Esquilat) ที่ไม่ยอมเสีย

^๑ วิมลพรรณ ปิตธวัชชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรุงเทพ จำกัด, ๑๙๘๔), หน้า ๓๕๐-๓๗๐.

ภาษีการนำสินค้าเข้าตามสนธิสัญญาที่ทำกันไว้ระหว่างสยาม-ฝรั่งเศส และทั้งสองยังใช้หนังสือเดินทางที่มีใช้ของตน

การเสียชีวิตของนายโกรสกุแรง ถือเป็นจุดแตกหัก ฝรั่งเศสได้ยื่นคำขาดให้สยามถอนทหารออกจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และฝรั่งเศสโดยนายออกุสต์ ปาวี ได้ทูลขอต่อสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ถึง ๒ ครั้ง เพื่อนำเรือรบ ๒ ลำ คือเรือปืนแองกสตอง (Inconstant) และเรือปืนโกแมต (Comete) ข้ามสันดอนเข้าไปยังกรุงเทพฯ แต่ได้รับการปฏิเสธทั้งสองครั้ง เพราะก่อนหน้านี้ฝรั่งเศสก็ได้รับอนุญาตให้นำเรือรบเลอ ลูแตง (Le Lutin) ข้ามสันดอนเข้ามาแล้ว และจอดอยู่หน้าสถานทูตฝรั่งเศส ขณะเดียวกัน พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงได้โทรเลขไปยังเอกอัครราชทูตสยามประจำฝรั่งเศสเพื่อชี้แจงต่อนายจุลส์ เดอเวล รัฐมนตรีต่างประเทศของฝรั่งเศสถึงเหตุผลที่สยามไม่อนุญาตให้เรือรบของฝรั่งเศสข้ามสันดอนเข้ามายังกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นสิทธิอันชอบธรรมที่ประเทศที่เป็นเอกราชที่พึงมี ที่จะอนุญาตให้เรือลำใดเข้ามาในน่านน้ำของสยาม ซึ่งนายเดอเวลก็เข้าใจในเหตุผล และได้โทรเลขแจ้งไปยังนายปาวีให้ระงับการนำเรือปืนทั้ง ๒ ลำข้ามสันดอนเข้าไปยังกรุงเทพฯ แต่นายพลอูมานน์ ผู้บัญชาการกองเรือประจำภาคพื้นตะวันออกไกล ได้ฝ่าฝืนคำสั่งของนายจุลส์ เดอเวล เขาได้สั่งการให้เรือปืนแองกสตอง และเรือโกแมต ข้ามสันดอนเข้ามายังกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) โดยมีเรือของ บาติสต์ เซ (Jean Baptiste Say) เป็นเรื่อนำร่อง ทำให้เกิดการปะทะกันระหว่างทหารที่อยู่ประจำการที่ป้อมพระจุลจอมเกล้าและป้อมผีเสื้อสมุทร ทั้งสองฝ่ายต่างก็ยิงตอบโต้กัน กระทั่งเรือปืนของฝรั่งเศสทั้งสองลำ สามารถแล่นฝ่าเข้ามายังแม่น้ำเจ้าพระยา และแล่นมาจอดที่หน้าสถานทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ยังผลให้ทั้งสองฝ่ายต่างได้รับความเสียหายทั้งต่อชีวิตและทรัพย์สิน

รัฐบาลฝรั่งเศสได้ยื่นข้อเรียกร้องต่อรัฐบาลสยามเมื่อวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ด้วยท่าทีที่แข็งกร้าว ให้สยามชดใช้ค่าเสียหายต่อทั้งชีวิตและทรัพย์สินของฝ่ายฝรั่งเศส ให้สยามสละสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และให้ลงโทษผู้กระทำความผิดตามที่ฝรั่งเศสกล่าวหา และให้รัฐบาลสยามตอบภายใน ๔๘ ชั่วโมง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงส่งคำตอบกลับไปรัฐบาลฝรั่งเศสพร้อมกับขอคำอธิบายคำว่า “การสละสิทธิ” ที่ฝรั่งเศสนำมาเป็นข้ออ้าง

คำตอบของรัฐบาลสยามเปรียบเสมือนกับการจี้ใจดำของรัฐบาลฝรั่งเศส ทำให้รัฐบาลฝรั่งเศสไม่พอใจ จึงประกาศตัดสัมพันธ์ทางการทูตกับรัฐบาลสยามเมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) และได้มีการชักธงชาติฮอลแลนด์ขึ้นในสถานทูตของฝรั่งเศสแทนธงชาติฝรั่งเศส นายปาวีและคณะได้เดินทางออกจากกรุงเทพฯ เมื่อเวลา ๑๙.๐๐ น. พร้อมเรือรบทั้ง ๓ ลำ เรือแองกสตอง โกแมต และลูแตง มุ่งหน้าไปยังเกาะสีชัง และได้ส่งกำลังจำนวนหนึ่งเข้ายึดเกาะสีชัง และประกาศปิดอ่าวไทยเมื่อวันที่ ๒๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖)

ในที่สุดสยามจำต้องยอมรับคำขาดนั้น และได้มีการลงนามในสัญญาในวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ชื่อ “หนังสือสัญญา กรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒” ณ ที่ทำการราชวัลลภในพระบรมมหาราชวัง มีสาระสำคัญ คือสยามยอมสละกรรมสิทธิ์เหนือดินแดนฝั่งซ้าย ปากตะวันออกของแม่น้ำโขง รวมทั้งเกาะในแม่น้ำโขง สยามจะไม่มีเรือรบใน

ทะเลสาบเขมร และในแม่น้ำโขงรวมทั้งแม่น้ำที่แยกจากแม่น้ำโขง เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีสัญญาณน้อยและบันทึกการจลาจลหนังสือสัญญา ซึ่งมีสาระสำคัญคือฝ่ายสยามต้องรื้อถอนด่าน ป้อม ค่าย คูที่มีอยู่ให้หมด และให้พิจารณาลงโทษเจ้าหน้าที่ กรณีทุ่งเชียงคำ และคำม่วน และจะต้องได้รับความเห็นชอบจากฝรั่งเศส และทหารฝรั่งเศสจะประจำอยู่ที่เมืองจันทบุรีจนกว่ารัฐบาลสยามปฏิบัติตามสัญญาได้ครบถ้วนแล้ว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ตราเป็นกฎหมายมีชื่อว่า “พระราชบัญญัติศาลรับสั่งเป็นการพิเศษครั้งหนึ่ง สำหรับชำระคนในบังคับสยาม ที่ต้องหาว่ากระทำความร้าย ผิดกฎหมายที่ทุ่งเชียงคำ และที่แก่งเจ๊ก เมืองคำม่วน” ลงวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) และโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งคณะผู้พิพากษาไทยโดยมีพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นประธานคณะที่ปรึกษา

ในคำฟ้องของฝ่ายฝรั่งเศสยื่นต่อศาลได้ระบุว่า พระยอดเมืองขวาง ข้าหลวงเมืองคำเกิดคำม่วน ได้กระทำการร้ายที่แก่งเจ๊กเมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖ กล่าวคือ

๑. ได้ตั้งใจและตั้งใจที่จะฆ่านายทหารฝรั่งเศสที่ชื่อนายโกรสกุแรงตาย
๒. ได้ตั้งใจและตั้งใจที่จะฆ่าไว้ก่อน แล้วได้ฆ่าเองหรือสั่งให้คนอื่นฆ่าพลทหารญวนที่กำหนดรู้ไม่ได้ ๑๖ คน
๓. ได้ตั้งใจทำเอง หรือสั่งให้คนอื่นกระทำความอันตรายถึงบาดเจ็บสาหัสแก่นายบุญจัน ล่ามเขมร กับ ฐ เยน วัน คุณ ทหารญวน
๔. ได้ปล้นหรือสั่งให้คนอื่นปล้นเอาเครื่องศาสตราวุธและกระสุนดินดำ กับทั้งสิ่งของเครื่องใช้สำหรับตัวนายโกรสกุแรง และของล่ามเขมรชื่อบุญจัน กับเงินเหรียญซึ่งบรรจุอยู่ในหีบของล่าม
๕. ได้ตั้งใจแกล้งทิ้งไฟ หรือสั่งให้เผาเรือนโรงซึ่งนายโกรสกุแรง และพลทหารของเขาพักอยู่จนเกิดไฟไหม้

การกระทำของจำเลยดังกล่าวย่อมอาจก่อให้เกิดสงครามระหว่างสยามและฝรั่งเศสได้

ศาลเปิดพิจารณาคดีพระยอดเมืองขวางเมื่อวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) การสืบพยานทั้งฝ่ายโจทก์และจำเลย สำหรับทีมทนายความของพระยอดเมืองขวางประกอบด้วยนายวิลเลียม อัลเฟร็ด ทิลเลกี (William Alfred Tilleke) นายเวอร์นอน เพจ (Vernon Page) นายมี และนายเกต ซึ่งก็ได้แถลงต่อศาลว่า พระยอดเมืองขวางได้กระทำไปโดยถูกต้องตามกฎหมายและคำสั่งของผู้บังคับบัญชา และโดยที่มีประจักษ์พยานปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรอยู่ในขณะที่พระยอดเมืองขวางก็ปฏิเสธว่าตนไม่มีความผิด

ภายหลังจากที่ศาลได้ซักถามคำให้การของทั้งโจทก์ จำเลยและพยานทั้งสองฝ่าย พร้อมกับที่ได้พิจารณาเปรียบเทียบตามกระบวนการยุติธรรมแล้ว ศาลจึงมีมติเป็นเอกฉันท์ พิพากษาให้จำเลยพ้นผิดจากข้อหาดังกล่าวทั้งห้าประการของโจทก์ พร้อมกับสั่งให้หลวงรัตนานัติ ยกบัตรศาลรับสั่งพิเศษ จัดการปล่อยตัวจำเลยพ้นโทษไปนับตั้งแต่วันที่ ๑๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) เป็นต้นไป

หลังจากมีคำพิพากษายกฟ้องพระยอดเมืองเมืองขวาง ฝรั่งเศสโดยนายปาวีไม่ยอมรับคำตัดสินของศาล และได้ยื่นหนังสือต่อกระทรวงต่างประเทศเพื่อขอตั้งศาลผสมพิจารณาคดีของพระยอดเมืองขวางใหม่ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงรู้สึกขมขื่นใจต่อการกระทำของฝ่ายฝรั่งเศส แม้จะเป็นสิ่งที่คาดการณ์ไว้แล้วก็ตาม แต่ก็ทรงจำต้องยอมตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศส และศาลผสมที่จะจัดตั้งขึ้นตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสนั้น องค์คณะผู้พิพากษามีทั้งหมด ๕ คน เป็นฝ่ายฝรั่งเศสแต่งตั้ง ๓ คน ประธานคณะผู้พิพากษา ๑ คน และผู้พิพากษา ๒ คน สำหรับฝ่ายสยามประกอบด้วยผู้พิพากษา ๒ คน คือพระยามหาอำมาตยาธิบดี และพระเกษมสุขการีย์ โดยใช้สถานทูตฝรั่งเศสเป็นที่พิจารณาคดี

สำหรับทนายความของพระยอดเมืองขวาง ได้แก่นายคูวัล เนติบัณฑิตชาวฝรั่งเศส และนายติเลกิ เนติบัณฑิตจากอังกฤษ ชาวลังกา เป็นผู้ช่วย

ขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรารถนาเกี่ยวกับเรื่องที่ฝรั่งเศสขอตั้งศาลผสม ว่ารัฐบาลสยามรู้สึกขมขื่นใจอยู่ไม่น้อยในอันที่ต้องปฏิบัติตามข้อเรียกร้องของฝ่ายฝรั่งเศส เพราะเป็นที่ประจักษ์ชัดว่าฝรั่งเศสนั้น นอกจากได้เข้ามาแทรกแซงกิจการทางด้านการศาลของสยามแล้ว ยังแสดงถึงการใช้อำนาจและการเอารัดเอาเปรียบเป็นอย่างยิ่งอีกด้วย ในการที่ฝรั่งเศสมีผู้พิพากษาถึง ๓ คนในศาล และประธานคณะผู้พิพากษาเองก็เป็นชาวฝรั่งเศสด้วย ในขณะที่ฝ่ายสยามกลับมีผู้พิพากษาร่วมอยู่ด้วยเพียง ๒ คนเท่านั้น

วิมลพรรณ ปิตธวัชชัย กล่าวไว้ในหนังสือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เกี่ยวกับพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

แต่ไม่เห็นเลยว่าจะจบลงเพียงใดกว่าจะได้ตัดหัวพระยอด สงสัยว่าเพราะเหตุใดจึงมีแต่ฝรั่งเศสเป็นอธิบดี เราเป็นแต่ลูกขุนพลอยพยัก ๒ คน ผลมันจะเป็นอย่างไร พระเกษมนั้นเขายังใหม่ วิตกอยู่แต่พระยาอำมาตยาธิบดี กลัวจะผูกมัดไม่ทันได้เข้าใจว่าอะไร และหมูนี้อีกหายไป นึกหน้าใครไม่ค่อยออก ไหน ๆ จะให้ผิดให้ได้ก็ตามเถิด^๒

ก่อนที่จะมีการพิจารณาคดี นายคูวัล ทนายความพระยอดเมืองขวาง ได้กล่าวกับนายโรลันด์ ยัคมินส์ ที่ปรึกษาราชการทั่วไปของรัฐบาลสยามว่า คดีความเรื่องนี้ พระยอดเมืองขวางไม่ผิดอย่างแน่นอน ศาลผสมจะต้องตัดสินปล่อยตัวพระยอดเมืองขวางอย่างแน่นอน เมื่อความทราบถึงสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ท่านเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศกลับไม่ทรงแน่พระทัยนัก แต่ก็ทรงให้สัญญาแก่นายคูวัล และนายติเลกิ ถ้าทนายความทั้งสองสามารถว่าความให้พระยอดเมืองขวางชนะคดีได้ บรรดาคนไทยที่เป็นเพื่อนฝูงของพระยอดเมืองขวางคงช่วยกันออกเงินเป็นรางวัลให้ทนายทั้งสอง เชื่อว่าเป็นจำนวนเงินที่มากกว่าค่าธรรมเนียมหรือค่าจ้างที่พวกเขาเรียกมา

จะอย่างไรก็ตาม สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงเห็นว่าคงเป็นไปได้ที่จะตัดสินว่าไม่ผิด เพราะฝ่ายฝรั่งเศสเห็นว่าพระยอดเมืองขวางมีความผิดอยู่แล้วตั้งแต่ยังไม่ได้พิจารณาคดี ข้างพระยอดเมืองขวางก็คงยินดีรับโทษ เพื่อจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำให้ฝรั่งเศสออกจาก

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๑.

เมืองจันทบุรีไปได้ สำหรับเรื่องนี้ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงเห็นว่า “ควรรางวัลบุตรภรรยา เวลาสามติดโทษให้ถึงขนาด” และถึงแม้ว่าพระยอดเมืองขวางจะถูกพิพากษาลงโทษ ก็คงไม่ถึงโทษประหารชีวิต โทษน่าจะเป็นเพียงจำคุก

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ จึงทรงตามตัวพระยอดเมืองขวางมาพบ เพื่อทรงชี้แจงให้พระยอดเมืองขวางได้ทราบความล่วงหน้าก่อน ซึ่งพระยอดเมืองขวางก็ได้แสดงอาการวิตกต่อการที่จะต้องติดคุก ถ้าหากว่าคูกนั้นอยู่ในสยาม แต่ถ้าหากว่าจะต้องไปติดคุกอยู่ในต่างประเทศ พระยอดเมืองขวางว่ายอมให้ประหารชีวิตเสียดีกว่า ตนเองนั้นได้ตั้งใจไว้แล้วว่า เมื่อเกิดมาเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทแล้ว แม้จะต้องสูญเสียชีวิตไปเพื่อแก้ไขเหตุการณ์อันจะทำให้ขุนเคืองได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ตนเองก็เต็มใจ ในขณะที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ได้ทรงปลอบพระยอดเมืองขวางว่า อย่าได้มีความวิตกกังวลไป พระองค์พร้อมกับกรมหมื่นนเรศร์ต่างทรงช่วยกันยืนยันรับรองกับพระยอดเมืองขวางว่าจะทรงช่วยเหลือพระยอดเมืองขวางทุกอย่าง

ศาลผสมเปิดพิจารณาคดีพระยอดเมืองขวางเมื่อวันที่ ๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ณ สถานทูตฝรั่งเศส มีการสืบพยานทั้งสองฝ่าย ทั้งพยานโจทก์และจำเลย และก่อนถึงวันตัดสินคดี พระยอดเมืองขวางไม่ปรากฏตัวที่ศาล ฝ่ายฝรั่งเศสเกรงว่าเมื่อตัดสินคดีแล้ว ถ้าพิพากษาว่าพระยอดเมืองขวางมีความผิด พระยอดเมืองขวางอาจจะหลบหนีก็ได้ และกล่าวหาว่าเจ้าหน้าที่ฝ่ายสยามรู้เห็นเป็นใจกับพระยอดเมืองขวาง ขณะที่ฝ่ายสยามเกรงว่าฝ่ายฝรั่งเศสอาจจะควบคุมตัวพระยอดเมืองขวางในทันทีที่มีคำพิพากษาออกมาว่ามีความผิด จึงมิได้ให้พระยอดเมืองไปในวันที่จะมีการตัดสินคดี แต่ในที่สุดทั้งสองฝ่ายก็สามารถตกลงกันได้ โดยฝ่ายฝรั่งเศสยินยอมให้ฝ่ายสยามควบคุมตัวพระยอดเมืองขวางไว้ก่อนในฐานะนักโทษ ถ้าศาลผสมมีคำพิพากษาว่าพระยอดเมืองขวางมีความผิด แล้วทางรัฐบาลฝรั่งเศสจะได้ตกลงกับรัฐบาลสยามในภายหลังเกี่ยวกับสถานที่ควบคุมพระยอดเมืองขวาง

คดีของพระยอดเมืองขวางมาถึงที่สุดในวันที่ ๑๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) เมื่อศาลผสมได้มีคำพิพากษาศิลปินว่าพระยอดเมืองขวางมีความผิดตามข้อกล่าวหาทุกประการ และต้องโทษจำคุก ๒๐ ปี นับแต่วันพิพากษาคดีนี้เป็นต้นไป

คำตัดสินของศาลผสมยังความโกรธแค้นให้แก่คนไทยเป็นอย่างมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวความตอนหนึ่งว่า “...การที่มันทำก็เป็นที่น่าแค้นเคืองมาก”

ขณะที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงเห็นว่าไม่เป็นการยุติธรรมเลยสำหรับพระยอดเมืองขวาง ผู้ซึ่งได้ทำงานรับใช้ชาติบ้านเมืองมา

วิมลพรรณ ปิตร์วิช กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องเดียวกัน ว่า

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ยิ่งทรงเจ็บแค้นหนัก ดังความรู้สึกจากลายพระหัตถ์ที่ทรงมีไปทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ มีความตอนหนึ่งว่า “...วันนี้กลับบ้านเช้า ถึงสามโมง นอนก็ไม่เต็มตา พอมันตัดสินความแล้ว เขาบอกว่ามันตัดสินจำคุกพระยอด ๒๐

ปี ก็นอนหลับไปไม่ได้อีก ด้วยความแค้นจะระงับเท่าใดก็ไม่ลงได้ ทั้งรู้ยู่่ว่า การที่มันตัดสินอย่างนี้เป็นที่ให้เห็นว่า มันจะได้ถูกใจคนของมัน^๓

ต่อมาในวันที่ ๑๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ฝ่ายฝรั่งเศสได้เรียกร้องให้ฝ่ายสยามส่งตัวพระยอดเมืองขวางไปกักขังไว้บนเรือรบของฝรั่งเศส แต่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงปฏิเสธคำขอของฝรั่งเศสอย่างแข็งขัน ทรงเห็นว่าฝ่ายฝรั่งเศสนั้นปฏิบัติในเรื่องนี้

เกินกว่าข้อตกลงที่ระบุกันไว้ในอนุสัญญา และการที่รัฐบาลสยามให้มีการพิจารณาตีความในเรื่องนี้ที่สถานทูตของฝรั่งเศสก็นับว่าเป็นการยอมให้มากแล้ว

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงมีความร้อนใจและเป็นทุกข์วิตกและอดอันพระทัยในพฤติกรรมของฝ่ายฝรั่งเศส แต่ก็ทรงพยายามที่จะใช้วิธีเจรจาทางการทูตกับฝ่ายฝรั่งเศส ทรงขอผ่อนผันไม่ให้มีการส่งตัวพระยอดเมืองขวางให้กับฝ่ายฝรั่งเศส โดยรัฐบาลสยามพร้อมที่จะจำคุกพระยอดเมืองขวางตามคำพิพากษาของศาลผสม ทรงใช้ความพยายามในการเจรจายู่ถึง ๔ ครั้ง ผ่านรัฐมนตรีต่างประเทศของฝรั่งเศสหลายคน และที่สัตรีรัฐบาลฝรั่งเศสได้ยื่นข้อแลกเปลี่ยนกับการปล่อยตัวพระยอดเมืองขวาง คือ

๑. รัฐบาลสยามรับว่าจะได้มีการเจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศสในเรื่องการจดทะเบียนคนในบังคับของฝรั่งเศส เรื่องเขตแดนหลวงพระบาง และเรื่องเขตปลอดทหาร ๒๕ กิโลเมตร ทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ที่ในตอนแรกรัฐบาลสยามตอบรับเพียงเรื่องการจดทะเบียนคนในบังคับของฝรั่งเศส

๒. เมื่อเวลาปล่อยพระยอดเมืองขวาง มิให้กระทำกันอย่างเอิกเกริก ให้ทำอย่างเงียบๆ และไม่ให้นำหนังสือพิมพ์ลงข่าวแสดงความยินดี

๓. ขอให้รัฐบาลสยามปล่อยตัวคนในบังคับของฝรั่งเศสที่ต้องขังอยู่ด้วยคดีต่าง ๆ

รัฐบาลสยามได้ตอบตกลง มีการปล่อยตัวผู้ต้องขังคนสุดท้ายเมื่อวันที่ ๑๕ ตุลาคม ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ครั้นถึงวันที่ ๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) พระยอดเมืองขวางก็ได้รับการปล่อยตัว พระยอดเมืองขวางออกจากเรือนจำกองมหันตโทษอย่างเงียบ ๆ โดยมีพระยามหามุนีเป็นผู้อัญเชิญพระบรมราชโองการนี้ไปแจ้งให้พระยอดเมืองขวางทราบ ขณะที่พระยอดเมืองขวางกำลังนั่งรับประทานอาหารอยู่ ครั้นเมื่อได้รับทราบกระแสพระราชโองการ ก็มีความยินดีถึงกับเลิกรับประทานอาหารกลางคัน ก่อนจะมุ่งไสร่งออกไปจากเรือนจำมหันตโทษโดยมิได้แต่งตัวใหม่แต่อย่างใด โดยได้มีการจัดรถรับส่งพระยอดเมืองขวางกลับไปบ้านด้วย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการด้วยความปิติโสมนัส ให้พระคลังมหาสมบัติจ่ายเงินเบี้ยบำนาญให้พระยอดเมืองขวางปีละ ๖๐ ซึ่งเป็นการตอบแทนความชอบในราชการแผ่นดินที่พระยอดเมืองได้เคยกระทำมา

คดีพระยอดเมืองขวางได้แสดงให้เห็นว่า แม้ฝรั่งเศสมิได้ประกาศสงครามกับสยาม แต่พฤติกรรมของฝรั่งเศสก็ได้แตกต่างไปจากการทำสงครามกับสยาม ฝรั่งเศสใช้คดีพระยอดเมืองขวาง

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๗.

เป็นเครื่องมือในการต่อรองเพื่อหาผลประโยชน์ของตนอย่างเต็มที่ แต่ในขณะเดียวกันคตินี้ก็ได้แสดงให้เห็นถึงคนที่รักชาติบ้านเมืองอย่างพระยอดเมืองขวางนั้น มีค่าสูงส่งเพียงใด นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงมาถึงคณะเสนาบดีและขุนนาง และข้าราชการทุกระดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ผู้ซึ่งรับผิดชอบด้านการต่างประเทศ ที่ทรงพยายามช่วยเหลือพระยอดเมืองขวางทุกวิถีทาง ทรงใช้ทั้งความอดทนอดกลั้นอย่างยิ่ง แม้สยามต้องสูญเสียผลประโยชน์บางประการเพื่อแลกกับอิสรภาพของพระยอดเมืองขวาง สยามก็ยินยอม พระยอดเมืองขวางถูกจำคุกอยู่ในเรือนจำมหันตโทษรวม ๔ ปี ๔ เดือน กับ ๒๔ วัน

หนังสือสัญญา ๙ ข้อ^๔

ข้าพเจ้า พระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพฝ่ายสยาม ข้าพเจ้ากรมอดองเปนนาคา ข้าพเจ้ามองซิแอร์ปาวีร์ แปรชิตองเดอลากอมิศยอง ฝรั่งเศส ได้พร้อมกัน ณ เมืองแกลงตกลงกันทั้งสองฝ่ายที่จะจัดการให้เป็นทีเรียบร้อยในเมืองสิบสองจุไท เมืองหัวพันห้าทั้งหก และเมืองพวนได้พร้อมกัน ตกลงจะรักษาการในระหว่างซึ่งคอเวอนแมนต์ทั้ง ๒ ฝ่าย ยังมีได้ตกลงแบ่งเขตแดนกันนั้นจะรักษาการไว้กว่าจะตกลงต่อไปข้างล่างนี้

๑. ซึ่งจะรักษาในระหว่างซึ่งคอเวอนแมนต์ ยังมีได้ตกลงกันนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสจะตั้งอยู่ในตำบลสิบสองจุไท ฝ่ายทหารสยามจะตั้งอยู่ในเมืองหัวพันห้าทั้งหก แลเมืองพวน ตั้งรักษาราชการอยู่กว่าคอเวอนแมนต์ทั้ง ๒ ฝ่ายจะตกลงแบ่งเขตแดนกัน ทหารสยามจะไม่ล่วงล้ำเข้าไปในเขตที่ทหารฝรั่งเศสตั้งอยู่ ทหารฝรั่งเศสจะไม่ล่วงล้ำเข้าไปในเขตที่ทหารสยามตั้งอยู่เหมือนกัน

๒. เมืองแกลงนั้นทหารสยาม แลทหารฝรั่งเศสจะพร้อมกันรักษาการอยู่ในเมืองแกลงทั้ง ๒ ฝ่ายกว่าคอเวอนแมนต์จะแบ่งเขตแดนตกลงกัน กองทหารสยามแลทหารฝรั่งเศสซึ่งตั้งอยู่เมืองทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นจะรักษาการโดยสุภาพเรียบร้อยทั้ง ๒ ฝ่าย เมื่อทหารสยามจะมีการ หรือจะใช้คนไปในตำบลที่ฝรั่งเศสตั้งอยู่ ก็ให้บอกกล่าวให้ฝรั่งเศสทราบก่อน จะได้ช่วยการนั้นให้สำเร็จตามสมควรเมื่อฝ่ายฝรั่งเศสจะมีการ หรือจะใช้คนไปมาตำบลที่สยามตั้งอยู่ ก็ให้บอกกล่าวให้ฝ่ายสยามทราบก่อน จะได้ช่วยการนั้นให้สำเร็จตามสมควร ซึ่งกล่าวมาในข้อ ๒ ฝ่ายซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองแกลง

๓. ฝ่ายเมืองไถลานั้นฝรั่งเศสได้ตั้งรักษาอยู่แล้ว บัดนี้ คำเหิน คำก๊วย บุตรท้าวไถล เข้ายอมฝรั่งเศสแล้ว แต่คำสาม คำฮุย ท้าวม่วย ซึ่งอยู่ในกองทัพสยามนั้น ขอให้ฝรั่งเศสช่วยส่งไปหาบิดา แลให้กลับถึงเมืองด้วยจะได้เป็นการเรียบร้อยต่อไป แต่คนเมืองหลวงพระบางซึ่งฮ่อตีเอาไปนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสจะช่วยส่งคืนมายังเมืองแกลงยังกองทัพสยามที่ตั้งอยู่ที่นั่น

๔. ฝ่ายเมืองหัวพันห้าทั้งหก และเมืองพวนนั้น กองทหารสยามได้ตั้งรักษาอยู่หลายตำบล ฝ่ายฝรั่งเศสซึ่งตั้งรักษาอยู่ใกล้เคียง นอกจากเขตหัวพันห้าทั้งหก และเมืองพวนออกไปนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสจะไม่ล่วงเข้ามาในเขตตำบลนั้นเหมือนกัน

๕. พวกฮ่อ ซึ่งเป็นโจรผู้ร้ายยังตั้งอยู่หลายตำบลตามเขตญวน เขตสิบสองจุไทเขตหัวพันห้าทั้งหก เขตเมืองพวนนั้น จะช่วยจัดการให้เป็นทีเรียบร้อยทั้ง ๒ ฝ่าย

๖. เจ้าพนักงานกองเซอร์เวฝ่ายสยามจะได้ตรวจเซอร์เวไปในที่ ฝรั่งเศสตั้งอยู่ ฝ่ายฝรั่งเศสจะให้หนังสือมาให้ทำการไปมาให้มีอันตราย เหมือนดังฝ่ายสยามได้จัดการรักษาอันตรายไปกับการเซอร์เวของฝรั่งเศสนั้นจะส่งจนถึงเมืองหัวพันห้าทั้งหกซึ่งกองทัพสยามตั้งอยู่

๗. ราษฎรในเมืองแกลง ซึ่งถูกโจรผู้ร้ายรบกวนเที่ยวแตกอยู่ในป่าดงหลายตำบลนั้น ฝ่ายสยามจะประกาศให้กลับมาภูมิลำเนาเดิม ตามความสมัครของราษฎร ไม่เป็นการขัดขวางความสมัครของคนเหล่านั้น

^๔ ศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญศรี ตุ๊ก, การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: หจก.อรุณการพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๙๗-๒๙๘.

๘. จะได้เรียนให้กรรมการท้าวขุนซึ่งเป็นหัวหน้ามีอยู่ในเมืองแกลงเวลานั้นเท่าใดมา
พร้อมกันทั้งสองฝ่าย พูดชี้แจงไม่ให้ท้าวขุนแลราษฎรเป็นที่หวาดหวั่น ที่กองทหารตั้งอยู่ทั้ง ๒ ฝ่ายนั้น
เพื่อจะรักษาการสงบเรียบร้อยให้ท้าวขุน แลราษฎรตั้งอยู่เป็นสุขต่อไป

๙. ส่วนหนังสือราชการฝ่ายฝรั่งเศสที่จะส่งไปยังเมืองหลวงพระบาง หรือฝ่ายเมือง
หลวงพระบางจะส่งขึ้นมายังเมืองแกลง ฝ่ายสยามจะช่วยเหลือเป็นธุระรับหนังสือราชการนั้นส่งไปมาให้
โดยสะดวกถ้วน

ซึ่งได้จัดการกล่าวมาข้างต้นนี้ทั้ง ๙ ข้อ ได้พร้อมกันทั้ง ๒ ฝ่ายเห็นตรงกัน ได้เซ็นชื่อไว้ใน
ท้ายหนังสือนี้ทั้งสองฝ่าย

เมืองแกลง ณ วันอาทิตย์ เดือนอ้าย แรม ๔ ค่ำ สัมฤทธิศก^๕ จุลศักราช ๑๒๕๐

^๕ เรียกปีจุลศักราชที่ลงท้ายด้วยเลข ๐ เช่น ปีมะโรง สัมฤทธิศก ๑๒๕๐, อ้างใน พจนานุกรม ฉบับ
ราชบัณฑิตยสถาน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๒๑๑.

หนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส แต่วันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๒^๖

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม และท่านประธานาธิบดีรีพับลิคกรุงฝรั่งเศส มีความประสงค์เพื่อจะระงับกับความวิวาท ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยที่ล่วงไปแล้ว ในระหว่างประเทศทั้งสองนี้ และเพื่อจะผูกพันทางไมตรีอันได้มีมาหลายร้อยปีแล้ว ในระหว่างกรุงสยามและกรุงฝรั่งเศสนั้น ให้สนิทยิ่งขึ้น จึงได้ตั้งอรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย ให้ทำหนังสือฉบับนี้คือ

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม ได้ตั้งพระเจ้าหน้อยยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ คณาโยนตร แลครนด็ออฟฟิเชอร์ลียอง ดอนเนอร์^๗ ฯลฯ เสนาบดีว่าการกระทรวงต่างประเทศฝ่ายหนึ่ง

แลฝ่ายท่านประธานาธิบดีรีพับลิคกรุงฝรั่งเศส ได้ตั้งมองซิเออร์เลอรัลส์ มาริเลอ เมียร์ เดอ วิลร์ ผู้ได้รับเครื่องอิสริยาภรณ์ครนด็ออฟฟิเชอร์ลียองดอนเนอร์ แลจูลวราภรณ์ อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มชั้นที่หนึ่ง แลที่ปรึกษาแผ่นดินอีกฝ่ายหนึ่ง

ผู้ซึ่งเมื่อได้แลกเปลี่ยนตราตั้งมอบอำนาจ แลได้เห็นเปนการถูกต้องตามแบบแผนดีแล้ว ได้ตกลงทำสัญญาดังมีต่อไปนี้

ข้อ ๑ คอเวอนแมนต์สยามยอมสละเสียซึ่งข้ออ้างว่ามีกรรมสิทธิ์ทั้งสิ้นทั่วไปในดินแดน ณ ผังซ้ายปากตะวันออกของแม่น้ำโขง แลบรรดาเกาะทั้งหลายในแม่น้ำนั้นด้วย

ข้อ ๒ คอเวอนแมนต์สยามจะไม่มีเรือรบใหญ่น้อยไปไว้ ถ้าใช้เดินในทะเลสาบก็ดี ในแม่น้ำโขงก็ดี แลในลำน้ำแยกจากแม่น้ำโขงซึ่งอยู่ภายในที่อันได้มีกำหนดไว้ในข้อต่อไปนี้

ข้อ ๓ คอเวอนแมนต์สยามจะไม่ก่อสร้างด่าน ค่าย คู ภูที่อยู่ที่ของพลทหารในแขวงพระตะบอง แลนครเสียมเรียบ และในจังหวัด ๒๕ กิโลเมตร (๖๒๕ เส้น) บนฝั่งขวาปากตะวันตกของแม่น้ำโขง

ข้อ ๔ ในจังหวัดซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ ๓ นั้น บรรดาการตระเวนรักษาจะมีแต่กองตระเวนเจ้าพนักงานเมืองนั้น ๆ กับคนใช้เปนกำลังแต่เพียงที่จะเปนแท้ แลทำการตามอย่างเช่นเคยรักษาเปนธรรมเนียมในที่นั้น จะไม่มีพลประจำ ถ้าพลเกณฑ์สรรพด้วยอาวุธเปนทหารอย่างใดอย่างหนึ่ง ตั้งอยู่ในที่นั้นด้วย

^๖ ศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญศรี ตึก, การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: หจก.อรุณการพิมพ์, ๒๕??), หน้า ๒๙๙-๓๐๐.

^๗ เครื่องราชอิสริยาภรณ์ลียองดอนเนอร์ เป็น “เครื่องอิสริยาภรณ์สำหรับคณะอัศวิน” (ฝรั่งเศส: Ordres de chevalerie; อังกฤษ: Chivalric order) ชั้นสูงสุดแห่งสาธารณรัฐฝรั่งเศส สถาปนาขึ้นโดย นโปเลียน โบนาปาร์ต เมื่อวันที่ ๑๙ พฤษภาคม ๒๓๔๕ มีห้าชั้น ได้แก่ ประถมภรณ์ ทุตยาภรณ์ ตริตาภรณ์ จตุรตาภรณ์ และเบญจมาภรณ์ ตามอันดับ, อ้างใน <https://th.wikipedia.org/wiki>

ข้อ ๕ คอเวอนแมนต์สยามจะรับปรึกษา กับคอเวอนแมนต์ฝรั่งเศส ภายในกำหนด หก เดือนแต่ปีนี้เป็นไป ในการที่จะจัดการเป็นวิธีการค้าขาย แลวิธีตั้งด่านโรงภาษีในที่ตำบลซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ ๓ นั้น แลในการที่จะแก้ไขข้อความในสัญญา ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ ศักราช ๑๘๕๖ นั้นด้วย คอเวอนแมนต์สยามจะไม่เก็บภาษีสินค้าเข้าออกในจังหวัดที่กล่าวไว้ในข้อ ๓ แล้วนั้น จนกว่า จะได้ตกลงกัน คอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสจะได้ทำตอบแทนให้เหมือนกันในสิ่งของที่เกิดจากจังหวัดที่กล่าว นี้สืบต่อไป

ข้อ ๖ การที่จะอุดหนุนการเดินเรือในแม่น้ำโขงนั้น จะมีความจำเป็นที่จะทำได้ในฝั่งขวา พากตะวันตกแม่น้ำโขงโดยการก่อสร้างที่ดี ถัดตั้งท่าเรือจอดที่ดี ทำที่ไว้ฟันและถ่านก็ดี คอเวอนแมนต์ สยามรับว่าเมื่อคอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสขอแล้ว จะช่วยตามการจำเป็นที่จะทำให้สะดวกทุกอย่างเพื่อ ประโยชน์นั้น

ข้อ ๗ คนชาวเมืองฝรั่งเศสก็ดี คนในบังคับทุกคนอยู่ในปกครองฝรั่งเศสก็ดี ไปมาค้าขายได้ โดยสะดวกในตำบลซึ่งกล่าวไว้ในข้อ ๓ เมื่อถือหนังสือเดินทางของเจ้าพนักงานฝรั่งเศสในตำบลนั้น ฝ่ายราษฎรในจังหวัดอันได้กล่าวไว้ นี้ จะได้รับผลเป็นการตอบแทนอย่างเดียวกันด้วยเหมือนกัน

ข้อ ๘ คอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสจะตั้งกงสุลได้ที่ใด ๆ ซึ่งจะคิดเห็นว่าเป็นการสมควรแก่ ประโยชน์ของตนผู้อยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศส แลมีเมืองนครราชสีมา แลเมืองน่าน เป็นต้น

ข้อ ๙ ถ้ามีความขัดข้องไม่เห็นต้องกันในความหมายของหนังสือสัญญานี้แล้ว ภาษา ฝรั่งเศสเท่านั้นจะเป็นหลัก

ข้อ ๑๐ สัญญานี้ได้ตรวจแก้เป็นใช้ได้ภายในสี่เดือนตั้งแต่วันลงชื่อกันนี้

อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่ายซึ่งได้กล่าวชื่อไว้ข้างต้นนั้น ได้ลงชื่อแลประทับตรา หนังสือสัญญานี้ทั้งสองฉบับเหมือนกันไว้เป็นสำคัญแล้ว

ได้ทำที่ราชวัลลภกรุงเทพฯ ณ วันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒

(เซ็นพระนาม) เทวะวงศ์โรปการ

(เซ็นนาม) เลมีร์ เดอวีเลร์ส

สัญญาซื้อขาย (อนุสัญญา)^๔

ท่านผู้มีอำนาจเต็มในการที่จะทำสัญญาทั้งสองฝ่าย ได้จัดการตกลงในหนังสือสัญญานับนี้ บรรดาการแลข้อความทั้งปวง ซึ่งพึงนำไปให้เป็นการอันได้กระทำสำเร็จตามหนังสือสัญญานับใหญ่ซึ่งทำไว้ในวันนี้ แลตามหนังสืออันคิมะกาลที่ได้รับแล้ว เมื่อวันที่ ๕ สิงหาคมที่ล่วงมาแล้ว เปน

ข้อ ๑ ว่า ด้านหลังที่สุดของทหารฝ่ายสยามที่ฝั่งซ้ายปากตะวันออกแม่น้ำโขงนั้น จะต้องเลิกถอนมาอย่างช้าที่สุดภายในเดือนหนึ่ง ตั้งแต่วันที่ ๕ กันยายน

ข้อ ๒ บรรดาป้อม ค่าย คู อันอยู่ในจังหวัดที่กล่าวในข้อ ๓ ของหนังสือสัญญานับใหญ่ที่ทำไว้ในวันนี้แล้ว จะต้องรื้อถอนเสียให้สิ้น

ข้อ ๓ ผู้ก่อการพยายามความร้ายที่ทุ่งเชียงคำ แลที่คำม่วนนั้น เจ้าพนักงานฝ่ายสยามจะได้ชำระตัดสิน แลผู้แทนกรุงฝรั่งเศสจะได้ช่วยในการตัดสิน แลจะกำกับการลงโทษตามคำตัดสินนั้นถ้ายัง ถ้ายังเห็นไม่พอแล้ว ก็ขอให้ตั้งศาลซึ่งมีระลาการผู้ที่คอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสจะกำหนดพิจารณาด้วยทั้งสองฝ่ายนั้น ตัดสินใหม่

ข้อ ๔ ว่า คอเวอนแมนต์สยามจะต้องส่งให้ตามใจราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ถ้าเจ้าพนักงานฝรั่งเศสที่พรหมแดนนั้น บรรดาคนในบังคับฝรั่งเศส คนญวน คนลาว ชาวที่อยู่ฝั่งซ้าย ตะวันออกแม่น้ำโขง แลคนเขมร ผู้ที่ต้องกักขังอยู่ด้วยสรรพเหตุใด ๆ นั้นทั้งสิ้น คอเวอนแมนต์สยามจะไม่ขัดขวางอย่างใดอย่างหนึ่ง ในการที่คนชาวเมืองในฝั่งซ้ายปากตะวันออกแม่น้ำโขงนั้น จะกลับไปบ้านเมืองเดิม

ข้อ ๕ ว่า บางเขียนแห่งทุ่งเชียงคำกับพวกพ้องของเขานั้น เจ้าพนักงานกรมท่าผู้หนึ่งจะได้นำไปส่งยังสถานทูตฝรั่งเศส ณ กรุงเทพฯ พร้อมกับธงฝรั่งเศส แลเครื่องอาวุธซึ่งเจ้าพนักงานสยามได้จับไว้

ข้อ ๖ คอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสได้ตั้งอยู่ต่อไปที่เมืองไจ้จันทุบริจนกว่าจะได้กระทำการสำเร็จ แล้วตามความในหนังสือสัญญานี้ แลเปนต้นว่าจนถึงเวลาที่เลิกถอนออกจากที่เสร็จ และเป็นการสงบเรียบร้อยทั้งฝ่ายปากตะวันออก แลฝั่งขวาปากตะวันตก เพียงจังหวัดที่กล่าวไว้ในหนังสือสัญญานับใหญ่ที่ทำไว้วันนี้ข้อ ๓ นั้น อรรถราชทูตผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย ได้ลงชื่อแลได้ประทับตราหนังสือสัญญานับนี้ไว้เปนสำคัญแล้ว

ได้ทำไว้สองฉบับเหมือนกันที่ราชวัลลภกรุงเทพฯ ณ วันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก

๑๑๒

(เซ็นพระนาม) เทวะวงษ์วโรปการ

(นาม) เลมีร์ เดอวีเลอร์

^๔ ศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญศรี ตึก, การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: หจก.อรุณการพิมพ์, ๒๕??), หน้า ๓๐๐-๓๐๑.

หนังสือสัญญา

ระหว่าง

กรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส

ทำเมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒^๙

สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม และท่านประธานาธิบดีรีพับลิกฝรั่งเศส มีปรารถนาจะผูกพันทางไมตรีและจะให้ความไว้วางใจซึ่งมีอยู่ต่อกัน ในระหว่างประเทศทั้งสองมั่นคงขึ้น และเพื่อระงับความยากบางอย่าง ซึ่งได้เกิดขึ้นจากการที่ตีความของหนังสือสัญญาใหญ่น้อยที่ได้ทำไว้เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคมรัตนโกสินทรศก ๑๑๒ จึงได้ตกลงทำสัญญาน้อยขึ้นใหม่ฉบับหนึ่ง เพื่อประโยชน์นี้จึงได้แต่งตั้งผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่ายคือ

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามนั้น

พระยาสุรียานุวัตร อรรคราชทูตพิเศษ แลผู้มีอำนาจเต็มของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม เครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่หนึ่ง แลเครื่องราชอิสริยาภรณ์เลยองดอนเนอร์ชั้นที่สอง ฯลฯ

ฝ่ายประธานาธิบดีรีพับลิกฝรั่งเศสนั้น

มองซีเออร์ เทโอฟิล เดลคาสเซ เดปุเต เสนาบดีการต่างประเทศ ฯลฯ ผู้ซึ่งได้ส่งหนังสือมอบอำนาจให้ตรวจซึ่งกันและกัน เห็นเป็นอันถูกต้องแบบอย่างดีแล้ว ได้ปรึกษาตกลงทำสัญญาเป็นข้อดังต่อไปนี้

ข้อ ๑

เขตแดนในระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศสนั้น ตั้งต้นตั้งแต่ปากคลองกะพงพลู ข้างฝั่งซ้ายทะเลสาบแปนเส้นเขตแดนทางทิศตะวันออก ไปจนบันจบถึงคลองกะพงจาม ตั้งแต่นั้นต่อไปเขตแดนแปนเส้นตรง ทิศเหนือขึ้นไปจนบันจบถึงภูเขาพนมดงรัก (คือภูเขาบันทัด) ต่อนั้นไป เขตแดนเนื่องไปตามแนวยอดเขาบันน้ำในระหว่างดินแดนน้ำตกน้ำเสน แลดินแดนน้ำตกแม่น้ำของอีกฝ่ายหนึ่ง กับดินแดนน้ำตกน้ำมูนอีกฝ่ายหนึ่ง จนบันจบภูเขาผาต่างแล้วต่อเนื่องไปข้างทิศตะวันออกตามแนวยอดภูเขานี้ จนบันจบถึงแม่น้ำของ ตั้งแต่นั้นจบนี้นั้นไป แม่น้ำของแปนเขตแดนของกรุงสยามตามความข้อ ๑ ในหนังสือสัญญาใหญ่ ณ วันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒

ข้อ ๒

ฝ่ายเขตแดนในระหว่างเมืองหลวงพระบางข้างฝั่งขวาของแม่น้ำของ แลเมืองพิไชยกับเมืองน่านนั้น เขตแดนตั้งแต่ปากน้ำเหืองที่แยกแม่น้ำของ เนื่องไปตามลำน้ำเหืองจนถึงที่แยกปากน้ำตามเลยขึ้นไปตามลำน้ำตามจนบันจบถึงภูเขาบันน้ำ ในระหว่างดินแดนน้ำตกแม่น้ำของ แลดินแดน

^๙ ศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญศรี ตุ๊ก, การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: หจก.อรุณการพิมพ์, ๒๕??), หน้า ๓๐๖-๓๑๑.

น้ำตกแม่น้ำเจ้าพระยา ตรงที่แห่งหนึ่งที่ เขาภูแดนดินตั้งแต่ที่นี่ เขตแดนต่อเนื่องขึ้นไปทางทิศเหนือ ตามแนวยอดเขาปันน้ำในระหว่างดินแดนน้ำตกแม่น้ำของ แลดินแดนน้ำตกแม่น้ำเจ้าพระยา จน บันจบถึงปลายน้ำคอบ แล้วเขตแดนต่อเนื่องไปตามลำน้ำคอบจนบันจบกับแม่น้ำของ

ข้อ ๓

จะได้กำหนดเขตแดนในระหว่างกรุงสยามกับดินแดนที่เป็นแผ่นดินอินโดจีนฝรั่งเศส รัฐบาลทั้งสองฝ่ายที่ได้ทำสัญญากันนี้ต่างจะตั้งข้าหลวงผสมกันไปทำการกำหนดเขตแดนนี้ การ กำหนดเขตแดนนี้จะทำลงตามเขตแดนที่ได้กำหนดไว้ในข้อ ๑ และข้อ ๒ ทั้งจะกำหนดลงในดินแดน ที่อยู่ในทะเลสาปกับทะเล

เพื่อจะทำให้การของข้าหลวงผสมสะดวกขึ้น แลเพื่อจะหลีกเลี่ยงเสียจากความยาก ทุกสิ่ง ทุกอย่างที่จะเกิดขึ้นได้ในการกำหนดเขตแดนในดินแดนซึ่งอยู่ในระหว่างทะเลแลทะเลสาปนั้น เมื่อก่อนที่จะตั้งข้าหลวงผสม รัฐบาลทั้งสองฝ่ายจะตกลงกันเสียก่อนว่าจะกำหนดที่สำคัญแห่งใดเป็น เขตแดนที่จะจดทะเลเป็นต้น

จะได้ตั้งข้าหลวงผสม แลข้าหลวงนี้จะตั้งต้นทำการใน ๔ เดือน ภายหลังจากวันรับอนุญาตใช้ หนังสือสัญญาฉบับนี้

ข้อ ๔

รัฐบาลสยามยอมเสียสละอำนาจ ซึ่งเป็นเจ้าของแผ่นดินเมืองหลวงพระบางที่อยู่ข้างฝั่ง ขวาของแม่น้ำของ เรือค้าขายแลแพไม้ ซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ของคนไทย มีอำนาจที่จะขึ้นล่องได้ โดยสะดวก ปราศจากการขัดขวางในตอนแม่น้ำของ ซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ของคนไทย มีอำนาจที่จะขึ้น ล่องได้โดยสะดวกปราศจากการขัดขวางในแม่น้ำของ ซึ่งไหลตลอดที่ดินแดนของเมืองหลวงพระบาง

ข้อ ๕

เมื่อได้ตกลงกันตามข้อความ ซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ ๓ ตอน ๒ ว่าด้วยเรื่องการกำหนดเขตแดนในระหว่างทะเลสาปแลทะเลแล้ว แลเมื่อรัฐบาลสยามได้แจ้งความให้พนักงานฝรั่งเศสทราบโดย ทางการว่าดินแดนที่เปนผลแห่งที่จะได้ตกลงกัน กับที่ดินแดนที่อยู่ทางทิศตะวันออกของเขตแดน ตามที่ได้กำหนดไว้ในข้อ ๑ ข้อ ๒ ในหนังสือสัญญาฉบับนี้ว่า เจ้าพนักงานฝรั่งเศสจะรับเอาได้เมื่อใด แล้วกองทหารฝรั่งเศสซึ่งได้เข้าตั้งอยู่ในเมืองจันทบุรีชั่วคราวหนึ่งคราวหนึ่ง ตามหนังสือสัญญา วันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ จะออกจากเมืองจันทบุรีในทันที

ข้อ ๖

ข้อสัญญาข้อ ๔ ในหนังสือสัญญาใหญ่วันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ นั้น เปนอัน ยกเลิก เปลี่ยนเปนข้อสัญญาตามความต่อไปนี้

พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงรับสัญญาว่า พลทหารที่จะได้ให้ส่งไปหรือจะให้ตั้ง ประจำอยู่ในเขตแคว้นที่ลุ่มน้ำตก แม่น้ำของข้างฝ่ายกรุงสยามนั้น จะเปนพลทหารชาติไทยในใต้ บังคับนายทหารชาติไทย อยู่เสมอ มีความยกเว้นอย่างเดียวกับสัญญาข้อนี้ให้เป็นประโยชน์แก่

ตำรวจภูธรไทย ซึ่งนายทหารชาติเดนมาร์กบังคับอยู่ในขณะนี้ ถ้ารัฐบาลสยามปรารถนาจะเปลี่ยนนายทหารเหล่านี้ ให้เป็นนายทหารของชาติอื่น รัฐบาลสยามจะปรึกษาให้ตกลงกันกับรัฐบาลฝรั่งเศสก่อน

ในเรื่องที่เกี่ยวข้องด้วยแขวงเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และเมืองศรีโสภณนั้น รัฐบาลสยามสัญญาจะให้ไม้แต่กองพลตระเวน ซึ่งเป็นที่ต้องการสำหรับรักษาความสงบเรียบร้อย คนที่จะให้เป็น พลตระเวนนี้ จะเกณฑ์เอาแต่ล้วนที่เป็นชาวเมือง ณ ที่นั้น

ข้อ ๗

ถ้าในกาลภายหน้า รัฐบาลสยามปรารถนาจะทำท่าเรือ คลอง ทางรถไฟ ที่ในดินแดนลุ่มน้ำตกของแม่น้ำข้างฝ่ายกรุงสยาม (มีทางรถไฟที่จะให้เป็นทางติดต่อจากกรุงเทพฯ ไปถึงที่แห่งใดในแคว้นแคว้นลุ่มแม่น้ำนี้โดยเฉพาะ) แม้ว่าจะทำการเหล่านี้ไปไม่ได้แต่โดยลำพัง เจ้าพนักงานสยาม แลโดยทุนของสยาม รัฐบาลสยามจะปรึกษาให้ตกลงกันกับรัฐบาลฝรั่งเศส ส่วนการที่จะทำสำหรับให้การต่างๆ ที่กล่าวนี้เป็นประโยชน์ขึ้นก็เหมือนกัน

ในการที่จะใช้ท่าเรือ คลอง ทางรถไฟ ในแคว้นแคว้นน้ำตกแม่น้ำของข้างฝ่ายกรุงสยามก็ดี ทั้งภายในพระราชอาณาเขตร์ นอกไปจากแคว้นแคว้นนี้ก็ดี เป็นความเข้าใจว่าจะไม่ตั้งพิกัดเก็บเงินให้ต่างกัน ให้เป็นการผิดไปจากหลักฐาน ซึ่งจะต้องทำให้เสมอกันในการค้าขาย ดังได้สัญญาไว้ในหนังสือสัญญาทั้งหลายที่กรุงสยามได้ลงชื่อไว้

ข้อ ๘

ในที่จะทำการให้สำเร็จไปตามความข้อ ๖ ของหนังสือสัญญาใหญ่วันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ นั้น รัฐบาลสยามจะอนุญาตที่ดินเป็นขนาดกว้างยาว ตามซึ่งจะได้กำหนดให้แก่รัฐบาลรีพับลิค ณ ที่ต่างๆ ข้างฝั่งขวาแม่น้ำโขง คือ

ที่ที่เชียงคาน หนองคาย เมืองไชยบุรี ที่ที่ปากน้ำก่า (ฝั่งขวาหรือฝั่งซ้าย)

เมืองมุกดาหาร เมืองเขมราฐ กับที่ปากน้ำมูล (ฝั่งขวาหรือฝั่งซ้าย)

รัฐบาลทั้งสองจะได้ตกลงกันในการที่จะเอาสิ่งทีกีดกันไม่ให้เรือเดินได้สะดวกในลำน้ำมูลตอนที่อยู่ระหว่างเมืองพิบูลมังสาหาร กับแม่น้ำของ ถ้าเห็นว่าการนั้นจะทำให้สำเร็จไปไม่ได้หรือว่าจะเปลืองเงินเกินไป รัฐบาลทั้งสองจะช่วยกันจัดแจงทำทางบกให้ไปมาถึงกันได้ ในระหว่างเมืองพิบูลมังสาหารและแม่น้ำของรัฐบาลทั้งสองจะตกลงกันด้วยว่า ในระหว่างเมืองจำปาศักดิ์กับเขตรแดนเมืองหลวงพระบาง ดังที่ได้กำหนดไว้ในข้อ ๒ ของหนังสือสัญญานี้ จะให้มีทางรถไฟขึ้นใช้แทนการเดินเรือที่ไม่สะดวกในแม่น้ำของ ถ้ายอมรับกันว่าเป็นที่ต้องการ

ข้อ ๙

ตั้งแต่เดี๋ยวนี้ไป เป็นการตกลงกันแล้วว่า รัฐบาลทั้งสองจะช่วยให้มีทางรถไฟตั้งแต่เมืองพนมเปญไปถึงเมืองพระตะบองขึ้นให้ได้โดยสะดวก การก่อสร้างและการที่จะกระทำให้มีประโยชน์

ขึ้นนั้น รัฐบาลทั้งสองจะทำเองโดยลำพัง ส่วนการในที่ดินแดนของรัฐบาลใด รัฐบาลนั้นรับทำ หรือ รัฐบาลทั้งสองจะยินยอมพร้อมกันให้บริษัทไทยปนกับฝรั่งเศสบริษัทใดทำก็ได้

รัฐบาลทั้งสองได้เห็นด้วยกันแล้วว่า เป็นการจำเป็นที่จะทำการเพื่อจะให้ทางน้ำในคลอง เมืองพระตะบอง ในระหว่างทะเลสาบกับเมืองนั้นดียิ่งขึ้น รัฐบาลฝรั่งเศสพร้อมที่จะให้ผู้ชำนาญการ ช่างซึ่งรัฐบาลสยามอาจจะต้องการใช้ ทั้งสำหรับที่จะทำการแลรักษาการที่กล่าวนี้ด้วย

ข้อ ๑๐

รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ยอมรับรายชื่อของคนในบังคับฝรั่งเศสเช่นกับที่มีอยู่แล้วเดี๋ยวนี้ ยกเว้นเสียแต่คนจำพวกที่จะได้ยอมรับกันทั้งสองฝ่ายว่า ได้เข้าจดทะเบียนอยู่ใน รายชื่อนั้นโดยเหตุผลอันไม่สมควร เจ้าพนักงานฝรั่งเศสจะได้ส่งสำเนารายชื่อเหล่านั้นให้แก่เจ้าพนักงาน ไทย

บุตร หลานของคนอยู่ในบังคับซึ่งเข้าอยู่ใต้อำนาจศาลฝรั่งเศสเช่นนี้ จะไม่มีอำนาจที่จะ อ้างเข้าอยู่ในทะเบียนได้ ถ้าหากว่าคนเหล่านั้นไม่ได้ตกเป็นคนอยู่ในจำพวกซึ่งได้กำหนดไว้ในข้อสัญญา ต่อความข้อนี้ไปในหนังสือสัญญาน้อยฉบับนี้

ข้อ ๑๑

คนกำเนิดในประเทศเอเชีย เกิดในดินแดนซึ่งอยู่ใต้อำนาจโดยตรงของกรุงฝรั่งเศสหรือ ในดินแดนซึ่งอยู่ในความป้องกันปกครองของกรุงฝรั่งเศสนั้น จะมีอำนาจที่จะรับความป้องกันของ ฝรั่งเศสได้ ยกเว้นเสียแต่ผู้ซึ่งได้เข้ามาตั้งอยู่ในกรุงสยาม เมื่อก่อนเวลาที่ดินแดนที่กำเนิดของคน เหล่านั้นได้เข้าอยู่ในอำนาจปกครองหรือความป้องกันของฝรั่งเศส

ความป้องกันฝรั่งเศสจะมีไปถึงเพียงบุตรของคนเหล่านั้น แต่จะไม่แผ่เผื่อไปถึงหลานของ คนเหล่านี้

ข้อ ๑๒

ในการที่เกี่ยวข้องด้วยอำนาจศาล ซึ่งตั้งแต่นี้ต่อไป คนฝรั่งเศสแลคนในบังคับฝรั่งเศสใน กรุงสยาม จะต้องเข้าอยู่ในใต้บังคับโดยไม่มีที่ยกเว้นเลยนั้น รัฐบาลทั้งสองได้ตกลงทำข้อสัญญา ดังที่ จะกล่าวต่อไปขึ้นใช้แทนข้อสัญญาที่มีอยู่แต่ก่อน

๑. ในความอาญา คนฝรั่งเศสหรือคนในบังคับของฝรั่งเศสจะอยู่ในใต้บังคับศาลอาญา ศาลฝรั่งเศสเท่านั้น

๒. ในความแพ่ง คดีทั้งปวงซึ่งคนไทยเป็นโจทก์ฟ้องคนฝรั่งเศสหรือคนในบังคับฝรั่งเศส จะต้องฟ้องต่อศาลกงสุลฝรั่งเศส คดีทั้งปวงซึ่งคนไทยเป็นจำเลย ศาลไทยสำหรับพิจารณาคดีความ ต่างประเทศซึ่งได้ตั้งไว้ ณ กรุงฯ จะพิจารณาคัดสิน ยกเว้นเสียแต่ที่มณฑลพายัพ คือ เมืองนคร เชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน เมืองน่าน ความอาญาและความแพ่งทั้งปวงซึ่งคนในบังคับ ฝรั่งเศสมีคดี ศาลต่างประเทศไทยจะพิจารณาคัดสิน แต่เป็นความเข้าใจกันว่า ในคดีความทั้งปวงนี้ กงสุลฝรั่งเศสมีอำนาจที่จะไปอยู่ในศาลเมื่อเวลาชำระได้หรือจะให้มีผู้แทนผู้หนึ่ง ซึ่งได้รับมอบอำนาจ

ตามสมควร แล้วไปอยู่ที่ศาลในเวลาชำระก็ได้ และเมื่อเห็นว่าเป็นการสมควรแก่ผลประโยชน์ของความยุติธรรมจะทำการแนะนำชักชวนขึ้นได้ทุกอย่าง ในคดีความที่คนฝรั่งเศสหรือคนในบังคับฝรั่งเศสเป็นจำเลยนั้น ถ้าในระหว่างความพิจารณา กงสุลฝรั่งเศสเห็นเป็นการสมควรที่จะถอนคดีความนั้นออกเสียโดยทางที่จะทำหนังสือขอไปเมื่อใดก็ได้ คดีความนี้ก็ต้องส่งต่อไปยังศาลกงสุลฝรั่งเศส ซึ่งตั้งแต่เวลานั้นไปจะพิจารณาคดีนั้นได้ตามลำพัง แลเจ้าพนักงานไทยจะสงเคราะห์ช่วยอุทธรณ์แก่ศาลนั้นด้วย

การฟ้องอุทธรณ์ต่อคำตัดสินทั้งปวงของศาลสำหรับพิจารณาคดีความต่างประเทศก็ดี ของศาลต่างประเทศสำหรับมณฑลพายัพที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นก็ดี จะต้องไปฟ้องอุทธรณ์ที่ศาลอุทธรณ์กรุงเทพฯ

ข้อ ๑๓

ในกาลภายหน้า เรื่องการที่ชาวต่างประเทศเอเชีย ซึ่งมีได้เกิดอยู่ในดินแดนที่ตรงอยู่ในอำนาจหรือในดินแดนที่อยู่ในความป้องกันของกรุงฝรั่งเศส หรือซึ่งมิได้เปลี่ยนชาติโดยถูกต้องตามกฎหมาย จะเข้าเป็นคนในความป้องกันของฝรั่งเศสได้นั้น รัฐบาลของรีพับลิกจะได้รับอำนาจเท่ากับอำนาจซึ่งกรุงสยามจะยอมให้แก่ประเทศใดในกาลภายหน้า

ข้อ ๑๔

ข้อความทั้งหลายซึ่งมีอยู่ในหนังสือสัญญาใหญ่ สัญญาน้อยทั้งปวง แต่ก่อนมานั้นระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศสที่หนังสือสัญญาน้อยฉบับนี้มีได้เปลี่ยนแปลงเสียนั้น ยังคงใช้ได้อยู่เต็ม

ข้อ ๑๕

ถ้าเกิดความขัดข้องไม่เห็นตรงกันในความหมายของหนังสือสัญญา ซึ่งได้เขียนขึ้นในภาษาฝรั่งเศส แลภาษาไทย ภาษาฝรั่งเศสจะเป็นหลักข้างเดียว

ข้อ ๑๖

หนังสือสัญญาน้อยนี้ จะต้องมือนุญาตในกำหนด ๔ เดือน ตั้งแต่วันที่ได้ลงชื่อหรือให้เร็วกว่านั้นถ้ากระทำได้

ในการเปนพยานสำคัญนั้น ผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่ายได้ลงชื่อไว้ในหนังสือสัญญานี้ และประทับตราลงไว้ด้วยกัน

ได้ทำที่กรุงปารีส (เปนสองฉบับเหมือนกัน)

ณ วันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๒

(ลงนามแลประทับตรา) พระยาสุริยา

(ลงนามและประทับตรา) เดลคาสเซ

หนังสือสัญญา ระหว่าง
กรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส
ลงวันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕^{๑๐}

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม และท่านประธานาธิบดีรีพับลิกกรุงฝรั่งเศส อาศัยรอยเหตุการณ์อันมีขึ้นเมื่อทำการปักปันเขตแดนเพื่อจะให้สำเร็จตามความในหนังสือสัญญาลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ นั้น มีความประสงค์ที่จะแบ่งปันเขตแดนสยาม ซึ่งติดต่อกับเขตแดนฝรั่งเศส ให้แล้วเสร็จเป็นครั้งสุดท้ายโดยทางต่างฝ่ายต่างผ่อนผันแลกเปลี่ยนเขตแดนต่อกันประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งมีความประสงค์ที่จะให้มีความเกี่ยวข้องกันในระหว่างสองประเทศนี้สะดวกดีขึ้น โดยแก้ไขจัดใช้วิธีอำนาจเป็นแบบเดียว แลให้คนในป้องกันฝรั่งเศสซึ่งอยู่ในกรุงสยามมีกรรมสิทธิ์ขึ้นอีกด้วย จึงได้ตกลงกันทำหนังสือสัญญาใหม่ฉบับหนึ่งแล้ว ได้แต่งตั้งผู้มีอำนาจเต็มสำหรับการทำหนังสือสัญญานี้ทั้งสองฝ่ายคือ

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ภาวตรมहाจักรีบรมราชวงศ์ แลตราครองออฟฟิซเซีย ลียองดอนเนอร์ ฯลฯ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ ฝ่ายหนึ่ง

ฝ่ายเปรซิเดนตร์พิบลิกฝรั่งเศสนั้น มงซิเออร์ วิกเตอร์เอมิล มารี โยเซฟ คอลแลง (เดอปลังซี) อัครราชทูตพิเศษและผู้มีอำนาจเต็มของรีพับลิกฝรั่งเศส แลตราครองออฟฟิซเซีย ลียองดอนเนอร์ กับลงสตรุกของพิบลิกอีกฝ่ายหนึ่งต่างได้รับหนังสือมอบอำนาจด้วยกันทั้งสองฝ่าย ที่ได้สอบสวนกันเห็นถูกต้องตามแบบอย่างแล้ว จึงได้พร้อมกันทำสัญญา มีข้อความดังต่อไปนี้

ข้อ ๑

รัฐบาลสยามยอมยกดินแดนเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ กับเมืองศรีโสภณ ให้แก่กรุงฝรั่งเศสตามกำหนดเขตแดน ดังว่าไว้ในข้อ ๑ ของสัญญาว่าด้วยการปักปันเขตแดนซึ่งติดทำยสัญญานี้

ข้อ ๒

รัฐบาลฝรั่งเศสยอมยกดินแดนเมืองด่านซ้าย แลเมืองตราด กับทั้งเกาะทั้งหลาย ซึ่งอยู่ภายใต้แหลมสิงห์ลงไปจนถึงเกาะกูดนั้น ให้แก่กรุงสยาม ตามกำหนดเขตแดนว่าไว้ในข้อ ๒ ของสัญญาว่าด้วยปักปันเขตแดนดังกล่าวมาแล้ว

^{๑๐} ศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญศรี ด้ก, การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: หจก.อรุณการพิมพ์, ๒๕??), หน้า ๓๑๒-๓๑๘..

ข้อ ๓

การที่จะส่งมอบดินแดนเหล่านี้ซึ่งกันและกันนั้น จะได้จัดให้สำเร็จภายในยี่สิบวัน ตั้งแต่วันที่ได้แลกเปลี่ยนรติไฟสัญญา

ข้อ ๔

กรรมการรวมกันกองหนึ่ง มีนายทหารแลพนักงานฝ่ายสยามแลฝรั่งเศส ซึ่งสองประเทศที่ทำสัญญานี้ จะได้เลือกขึ้นภายในสี่เดือน ตั้งแต่วันที่ได้แลกเปลี่ยนรติไฟสัญญานี้แล้ว แลให้ไปปักเขตแดนทั้งปวงที่ตกลงกันใหม่นี้ กรรมการนี้จะได้ลงมือปักปันในฤดูที่จะกระทำการได้ทันที แลทำการตามความที่กำหนดไว้ในสัญญาว่าด้วยการปักปันเขตแดนที่ติดท้ายหนังสือสัญญานี้

ข้อ ๕

บรรดาคนชาวเอเชีย ซึ่งอยู่ในบังคับหรือในป้องกันของฝรั่งเศส ผู้ซึ่งจะได้จัดบัญชีตามความข้อ ๑๑ ในหนังสือสัญญานี้วันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ นั้น ถ้าเป็นคนที่จัดบัญชีในที่ว่าการกงสุลฝรั่งเศสในกรุงสยามภายหลังวันที่ลงชื่อหนังสือสัญญานี้แล้ว จะต้องอยู่ในอำนาจศาลฝ่ายสยามตามธรรมเนียมของบ้านเมือง อำนาจศาลคดีต่างประเทศฝ่ายสยาม ซึ่งได้ไว้ในข้อ ๑๒ ของหนังสือสัญญาลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ นั้น จะต้องผ่อนผันใช้ตามสัญญาว่าด้วยอำนาจศาลที่ติดท้ายหนังสือสัญญานี้ ให้ขยายใช้ทั่วไปทั้งกรุงสยามสำหรับคนชาวเอเชีย ซึ่งอยู่ในบังคับหรืออยู่ในป้องกันของฝรั่งเศสที่ทำไว้ในข้อ ๑๐ และข้อ ๑๑ ของหนังสือสัญญาเก่าที่กล่าวมาแล้ว แลเป็นคนที่ได้จัดบัญชีอยู่ในที่ว่าการกงสุลฝรั่งเศสในปัจจุบันนี้

วิธีอำนาจศาลอย่างนี้จะเลิกไม่ใช้ต่อไป คือจะเปลี่ยนอำนาจศาลคดีต่างประเทศไปเป็นอำนาจศาลฝ่ายสยามตามธรรมเนียมของบ้านเมือง เมื่อได้ประกาศใช้กฎหมายรวมลักษณะต่างๆ คือกฎหมายรวมลักษณะอาญาหรือโทษ กฎหมายรวมลักษณะแพ่งแลการค้า กฎหมายลักษณะวิธีพิจารณาคดี แลกฎหมายลักษณะจัดตั้งศาล

ข้อ ๖

คนชาวเอเชียซึ่งอยู่ในบังคับแลป้องกันของฝรั่งเศส จะได้มีกรรมสิทธิ์เหมือนคนในพื้นที่เมืองตลอดทั่วกรุงสยาม คือกรรมสิทธิ์ในการถือที่ดิน กรรมสิทธิ์ในการที่จะอยู่หรือจะเที่ยวไปแห่งใด ๆ ได้ ไม่มีข้อกำหนดห้ามด้วย

คนเหล่านี้จะต้องเสียภาษีอากร แลส่วย หรือการเกณฑ์ใช้ราชการการตามธรรมเนียม แต่จะได้ยกเว้นจากการเกณฑ์เป็นทหาร แลจะไม่ต้องเสียภาษี หรือค่าแรงแทนการเกณฑ์เป็นการพิเศษขึ้นอีก

ข้อ ๗

ข้อความทั้งปวง ในหนังสือสัญญาใหญ่น้อยทั้งปวงที่มีอยู่แต่ก่อน ในระหว่างกรุงสยามกับฝรั่งเศส ซึ่งไม่ได้แก้ไขไว้ในหนังสือนี้ ต้องคงอยู่ตามเดิม

ข้อ ๘

ถ้ามีข้อถกเถียงกันขึ้นในการแปลความหมายของหนังสือสัญญานี้ ที่ได้ทำไว้ทั้งภาษาไทย และภาษาฝรั่งเศสนั้น จะต้องใช้ภาษาฝรั่งเศสเป็นหลัก

หนังสือสัญญานี้จะต้องรติไฟภายในกำหนดสี่เดือนนับแต่วันที่ได้ลงชื่อหรือก่อนกำหนดนั้น ถ้ากระทำได้

หนังสือสัญญานี้ ผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่ายได้ลงชื่อและประทับตราไว้เป็นสำคัญกระทำ อย่างละ ๒ ฉบับ ณ กรุงเทพมหานคร ณ วันที่ ๒๓ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

(ลงนามประทับตรา) เทวะวงศ์วโรปการ

(ลงนามประทับตรา) วี คอลแลง (เดอ ปลิง ซี)

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ นามสกุล	: นายณรงค์ วิจิตญาณ
วัน เดือน ปีเกิด	: วันที่ ๗ เมษายน ๒๕๔๕
ภูมิลำเนา	: บ้านน้ำพอง ตำบลน้ำพอง อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น
การศึกษา	
ระดับประถมศึกษา	: ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ (ป.๔) โรงเรียนประชาบาลวัดบ้านหนองกุง อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น
ระดับมัธยมศึกษา	: ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๖ (ม.๖) โรงเรียนขอนแก่นวิทยายน อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น
ระดับเตรียมอุดมศึกษา	: ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๘ (ม.๘) โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาสามพราน อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม
ระดับอุดมศึกษา	: บัณฑิตบัณฑิต คณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย
ประวัติการทำงาน	
๒๕๑๑-๒๕๑๒	: ธนาคารกรุงเทพ จำกัด สาขายานนาวา ตำแหน่งพนักงานบัญชี
๒๕๑๒-๒๕๑๘	: องค์กรช่วยเหลือทางทหารของสหรัฐอเมริกา ประจำแขวงสะหวันนะเขต ประเทศลาว
๒๕๑๘-ปัจจุบัน	: ประกอบอาชีพส่วนตัว
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	: ๖๐๕/๒๙ ซอยลาดพร้าว ๘๗ แขวง ๒๑ ถนนลาดพร้าว แขวง คลองเจ้าคุณสิงห์ เขตวังทองหลาง กทม. ๑๐๓๑๐